

VOOR DE
DEKOLONISERING
VAN DE
OPENBARE
RUIMTE IN HET
BRUSSELS
HOOFDSTEDELIJK
GEWEST: EEN
REFLECTIEKADER
EN AANBEVELINGEN

U.

rapport van de
werkgroep

februari 2022

LEDEN VAN DE WERKGROEP

*Twee leden van de oorspronkelijke Werkgroep hebben zich teruggetrokken

Gia ABRASSART

Cultural journalist | facilitator

Lucas CATHERINE

Schrijver

Bambi CEUPPENS

Senior researcher Koninklijk Museum voor Midden-Afrika en docente KASK en Sint Lucas

Alexandre CHEVALIER

Onderzoeker aan Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen, voorzitter International Council of Museums (ICOM) België

Sandrine COLARD

Kunsthistorica en professor aan Rutgers University

Marie-Sophie DE CLIPPELE

Gastprofessor in de rechten aan de Université Saint-Louis-Brussel en postdoctoraal onderzoeker bij het FNRS

Georgine DIBUA MBOMBO

Coördinatrice/projectmanager vzw *Bakushinta*

Sandrine EKOFO

Jurist en opiniemaakster

Dieudonné LAKAMA

Coördinator vzw *Change*

Maarten LIEFOOGHE

Hoofddocent architectuurtheorie en -geschiedenis, Universiteit Gent

Margot LUYCKFASSEEL

Postdoctoraal onderzoeker Afrikaanse geschiedenis, Universiteit Gent

Laura NSENGIYUMVA

Master in Architectuur en lesgeefster KASK

Salomé YSEBAERT

Afgestudeerd in sociologie en Afrikaanse studies. Werkt in de publieksgerichte diensten van het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika in Tervuren

Yasmina ZIAN

Doctor in Geschiedenis, wetenschappelijk medewerker aan de Université libre de Bruxelles (ULB)

OBSERVATOREN

KONINKLIJKE COMMISSIE VOOR MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN (KCML) : Christophe Loir

BRUSSEL-MOBILITEIT: Steven Fierens

BRULOCALIS: Pierre Dejemeppe (Gemeente Sint-Gillis)

URBAN: Bety Waknine, Directeur-Generaal en Thierry Wauters, Directeur Cultureel Erfgoed

Secretariaat Urban: Pascale Ingelaere (Jean-Pierre Boublal en Okke Bogaerts)

Vertaling: Erik Tack (Hoofdstuk 6)

Lay-out met de ondersteuning van Urban: Okke Bogaerts, Eloïse Kartheuser, Pascale Ingelaere en Murielle Lesecque

INHOUDSTAFEL

SAMENVATTING	7
HOOFDSTUK 1 Inleiding en situering	13
1.1. Oprichting en opdracht van de Werkgroep	14
1.2. Algemene achtergrond en context	14
1.3. Een onvolledig overzicht van acties voor de dekolonisering in België	28
HOOFDSTUK 2 Een dekoloniale openbare ruimte	45
2.1. Historische achtergrond	46
2.2. Dekolonialiteit en dekolonisatie	49
2.3. Dekolonialiteit in België	52
2.4. De dekolonisering van de openbare ruimte	54
HOOFDSTUK 3 Koloniale sporen en symbolen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest	63
3.1. Koloniale sporen	64
3.2. Koloniale symbolen	68
3.3. Algemeen overzicht van 'zichtbare' en 'leesbare' koloniale sporen	69
HOOFDSTUK 4 Tools voor de kritische analyse van koloniale gedenktekens en sporen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest	89
4.1. Inleiding	90
4.2. Enkele mythes waar intentionele koloniale gedenktekens geregeld naar verwijzen	91
4.3. Analyse van een aantal koloniale sporen, met intentioneel koloniaal karakter	97
4.4. Kunstwerken in de openbare ruimte	124
4.5. Koloniale figuren?	127
4.6. Hoe afwezige, niet of moeilijk zichtbare/leesbare sporen identificeren?	129
HOOFDSTUK 5 (Deel)strategieën voor dekolonisering van de Brusselse openbare ruimte...	131
5.1 Én-én: een wenselijk samenspel van (beleids)acties en actoren	132
5.2 Uitdagingen en acties op het niveau van de hele (hoofd)stad (contouren voor een 'vertreksscenario')	139
5.3 Mogelijke interventies op het niveau van individuele koloniale symbolen en sporen	144
5.4 Van analyses naar interventies: scenario's ontwikkelen tussen argument en verbeelding, tussen nood en opportuniteit	179

HOOFDSTUK 6 Juridische benadering van de koloniale symbolen in het openbaar domein . 181

6.1. De koloniale symbolen in de openbare ruimte: welk juridisch toepassingsgebied?.....	182
6.2. De koloniale symbolen in de regels met betrekking tot het ruimtelijke ordenings- en stedenbouwwrecht.....	186
6.3. De als cultureel erfgoed beschermde koloniale symbolen	187
6.4. De specifieke regels voor straatnamen	191
6.5. De wijziging van koloniale symbolen en het strafrecht.....	193
6.6 Schenden acties tegen de koloniale symbolen de morele rechten van de auteur van een dergelijk werk?	198
6.7. Kritische en reflexieve overwegingen omtrent het dissonante erfgoed en zijn behandeling door het recht	200
6.8. Slotoverwegingen – Juridisch schema	206

HOOFDSTUK 7 Aanbevelingen voor de dekolonisering van de openbare ruimte in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest..... 209

7.1. Algemene beleidsmaatregelen voor een actief en continu dekoloniseringsbeleid van de openbare ruimte	211
7.2. Algemene aanbevelingen voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest	217
7.3. Bijkomende aanbevelingen voor de 19 gemeenten van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest	225
7.4. Aanbevelingen voor een aantal koloniale sporen	226

GLOSSARIUM 239

BIBLIOGRAFIE 245

SAMENVATTING

Volgend op de wereldwijde manifestaties tegen racisme tegenover zwarte personen na het overlijden van George Floyd op 20 mei 2020, de talrijke initiatieven om herdenkingsmonumenten te contesteren – al vele jaren opgezet door verenigingen van personen van Afrikaanse afkomst – en binnen een breder actueel kader van reflectie op de Belgische kolonisatie en de gevolgen ervan, heeft de regering van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (BHG) beslist een werkgroep het mandaat te geven om het nodige denkwerk op gang te brengen over de *“symbolen in verband met de kolonisatie en de koloniale periode in de openbare ruimte”* met het doel een analyse- en actiekader voor te stellen voor de overheden van het BHG.

Na een oproep voor kandidatuurstellingen, en op basis van de dossiers gericht aan Urban.brussels, werd eind 2020 een werkgroep samengesteld met 16 leden uit de betrokken verenigingen en uit de academische wereld en met 4 leden uit de Brusselse administraties die direct verband houden met de openbare ruimte. Het voorliggende rapport van de Werkgroep voor de dekolonisering van de openbare ruimte in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest is het resultaat van dit collectief werk.

België-Centraal Afrika, 1876-1962: een nog te erkennen geschiedenis

De debatten over koloniale symbolen in de publieke ruimte zijn onlosmakelijk verbonden met de Congolese aanwezigheid in België sinds de koloniale periode. Belgen van Congolese afkomst vormen nu de meerderheid onder de Sub-Saharaanse Afrikanen die in België wonen (van wie ongeveer de helft in Brussel): ze zijn momenteel met zo'n 80.000, naast circa 20.000 Belgen van Rwandese afkomst en 10.000 Belgen van Burundese oorsprong (cijfers van 2017). Gelet op de historische banden tussen de vier landen zijn deze historische migraties vandaag onvoldoende bestudeerd, weinig erkend en vooral afwezig in de (symbolische markerings van) de openbare ruimte en het publieke debat. De aanwezigheid van deze gemeenschappen in België is het directe gevolg van de Belgische kolonisatie in Centraal-Afrika die gekenmerkt werd door geweld tegenover de bevolkingen van die gebieden, de toe-eigening van hun natuurrijkdommen en een antizwart racisme dat tot op de dag van vandaag doorwerkt. Die gevestigde historische feiten worden echter maatschappelijk nog altijd niet ten volle erkend. Afrikaanse Belgen ervaren een onverschilligheid van de Belgische maatschappij tegenover hen en tegenover de gevolgen van de Belgische kolonisatie. Ze hebben daaraan uitdrukking gegeven door koloniale monumenten, en in het bijzonder deze van Leopold II, te “beschadigen” of er artistieke interventies op uit te voeren die erop gericht zijn deze koloniale symbolen in een andere context te belichten. Deze vraag naar historische introspectie, gesteld door Afrikaanse Belgen en de verenigingen die hen vertegenwoordigen, heeft vervolgens ook de steun gekregen van een steeds groeiend deel van de rest van de Belgische samenleving.

Symbolen in de openbare ruimte : van de Belgische ‘beschavingsmissie’ naar een dekolonialiteit en inclusiviteit

In België benadrukte de creatie van koloniale monumenten en toponymie de Belgische ‘beschavingsopdracht’ in Congo. De kolonisatie maakte deel uit van een groter nationaal project waarrond Belgische burgers zich konden verenigen. We kunnen de koloniale herdenkingstekens in de openbare ruimte dan ook omschrijven als uitingen van een koloniaal nationalisme, gebaseerd op een koloniale racistische ideologie: ideeën over de vermeende biologische en culturele inferioriteit van Sub-Saharaanse Afrikanen hebben

de trans-Atlantische slavenhandel en de kolonisatie van Centraal-Afrika gelegitimeerd. Het voortbestaan van deze symbolen in de openbare ruimte zonder enige contextualisering draagt bij aan de instandhouding van een systemisch racisme (structurele en systematische discriminatie, marginalisering en uitsluiting), met als gevolg de uitsluiting van een groot deel van de Belgische burgers.

Het gaat er vandaag om de bestaande koloniale openbare ruimte te transformeren in een dekoloniale en waarlijk inclusieve openbare ruimte. Dit proces schrijft zich in binnen een dekoloniaal project dat erop gericht is een einde te stellen aan de maatschappelijke en culturele condities die een hiërarchisering bestendigen tussen de afstammelingen van gekoloniseerde personen en nazaten van kolonisatoren. Dat vooronderstelt, eerst en vooral, een absolute gelijk(waardig)heid onder mensen, ongeacht geslacht, huidskleur, leeftijd, geloof, ... Dekolonialiteit beoogt het woord terug te geven aan (voormalige) gekoloniseerde personen en groepen om de discoursen te wijzigen die zowel vanuit historisch als sociaal oogpunt afgewezen moeten worden omwille van hun eenzijdige koloniale perspectief en omwille van hun racistische verankeringen. Daarbij worden doorwerkende koloniale hiërarchieën tussen individuen, groepen en vormen van kennis aan het licht gebracht en gecorrigeerd. Dekolonialiteit beoogt ook om meer ruimte te bieden aan gemarginaliseerde verhalen over de geschiedenis van de Congolese, Rwandese en Burundese aanwezigheid in België en over vormen van weerstand tegen de kolonisatie.

Herinneren en herdenken is een voortdurend proces van inscriptie en re-inscriptie, codering en hercodering zonder eindpunt. De dekolonisering van de openbare ruimte, als onderdeel van een dekolonisering van de maatschappij, vraagt een aanhoudend maatschappelijk, politiek en cultureel proces.

Een dekoloniale openbare ruimte is geen ruimte waaruit alle sporen van het koloniale verleden werden verwijderd, maar een die vrij is van materiële elementen die nog steeds ongelijke verhoudingen promoten tussen de voormalige witte 'beschaver' en de voormalige zwarte gekoloniseerde, en die een ideologie voortzetten van racisme en ongelijkheid onder burgers van eenzelfde land op basis van huidskleur.

Een miskende diversiteit onder de koloniale symbolen en sporen

Standbeelden voor Leopold II en 'helden' van de Onafhankelijke Congostaat, gedenkplaten voor lokale 'koloniale pioniers', straatnamen, gebouwen en kunstwerken in de openbare ruimte die dienst deden voor koloniale propaganda of uitdrukkingen zijn van kolonialisme, maar ook gebouwen of sites gefinancierd met geld uit koloniale exploitatie, gebouwen van de koloniale administratie of ondernemingen en plekken die een rol hebben gespeeld in de geschiedenis van Congolezen, Rwandezen en Burundezen in het BHG zijn evenvele elementen die een plaats moeten krijgen in het perspectief van de dekolonisering van de openbare ruimte.

Niet alle koloniale sporen zijn voor iedereen even zichtbaar en herkenbaar en ze worden ook niet alle als 'koloniaal symbool' erkend en dit omwille van een gebrek aan historische kennis en/of door de evolutie van percepties.

Dit bredere besef van zichtbare en minder zichtbare sporen is van belang: de dekolonisering van de openbare ruimte gaat immers niet alleen om een kritische herziening van wie of wat met herdenkingstekens geëerd wordt/blijft of niet. Het gaat ook

om de manier waarop we historische sporen aangrijpen als aanleidingen voor complexere, meerstemmige dekoloniale historische vertellingen, inclusief sporen die wijzen op en verhalen vertellen over de historische aanwezigheid van Congolezen, Rwandezen en Burundezen in België. Van precies deze laatste groep zijn de meeste sporen vandaag niet-gemarkeerd en voor een meerderheid van Belgen ook niet herkenbaar.

De problematische aspecten van koloniale symbolen identificeren en objectiveren

Om de aspecten te identificeren die deze historische sporen – en dan vooral de intentionele koloniale gedenktekens – problematisch kunnen maken, reikt de Werkgroep een analyserooster aan, met te stellen vragen en af te wegen argumenten. Ze past dit ook toe op een diverse selectie koloniale gedenktekens en sporen, om vervolgens ook aanbevelingen te doen voor de omgang met deze ‘objecten’.

Zo zijn niet alle koloniale symbolen op dezelfde manier problematisch, noch om dezelfde redenen. Soms schuilt het problematische in de aangehaalde persoon of gebeurtenis zelf die herdacht wordt (bv. de buste van luitenant-generaal Émile Storms), soms in de racistische afbeeldingen of in de termen, de opschriften en de opgeroepen associaties (bv. in het *Monument voor de Belgische pioniers in Congo*). Bij de objectivering van problematische aspecten is ook aandacht nodig voor de gebruikte materialen van (koloniale) monumenten en gebouwen in relatie met de koloniale extractie-economie (koper, tropisch hout...) en de financiering ervan.

De analyse van deze symbolen gaat dus ook via het opbouwen van een kritisch historisch bewustzijn van de maatschappelijk-politieke context waarin destijds initiatieven genomen werden om deze gedenktekens op te richten of straten te noemen, er de historisch betrokken actoren van te identificeren net als de morele en financiële steun die werden geleverd. Deze symbolen analyseren is bewustzijn opbouwen van de inbedding van deze koloniale gedenktekens en voorstellingen in een koloniale propagandacultuur die de Belgische aanwezigheid in Centraal-Afrika moest rechtvaardigen. De promotie van dit project is vanzelfsprekend problematisch geworden in onze huidige multiculturele maatschappij.

Welke strategieën om de openbare ruimte te dekoloniseren?

Om de openbare ruimte te dekoloniseren stelt de Werkgroep verschillende mogelijkheden voor wanneer het gaat om koloniale gedenkmonumenten. Ze maakt een onderscheid tussen drie tijdelijke opties gericht op maatschappelijke dialoog, duiding, problematisering en soms scenario-onderzoek, en drie opties voor interventies op lange termijn van grotere omvang die geen uitwissing, maar een transformatie van de geheugendragers in het stadslandschap beogen.

De Werkgroep benadrukt ook het belang van de bewaring en van het beheer van historische sporen en relictten als documenten en stedelijke ankerpunten voor een publiek kritisch historisch geheugen en voor dekoloniale bewustwording. Vandaar dat de Werkgroep niet noodzakelijk de verwijdering of de verplaatsing van alle koloniale symbolen aanbeveelt en stelt dat hun eventuele vernietiging slechts de uitzondering moet zijn en afdoende beargumenteerd moet worden. Van de andere kant onderstreept

de Werkgroep het belang van de valorisatie van sporen die wijzen op en spreken over de historische aanwezigheid van Congolezen, Rwandezen en Burundezen in België.

Om een meer inclusieve openbare ruimte te creëren stelt de werkgroep ook voor om nieuwe monumenten op te richten en andere symbolische herdenkende inscripties te maken. Ze laten toe om vandaag afwezige, maar wenselijke representaties te maken van andere (historische) verhalen, zowel in verband met het koloniaal verleden als met de actuele diverse samenleving.

De Werkgroep is er zich van bewust dat nieuwe monumenten oprichten vandaag veel minder gangbaar is dan in de 19de en de eerste helft van de 20ste eeuw. Het is daarbij vooral belangrijk de reproductie van stereotypen te vermijden, zowel bij de selectie van personen of thema's als bij de beeldende voorstelling bij nieuwe monumenten. Ook kan kunst in de publieke ruimte – breder dan alleen in een toepassing voor nieuwe monumenten – een kritische vector zijn voor de dekoloniale transformatie, in het bijzonder als het gaat om werken gemaakt door kunstenaars van Sub-Saharaans Afrikaanse afkomst.

Welk wettelijk kader voor het koloniaal erfgoed?

Regelgeving is belangrijk want ze legt het kader vast waarbinnen de overheid erfgoed beschermt en dus bepaalt wat er toegerekend wordt, of omgekeerd, erfgoed niet (langer) beschermt. Tot op heden is er echter geen specifiek wettelijk kader betreffende koloniale symbolen in de openbare ruimte. Er zijn wel verschillende wetteksten die betrekking hebben op de problemen die zich kunnen voordoen bij de omgang met deze symbolen. Deze wetgeving kan nuttig zijn om het proces te begeleiden en dwingt tegelijkertijd de overheden zich te houden aan onder meer de regelgeving betreffende erfgoedbescherming, ruimtelijke ordening of de wijziging van straatnamen. Voorts beperkt het strafrecht de mogelijkheden om op te treden tegen koloniale symbolen door 'vandalisme' en vernieling van monumenten te bestraffen. Ten slotte kunnen er moeilijkheden ontstaan met betrekking tot de intellectuele eigendomsrechten die van toepassing kunnen zijn op bepaalde kunstwerken. Maar onder impuls van burgers en politieke verantwoordelijken kan wetgeving evolueren om obstakels weg te werken die worden opgeworpen bij de transformatie, de verplaatsing of verwijdering van koloniale symbolen.

Specifieke maatregelen

Tenslotte doet de Werkgroep concrete aanbevelingen voor een selectie gedenktekens en sporen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, met telkens een of meerdere gerichte interventie-scenario's die de verschillende strategieën voor dekolonisering van de openbare ruimte illustreren. Voor het ruitersstandbeeld van Leopold II op de Troonplaats bevelen we bijvoorbeeld aan dat in een eerste fase ofwel een constructie opgetrokken zou worden die het standbeeld verhult en die ook als drager dient voor duiding over zowel het Belgische koloniale verleden als over het interventieproces op deze site, ofwel dat het standbeeld van zijn sokkel gelicht wordt en dat deze gebruikt zou worden voor tijdelijke kunstinterventies. Vervolgens bevelen we, als meer permanente transformatie, een eerste scenario aan waarbij het beeld gesmolten wordt en het brons gebruikt voor de creatie van een memoriaal dat de slachtoffers van de kolonisatie herdenkt; een tweede scenario bestaat erin het beeld daar weg te halen en op de vrijgemaakte plek

een nieuw narratief over het koloniaal verleden te brengen, mogelijks verwijzend naar de sporen en restanten in de nabijheid van de site.

Voor het hele Jubelpark, als stedenbouwkundig scharnier tussen Brussel en Tervuren met zijn talrijke koloniale gedenktekens, maar ook als site van vandaag onzichtbare historische geschiedenis van Congolezen in België (cf. het Tweede Panafrikaans Congres in 1921), bevelen we een globale thematische herontwikkeling aan. Dat laat toe om de verschillende erfgoedobjecten *in situ* te valoriseren en te problematiseren. Voor het *Monument voor de eerste Belgische pioniers* (eveneens in 1921 ingehuldigd) in het Jubelpark bevelen we aan om het om te dopen tot *Monument voor de deconstructie van Belgische koloniale propaganda* en het ook visueel en inhoudelijk te deconstrueren.

Voor het *Monument voor de koloniale pioniers van Elsene* daarentegen vinden we de lokale betrokkenheid van de gemeente Elsene en de Elsenaren belangrijk. We bevelen aan het sculpturaal monument over te brengen naar een museum, in Elsene als het kan, waar de stereotiepe en geracialiseerde voorstelling van de Mangbetuvrouw geduid kan worden. Ter vervanging van het monument stellen we een hommage aan een of meerdere Congolese vrouwen voor.

Dekolonisering in brede zin

De dekolonisering van de openbare ruimte (problematisering van wat aanwezig is, aandacht voor het afwezige) kan echter niet zonder een algemene bewustwording van wat de kolonisatie geweest is en wat de gevolgen ervan tot op vandaag zijn. De Werkgroep beveelt daarom ook de oprichting aan van 1) een documentatiecentrum/museum in het BHG als (post)koloniale stad, 2) een memoriaal ter herdenking van de slachtoffers van de kolonisatie en 3) een gecentraliseerde openlucht-stortplaats voor bepaalde gedenkobjecten die uit de openbare ruimte weggehaald zouden worden.

Het transformatieproces van de openbare ruimte en de maatschappelijke dialoog die ervoor nodig is, moeten participatief en vooral inclusief verlopen.

HOOFDSTUK 1

INLEIDING EN SITUERING

1.1. Oprichting en opdracht van de Werkgroep

Het debat over de aanwezigheid van koloniale symbolen in de openbare ruimte van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest is de laatste jaren steeds heviger geworden. In deze context worden elk jaar verschillende petities gelanceerd om bepaalde persoonlijkheden uit de Brusselse openbare ruimte te weren. Standbeelden en andere verwijzingen naar Koning Leopold II, bijvoorbeeld, worden bijzonder nauwlettend in het oog gehouden.

In de tekst van de algemene beleidsverklaring 2019-2024 van de Brusselse regering staat dat de regering, in overleg met de academische wereld en de betrokken verenigingen, een reflectie op gang zal brengen over de symbolen in de publieke ruimte die verwijzen naar het koloniale verleden van België (Brusselse regering 2019: 49).

De Brusselse regering heeft nota genomen van de actieve initiatieven in dit debat en neemt ook nota van de lopende werkzaamheden in het federale parlement om het nationale debat te openen.

De staatssecretaris voor Stedenbouw en Erfgoed wil hierop reageren en analyseren wat de best mogelijke consensus is voor alle Brusselaars. Daarom heeft hij de opdracht gegeven aan de administratie Urban.brussels om een oproep tot kandidaatstelling te publiceren voor een werkgroep die zich over de problematiek zou buigen. Uit die oproep zijn 16 kandidaten geselecteerd, met daarbovenop 4 kandidaten uit de Brusselse administraties die een directe link hebben met de openbare ruimte.

Op 17 juli 2020 keurde de Commissie voor de Territoriale Ontwikkeling van het Brussels Parlement een voorstel van resolutie goed over de structurele en inclusieve dekolonisering van de Brusselse openbare ruimte in het kader van een werk van dialoog en herinnering. Mede via deze resolutie wenst de Brusselse Hoofdstedelijke Regering een belangrijk denkwerk op gang te brengen over dit aspect van de Belgische geschiedenis en van het Brusselse Gewest. Ze wenst eveneens een denkwerk op gang te brengen over de symbolen in verband met de kolonisatie en de koloniale periode in de openbare ruimte, in overleg met de academische wereld en betrokken verenigingen.

1.2. Algemene achtergrond en context

Debatten over de openbare ruimte in relatie tot België's kolonisatie van Congo zijn onlosmakelijk verbonden met de Congolese aanwezigheid in België sinds de koloniale periode. In de woorden van Michael Meeuwis vertegenwoordigden Congolezen tot midden jaren 1990 in de ogen van de meeste witte Belgen¹ geen aparte categorie, maar hoorden ze gewoon bij de globale categorie van 'Afrikanen in België' (Meeuwis 1997: 167). Die blinde vlek blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat de geschiedenis van de Congolese aanwezigheid in België bijna volledig werd geschreven door Belgen van Congolese afkomst. Dat levert een schat van informatie op, maar er is nog heel veel wat we nog niet weten omdat het aantal studies over dit onderwerp heel beperkt blijft. Voor zover we

¹ Betreffende het gebruik van de term 'wit', cf. *Glossarium*.

weten, bestaat er nog geen gepubliceerd onderzoek over Rwandezen, Burundezen en andere Sub-Saharaanse Afrikanen² in België tijdens de koloniale periode. Evenmin werd er al systematisch onderzoek gedaan over de contestatie van koloniale symbolen in de Belgische openbare ruimte tijdens de koloniale periode. Daarom is het volgende summiere overzicht niet exhaustief.

1.2.1. De koloniale periode: 1885-1958

1.2.1.1. Menselijke dierentuinen

Afgezien van een aantal schoolkinderen en bedienden en, voor zover we weten, één enkele Congolees in dienst van de Onafhankelijke Congostaat, beperkten de eerste Congolezen die België bezoeken tot het einde van de 19de eeuw zich tot personen die publiek tentoongesteld werden op het Belgische paviljoen van de Wereldtentoonstellingen in Antwerpen in 1885 (12) en 1894 (144) en op de Koloniale Tentoonstelling die Leopold II in 1897 organiseerde in Tervuren als pendant van de Wereldtentoonstelling in Brussel: daar werden 267 Congolese mannen, vrouwen en kinderen die regelrecht uit Congo kwamen en een niet precies gekend aantal Congolese jongens en meisjes die op dat moment in België studeerden in aparte “dorpen” tentoongesteld. We weten dat het tentoonstellen van Congolezen in 1894 en 1897 het onderwerp was van kritiek in de pers.

Na de dood van 7 Congolezen tijdens de Wereldtentoonstelling in Antwerpen van 1894 en van 7 Congolezen tijdens de koloniale tentoonstelling in Tervuren werden er geen Congolezen meer overgebracht voor de eerstvolgende Wereldtentoonstellingen in Luik (1905, 1930) en Gent (1913). Op privé-initiatief werden daar wel mensen getoond uit andere Afrikaanse landen, Azië en/of Noord-Amerika.

We hebben tot nader order heel weinig informatie over de Sub-Saharaanse Afrikanen die tijdens de koloniale periode werden tentoongesteld in circussen, musea en op kermissen. Wat Brussel betreft weten we dat in 1875 op het Muntplein het *Panopticum de Maurice Castan* opende waar menselijke dierentuinen werden georganiseerd. Het verhuisde in 1888 naar het *Musée du Nord* in de Noordpassage. Het huidige plakkaat aan de ingang van de Noordpassage vermeldt het museum, maar niet het feit dat er mensen werden tentoongesteld.

Tentoongestelde mensen werden vaak onderzocht door fysieke antropologen, zoals Emile Houzé, professor aan de Université Libre de Bruxelles (ULB). Die stal in 1887 het lijk van de Senegalese Cécile ‘Coco’ Amadou uit het mortuarium in Brussel om het te onderzoeken. Houzé verzamelde menselijke resten waarvan een aantal nog altijd deel uitmaken van de collecties van de ULB.

In 1958 werden 120 Congolezen tentoongesteld in een apart paviljoen op de Wereldtentoonstelling in Brussel. Anders dan eerdere universele tentoonstellingen, stelde de tentoonstelling van 1958 zich tot doel om het niveau van ‘beschaving’ te tonen dat Congolezen bereikt hadden dankzij de Belgische aanwezigheid.

² Betreffende het gebruik van de termen ‘Subsaharaanse Afrikanen’, ‘Afrikanen’, ‘Afrodescendenten’, ‘personen van Afrikaanse afkomst’, ‘Zwart Afrika’, etc., cf. *Glossarium*.

Vooraf Congolese studenten die op dat moment in België studeerden waren verantwoordelijk over de tentoonstelling en over de racistische reacties van bezoekers. Een groot deel van de tentoongestelde Congolezen besloot het dorp te verlaten voor het voorziene einde. Ook deze tentoonstelling eiste een mensenleven: Juste Bonaventure Langa was amper 8 maanden oud toen hij stierf.

Expo 58 was de laatste Wereldtentoonstelling in België. De overheid zou later geen initiatieven meer nemen om mensen tentoon te stellen. We hebben geen weet van menselijke zoos daarna in Brussel, maar in 2002 werden bijvoorbeeld Baka uit Kameroen tentoongesteld in de dierentuin in Yvoir. De aanwezigheid van de matrassen waarop vluchtelingen sliepen tijdens de tentoonstelling *Uit de Collectie/Verlust der mitte* van Christoph Büchel in het S.M.A.K. in Gent in 2017 kan ook als een vorm van menselijke dierentuin beschouwd worden.

1.2.1.2. Een monument voor de onbekende Congolese soldaat

De weinige Congolezen die zich voor de Congolese onafhankelijkheid in 1960 in België vestigden waren matrozen en bedienden die aankwamen via de haven van Antwerpen. De meesten waren niet of weinig geschoold en woonden vooral in volksbuurten in het centrum van Brussel en in industriële centra zoals Charleroi. Tijdens de Eerste Wereldoorlog vochten 31 Congolezen en een Belg met een Belgische vader en Congolese moeder, aan de IJzer. 11 van hen sneuvelden tijdens de oorlog, onder diegenen die wel overleefden, hadden de meesten later gezondheidsproblemen als gevolg van de oorlog. In 1919 stichtten Congolese veteranen van de oorlog de eerste Congolese vereniging van België, *L'Union Congolaise*, die haar zetel had in het centrum van Brussel. Eind jaren 1920 telde ze een zeventigtal leden. De vereniging stelde zich tot doel het lot van Congolezen in België te verbeteren, maar kaartte ook koloniale wantoestanden aan. Vanaf het moment dat de leden weet hadden van de inhuldiging van een monument voor de onbekende soldaat in 1922, pleitten ze tevergeefs voor de oprichting van een monument voor de onbekende Congolese soldaat.

1.2.2. 1960 – heden

1.2.2.1. Matonge

De eerste studenten uit Belgisch Congo en Ruanda-Urundi kwamen naar België tijdens de koloniale periode. Vanaf 1960 veranderde het profiel van de meerderheid van Congolezen in België: ging het voordien vooral over laagopgeleide matrozen en bedienden, dan betrof het na de onafhankelijkheid van Congo vooral studenten. Ze werden vanaf 1962 vervoegd door studenten uit Rwanda en Burundi en later ook uit andere Sub-Saharaanse landen. De meesten woonden in universiteitssteden en keerden na hun studies terug naar hun thuisland. Een uitzondering waren Burundezers die zich in België vestigden na de genocide in hun land in 1972. De grote diversiteit van het verenigingsleven van deze studenten weerspiegelde de grote culturele, religieuze, nationale en taalkundige diversiteit in Sub-Saharaans Afrika.

Na 1960 groeide de buurt aan de Naamsepoort uit tot een commercieel centrum en ontmoetingsruimte voor Sub-Saharaanse Afrikanen en Afrodescendenten. De buurt had zich vanaf de koloniale periode ontwikkeld in de schaduw van het Koninklijk Paleis dat

het centrum vormde van een koloniale wijk die zich uitstrekte tot aan de Stassardstraat, waar vele koloniale verenigingen gehuisvest waren. Vanaf de jaren 1980 werd de buurt Matonge genoemd, naar de meest populaire uitgangsbuurt in Kinshasa. Tijdens die periode begonnen de eerste Congolezen zich te vestigen als asielzoekers. Het einde van de Koude Oorlog die het geopolitieke landschap in Sub-Saharaans Afrika hertekende, de genocides in Burundi (1993) en Rwanda (1994), en de twee Congo-oorlogen (1997-1998 en 1998-2003) leidden tot een transformatie van terugkeermigratie van studenten, diplomaten en zakenlui uit Sub-Saharaans Afrika naar permanente immigratie. Belgen van Congolese afkomst vormen nu de meerderheid onder de Sub-Saharaanse Afrikanen die in België wonen; ze zijn momenteel met zo'n 80.000. Verder wonen er circa 20.000 Belgen van Rwandese afkomst en 10.000 Belgen van Burundese oorsprong in België (Demart et al. 2017: 39).

In 1994 organiseerde het Gemeenschapscentrum Elzenhof in Elsene samen met de vzw RAGEB (Raad van de Afrikaanse Gemeenschappen in Europa en in België) en Ken Ndiaye, uitbater van het café-restaurant *L'Horloge du Sud* in Elsene, de eerste wandelingen in Matonge. Dit gebeurde op vraag van de Afrikaanse handelaars in de wijk die de buurt op de kaart wilden zetten, vergelijkbaar met de Brabantstraat. Het initiatief draaide verkeerd uit omdat de wandelaars geen geld spendeerden in de winkels in Matonge. In de daaropvolgende jaren organiseerden verschillende witte verenigingen rondwandelingen in de buurt. Die hadden vaak een heel exotiserende insteek, zodat zwarte handelaars en passanten (in tegenstelling tot wat de meeste bezoekers denken, wonen er amper Sub-Saharaanse Afrikanen in de buurt) zich bekeken voelden als apen in een dierentuin. Aanvankelijk wilden zwarte activisten wandelingen aanbieden die correctere informatie gaven. Na verloop van tijd begonnen ze ook aandacht te besteden aan de geschiedenis van de wijk.

Tijdens de bestuursperiode van Pascal Smet als Brussels staatssecretaris met de bevoegdheid Mobiliteit in de regering Simonet II (2003-2004) werd de bushalte aan de Naamsepoort officieel Matonge genoemd. Vele Afrodescenten en Sub-Saharaanse Afrikanen zagen hierin een erkenning van het bestaan en daarmee ook het bestaansrecht van een Sub-Saharaans Afrikaanse wijk in Matonge. Daarom wekte het voorstel van de gemeente Elsene in 2016 om de naam van Matonge te veranderen in Quartier des Continents des te meer verzet op. De wijk ligt geprangd tussen de Europese wijk en de Louizalaan. Velen zagen in de voorgestelde nieuwe naam een poging om de wijk te gentrificeren en daarmee te ontdoen van haar Sub-Saharaanse Afrikaanse karakter. In 2017 veranderde het nieuwe gemeentebestuur de naam van de Elsensegalerij in Matongegalerij.

1.2.2.2. Het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika

Vanaf het einde van de jaren 1990 werd het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika om verschillende redenen gecontesteerd: de oprichting ervan werd gefinancierd door Leopold II, maar het museum bedekte zijn terreurbewind en de geschiedenis van de instelling met de mantel der liefde en toonde Congo vanuit een duidelijk koloniaal perspectief.

In 1997 organiseerde het Museum een tentoonstelling naar aanleiding van de 100ste verjaardag van de koloniale tentoonstelling die in 1897 op initiatief van Leopold II had

plaatsgevonden op de museumsite. In het museumpark werd de beeldengroep *The Congo, I Presume* van Tom Frantzen opgetrokken om Leopold II te eren.

De tentoonstelling en de beeldengroep brachten de zeven Congolezen die stierven tijdens de Wereldtentoonstelling opnieuw in de herinnering. De Congolezen die deelnamen aan de opnames van de film *Boma-Tervuren, le voyage* (Francis Dujardin, 1999) hebben gevraagd om een terugkeerceremonie te organiseren, waarbij aarde van rond de grafzerken symbolisch werd begraven op het kerkhof van Gombe in Kinshasa. Later hebben Sub-Saharaans Afrikaanse verenigingen op Allerheiligen verschillende keren hulde gebracht aan de graven van de zeven Congolezen voor de kerk in Tervuren.

FIG. 1. Ceremonie bij de zeven zerken van Congolezen overleden bij hun 'tentoonstelling' in 1897 in Tervuren. (Foto: Amélie Umuherezzi)

In 2000 organiseerden Boris Wastiau, antropoloog in het KMMA en kunsthistoricus Toma Muteba Luntumbue de tentoonstelling *ExitCongoMuseum*. In de catalogus distantieerde de toenmalige directeur *ad interim* van het KMMA zich van de tentoonstelling die leidde tot een parlementair debat over de noodzaak om het museum te renoveren. Twee personeelsleden van het museum kregen een blaam omdat ze in het kader van de tentoonstelling een rode neus hadden geplaatst op het grote standbeeld van Leopold II en de buste van Albert Thys in de memoriezaal, op de *Luipaardman* en de buste van Leopold II die deel uitmaakt van een beeldengroep in het park.

1.2.2.3. Een kentering in de publieke opinie

Anders dan het geval is voor arbeidsmigranten uit het Middellandse Zeegebied, kwamen Sub-Saharaanse Afrikaanse studenten op hun eigen initiatief (zij het vaak met studiebeurzen), niet op basis van bilaterale overeenkomsten tussen België en hun landen van herkomst. Het verklaart waarom ze gedurende lange tijd ontbraken in de literatuur over immigratie. De titel van een artikel van Anne Morelli uit 1994, *Les Zaïrois*

de Belgique sont-ils des 'immigrés'? (ze baseerde zich grotendeels op scripties geschreven door studenten van Congolese afkomst) spreekt in dat verband boekdelen. Nochtans kwamen de eerste Congolese immigranten en vluchtelingen al vanaf de jaren 1980 (Schoonvaere 2010). Over de immigratiegeschiedenis van Rwandezen en Burundezen en andere Sub-Saharaanse Afrikanen in België bestaan er amper studies.

Anders dan het geval was voor arbeidsmigranten die naar België kwamen via bilaterale overeenkomsten, ontwikkelden de verschillende overheden van het land nooit een beleid op maat van Sub-Saharaanse Afrikanen en Afrodescendenten die individueel naar België reisden (Demart *et al.* 2017). Een uitzondering is de 'Resolutie over de segregatie waarvan de metissen uit de periode van de Belgische kolonisatie in Afrika het slachtoffer zijn geweest' die op 29 maart 2018 unaniem werd goedgekeurd door de Kamer van Volksvertegenwoordigers. Sub-Saharaanse Afrikanen en Afrodescendenten figureerden ook niet in publieke debatten over immigratie die de kop op staken in navolging van de verkiezingsoverwinning van het Vlaams Blok in 1991. Diezelfde Zwarte Zondag mobiliseerde echter veel Sub-Saharaanse Afrikanen om zich voor het eerst sinds 1919 (cf. §1.2.1.2.) te verenigen met het doel om racisme en discriminatie te bestrijden, ook al bleven velen tegelijkertijd nog altijd sterk begaan met de situatie in hun thuisland.

Tot 1997 bleef het activisme in relatie tot het koloniale verleden dat zich concentreerde op Matonge en de zeven graven in Tervuren een zwarte aangelegenheid die amper op aandacht van de *mainstream* maatschappij kon rekenen. Dat veranderde met de vertalingen in het Frans en in het Nederlands van het boek van Adam Hochschild, *King Leopold II's Ghost: A Story of Greed, Terror and Heroism in Colonial Africa* (*De geest van koning Leopold II en de plundering van de Congo*) in 1998 en de publicatie van het boek *De moord op Lumumba* van Ludo De Witte in 1999. De vraag van historicus Mathieu Zana Etambala of dit laatste boek zoveel ophef zou hebben veroorzaakt als de auteur Congolees of van Congolese afkomst zou zijn geweest is pertinent. Maar dankzij deze boeken verschoven vele witte Belgen hun aandacht voor Belgisch Congo als een zogenaamde modelkolonie naar een focus op de twee gewelddadige koloniale transitieperiodes: de overname van Congo door België ten gevolge van het internationale schandaal over het schrikbewind van Leopold II in Congo en de Congo-crisis die volgde op de Congolese onafhankelijkheid.

In 2001 besloot de parlementaire onderzoekscommissie Lumumba dat de toenmalige Belgische regering een morele verantwoordelijkheid droeg voor de moord op de eerste Congolese Premier en dat wijlen Koning Boudewijn in het dossier zijn constitutionele bevoegdheden te buiten was gegaan. In 2003 toonden de twee openbare omroepen RTBF en VRT de BBC-documentaire *White King, Red Rubber, Black Death* van Pete Bate die opschudding veroorzaakte.

Dit alles leidde tot een nieuw perspectief op de koloniale geschiedenis dat zich vertaalde in acties in de openbare ruimte door niet alleen zwarte, maar ook witte activisten. Ze richtten zich in eerste instantie op standbeelden van Leopold II en militairen onder zijn bewind en eisten de creatie van een Patrice Lumumbaplein of -straat. Voor zover we hebben kunnen nagaan werd het eerste opiniestuk dat de problematiek van koloniale monumenten in 2009 gepubliceerd in de krant *Le Soir* en werd het geschreven door het *Collectif Mémoires Coloniales* (cf. §1.3.1.1.). Sindsdien verschenen nog vele opiniestukken in Franse en Vlaamse kranten; de meeste werden geschreven door academici, activisten en/of artiesten (die categorieën lopen vaak door elkaar), veelal

Sub-Saharaanse Afrikanen en/of Afrodescendenten, al dan niet in samenwerking met Belgen van andere afkomst. De publicatie in 2017 van het tweetalig boek *Wanneer we spreken over kolonisatie/Quand on parle de la colonisation*, met teksten van de hand van Congolese historici markeerde een belangrijke verandering in het perspectief over academische kennis (Kiangi *et al.* 2017).

1.2.2.4. Verschillende actoren

Lange tijd werden de meeste Sub-Saharaans Afrikaanse verenigingen opgericht door personen die tijdelijk kwamen, doorgaans als studenten, maar zich uiteindelijk in België vestigden. Vanaf circa 2010 begonnen Belgen van Afrikaans Sub-Saharaanse afkomst die in België opgegroeid waren zich ook te organiseren. Ze zijn door de band genomen vooral begaan met hun emancipatie binnen de Belgische samenleving en soms minder dan hun ouders betrokken op hun land van herkomst. Personen van de eerste generatie en hun nazaten vonden elkaar rond de problematiek van het koloniale verleden en zijn impact op het heden, rondleidingen in Matonge, de contestatie van koloniale standbeelden en toponymie, en de eis voor een Patrice Lumumbaplein of -straat.

Acties van witte activisten kregen door de band genomen echter veel meer weerklank dan diegene die uitgingen van zwarte activisten. Op basis van de uitspraken van een aantal witte mannelijke activisten kan men zich niet ontdoen van de indruk dat ze ook en niet in het minst gedreven worden door het verlangen zichzelf een heldenrol toe te meten in het contesteren en/of ontmantelen van zogenaamde koloniale helden.

Niet alle acties die witte Belgen organise(e)r(d)en tegen koloniale standbeelden werden/zijn ingegeven door een oprechte betrokkenheid voor het geweld waarvan Congolezen het slachtoffer waren en racisme. Zo zijn Leopold II en de militairen in zijn dienst bijvoorbeeld aantrekkelijke doelwitten als symbolen voor de unitaire Belgische staat voor Vlaams-nationalistische en Vlaamse extreemrechtse partijen. Zo sluiten uitgesproken racistische personen met heel andere belangen zich aan bij de dekoloniale agenda. Tezelfdertijd kunnen Vlaamse extreemrechtse politici ook de verdediging van Leopold II opnemen die zou gestreden hebben tegen 'Arabische slavenhandelaars', uit racisme t.o.v. moslims. Meer recent namen ook witte identiteitsorganisaties die sterk aanleunen bij extreemrechtse politieke partijen, zoals *Schild en Vrienden*, de verdediging op zich van Leopold II als voorbeeld van de zoveelste witte man die ten onrechte in een slecht daglicht zou worden gesteld. Verder kunnen koloniale monumenten ook de inzet zijn van lokale politieke twisten die niets of weinig te maken hebben met de koloniale geschiedenis als dusdanig (Verbeke 2011; 2020).

1.2.2.5. Artistieke interventies m.b.t. koloniale beelden en gebouwen in de openbare ruimte

Dit onvolledige overzicht beperkt zich grotendeels tot acties in de open openbare ruimte, al wordt er uitzonderlijk verwezen naar mijlpalen van artistieke interventies binnenshuis.

In 2000 beschreven Virginie Jortay, Antoine Pickels en Annick de Ville in het toneelstuk *Bruxelles, ville d'Afrique* de historisch relaties tussen België en Congo aan de hand van een wandeling langs koloniale monumenten in Brussel.

In 2002 bedekte Toma Muteba Luntumbue in het kader van de documentaire *Tervuren, livre de pierre*, over het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika (met journalist Henry Orfinger) de buste van Generaal Storms op de De Meeûssquare en het *Monument voor de Belgische pioniers in Congo* van het Jubelpark met een bloedrood laken.

In 2007 organiseerde het *Collectief 'Manifestement'* de manifestatie *Pour le rattachement de la Belgique au Congo* die vertrok aan het Loixplein in Sint-Gillis en eindigde in Matonge in Elsene. Keizer Maurice Boyikasse Buafomo I riep daarbij 21 januari uit tot de *Journée mondiale de la fête nationale, royale et populaire du Congo rétroactivement unifié*.

In 2008 overgoot kunstenaar Théophile de Giraud het ruitersstandbeeld van Leopold II op het Troonplein met rode verf.

In 2010 presenteerde theatermaker Chokri Ben Chickha in Gent zijn project *Heldendood voor de Beschaving* met een ceremonie rond het koloniale monument van Joseph Lippens en Henri De Bruyne in Blankenberge. De voorstellingen *De Waarheidscommissie* van *Action Zoo Humain* die werd opgericht door Chokri en Zouzou Ben Chickha kaartten het fenomeen van menselijke dierentuinen in België aan.

In 2016 plaatste het Belgisch-Congolese *Collectief Faire-Part* tijdens het *Bâtard Festival* een replica van de sokkel van het ruitersstandbeeld van Leopold II op het Beursplein. Ze stelden er ook hun documentaire *Échangeur* voor, over Kinshasa. In de Congolese hoofdstad staat een exacte kopie van het ruitersstandbeeld in het openluchtdepot van het Institut des Musées Nationaux du Congo.

In 2017 maakte de Ghanese kunstenaar Ibrahima Mahama voor een tijdelijke tentoonstelling in ExtraCity in Antwerpen een tegenstandbeeld voor het monument van Pater Constant De Deken in Wilrijk.

In 2018 maakte kunstenaar Rhode Makoumbou op vraag van de vzw *Bamko* een rondreizend beeld van Patrice Lumumba dat op verschillende plaatsen in Brussel werd getoond. Tijdens datzelfde jaar creëerde kunstenaar Laura Nsengiyumva een replica van het ruitersstandbeeld van Leopold II in ijs dat smolt om duidelijk te maken dat er geen plaats meer is voor zo'n beeld in de Brusselse openbare ruimte (*PeoPL*).

Voor de heropening van het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika creëerde Freddy Tsimba een beeldengroep die tegen een zijgevel van het museum werd geplaatst met verwijzing naar het lot van Afrikanen die proberen Europa te bezoeken en in de zogenaamde memoriezaal een installatie die een tegengewicht moest vormen voor de beschermde plakaten met de namen van zo'n 1.500 Belgische mannen (hoofdzakelijk militairen) die tussen 1876 en 1908 stierven in Congo. Aimé Mpane creëerde een beeld voor de centrale rotonde. In 2020 werd het uitgebreid tot een installatie die bestaat uit een bijkomend beeld, gemaakt door Aimé Mpane, en gordijnen voor de historische beelden in de nissen, die gemaakt werden door Aimé Mpane en Jean Pierre Müller.

Vanaf 2019 begon het Belgisch-Congolese *Collectief Faire-Part* met het project *SOKL*: een serie van dekoloniale artistieke acties in de straten van Antwerpen rond een rondrijdende replica van de houten sokkel van het ruitersbeeld van Leopold II. In 2019 organiseerde MuZee in Oostende een tentoonstelling over koloniale monumenten op basis van foto's van Jan Kempenaers.

In 2020 publiceerde fotograaf Oliver Leu een boek dat functioneert als een catalogus van koloniale monumenten en straatnamen in België.

In 2021 cureerde Sandrine Colard de tentoonstelling *Congoville* met grotendeels werk van Sub-Saharaanse Afrikaanse kunstenaars in het Middelheimmuseum in Antwerpen dat zich naast de voormalige Koloniale Hogeschool, nu het rectoraat van de UAntwerpen, bevindt. Ter herinnering aan de zeven Congolezen die in 1894 stierven tijdens de Wereldtentoonstelling in Antwerpen droeg Dady Mbumba datzelfde jaar op Schoonselhof, waar ze begraven liggen, een *kasala* op, een Luba ritueel lofdicht dat tijdens sleutelmomenten van het leven wordt uitgevoerd. Nog in 2021 stelden kunstenaars Roel Kerkhofs en Sam Vanoverschelde een replica van het ruitersstandbeeld van Leopold II op wielen op in de Leopold II-laan om een discussie over de straatnaam te stimuleren.

1.2.2.6. Officiële aanbevelingen

De parlementaire onderzoekscommissie over de moord op Lumumba schreef in haar eindrapport: *“De commissie is van oordeel dat er, zowel bij de Congolese bevolking als bij de Belgen, sprake is van ‘onverwerkt verleden’. (...) Tal van grieven waarover noch de academische wereld, noch de politieke wereld klaarheid brachten, blijven voortwoekeren”* (Bacquelaine et al. 2002: 839).

In de daaropvolgende jaren werd er in debatten over interculturaliteit, een begrip dat aan het begin van de jaren 2000 opgang maakte, voor het eerst aandacht besteed aan Belgen van Sub-Saharaans Afrikaanse afkomst.

In haar eindrapport vestigde de Commissie voor Interculturele Dialoog de aandacht op de aanwezigheid van minderheden uit Sub-Saharaans Afrika en sprak ze haar bezorgdheid uit over de situatie van jongeren uit dat subcontinent *“die vaak minder aandacht krijgen dan de Marokkaanse of Turkse groepen. Deze jongeren hebben vaak een gekwetste identiteit”* (Delruelle & Torfs 2005: 79). Volgens het verslagcomité van de Rondetafels voor de Interculturaliteit moest België in het reine komen met zijn geschiedenis:

“Als er in België een grote Congolese gemeenschap leeft, dan heeft dat rechtstreeks te maken met de kolonisatie van dat land, eerst door koning Leopold II en later door de Belgische staat. De ideologie waarmee die gepaard ging, de vormen van geweld die werden gebruikt, het zich toe-eigenen van de rijkdommen en het feit dat dit deel van de Belgische geschiedenis tegenwoordig nauwelijks nog bespreekbaar wordt gemaakt, voelt voor veel mensen uit de sub-Saharaanse migrantengemeenschappen pijnlijk aan.” (Rondetafels van de Interculturaliteit 2010: 117)

Het verslagcomité beval de politieke autoriteiten aan dit verleden te erkennen, zodat de jonge generaties zouden kunnen opgroeien in een land dat dit pijnlijke verleden erkende en bereid was zijn verantwoordelijkheid bij en spijtbetuigingen ervan uit te drukken. Op symbolisch niveau achtte het verslagcomité het van belang om deze erkenning zichtbaar te maken in de naamgeving van plekken en openbare ruimtes en om de namen die mensen uit de voormalige kolonie en mandaatgebieden kwetsen te verwijderen (*ibid.*: 84-85).

In 2014 vermeldde Koning Filip tijdens een herdenkingsplechtigheid voor Wereldoorlog I in Nieuwpoort en leper de deelname van Congolezen.

In 2019 bood Premier Charles Michel namens de voltallige regering in de Kamer van Volksvertegenwoordigers zijn verontschuldiging aan tegenover kinderen die omwille van hun 'gemengde' afkomst (doorgaans witte Europese vader en zwarte Afrikaanse moeder) tijdens de koloniale periode in Belgisch Congo en Ruanda-Urundi werden weggehaald bij hun moeders en aan de moeders zelf. Kamerleden dachten aan de oprichting van een herdenkingszuil en een plechtige herdenkingsverklaring. Verenigingen mochten locaties en teksten suggereren. Tijdens een interkabinetsvergadering werden Oostende en de luchthaven van Zaventem voorgesteld als mogelijke locaties, zonder dat er duidelijkheid kwam over de financiering. Niet alle betrokkenen zijn het hierover eens; sommigen willen in eerste instantie vooral een oplossing voor hun administratieve en psychologische problemen.

1.2.2.7. Wetenschappelijk onderzoek

In 2005 plaatste de vzw Avrug die verbonden was aan de UGent de website *Gecontesteerd koloniaal erfgoed* online. Het was een initiatief van Karel Arnaut (UGent) die tijdens datzelfde jaar samen met Bambi Ceuppens (KU Leuven) en Paul Kerstens (KVS) de *Eerste Staten-Generaal van het koloniale erfgoed* organiseerde in de KVS. Tijdens dat jaar publiceerde Michael Meeuwis (UGent) als eerste academicus een artikel over de contestatie van koloniale monumenten in België in het tijdschrift van de vereniging van Belgische Afrikanisten. Ondertussen werden ook artikels gepubliceerd door andere Belgische academici en de Amerikaanse historicus Matthew Stanard die gespecialiseerd is in het Belgische koloniale verleden.

Onderzoek toont aan hoe Congolezen die in België verbleven, doorheen de tijd gemiddeld verarmden. Tot in het begin van de jaren 1980 ging het voornamelijk om diplomaten en zakenlui die vooral in Elsene in het 'rijke' zuiden woonden. Later vestigden Congolezen zich in Brussel-Stad, gevolgd door Schaarbeek en de zogenaamde 'arme halvemaaan' aan de noordwest- en noordkant van het gewest die loopt door Anderlecht, Sint-Jans-Molenbeek en Sint-Joost-ten-Node. Een studie uit 2010 bevestigde wat Congolezen al jaren meenden te weten: dat ze de hoogstopgeleide groep zijn in België, maar ook de hoogste werkloosheidsgraad hebben (Schoonvaere 2010). Een studie uit 2017 die ook de situatie van Belgische Rwandezen en Burundezen onder de loep nam, bevestigde en veralgemeende de eerdere onderzoeksresultaten: Afrodescendenten uit Franstalige landen combineren een heel hoog opleidingsniveau met een bijzonder hoge werkloosheidsgraad (Demart *et al.* 2017). De studie toonde ook een verband aan tussen deze situatie en de mate waarin leden van de onderzochte groep:

“aanspraak maken op herdenkings- en materiële genoegdoeningsmaatregelen inzake de koloniale geschiedenis en het geleden onrecht. De grote meerderheid, dat is 91% van de respondenten, denkt dat de koloniale geschiedenis moet onderwezen worden op school. 74% van hen denkt dat de koloniale kwestie te weinig aanwezig is en/of wordt verhuld in het publiek debat.” (ibid.: 14)

In 2019 organiseert onderzoekster Marte Van Hassel (ULB) een cyclus van academische en artistieke gesprekken over de creatie van nieuwe dekoloniale monumenten.

1.2.2.8. Internationale gebeurtenissen

De Verenigde Naties verklaarden 2011 het Internationale Jaar voor Personen van Afrikaanse Afkomst en brachten hen extra onder de aandacht op 21 maart 2011, de Internationale Dag Tegen Racisme. Ze wilden enerzijds wijzen op discriminatie die personen van Afrikaanse afkomst ondervinden en anderzijds landen uitnodigen om hun integratie op alle vlakken te stimuleren en betere kennis van en meer respect voor de diversiteit van hun patrimonium en hun cultuur te bevorderen. In België greep het Centrum voor Gelijkheid van Kansen en voor Racismebestrijding 21 maart 2011 aan om een stand van zaken op te maken van de situatie in België van personen van Sub-Saharaanse afkomst (cf. *hoofdstuk 2*). Verder passeerde het Internationale Jaar voor Personen van Afrikaanse Afkomst in 2011 vrijwel geruisloos in België.

Ook het Internationale Decennium voor Personen van Afrikaanse Afkomst (2015-2024) ging bijna onopgemerkt voorbij. De tekst die het FOD Buitenlandse Zaken, Buitenlandse Handel en Ontwikkelingswerking er in 2015 op haar website over publiceerde, staat nog altijd online, maar Elke Sleurs (N-VA), staatssecretaris voor Gelijke Kansen in de regering Michel I (2014-2017) en haar opvolgster Zuhal Demir (N-VA) (2017-2018) namen geen enkel initiatief. Na de val van de regering Michel I in december 2018, lanceerde Kris Peeters (CD&V) die de bevoegdheid kreeg voor Gelijke Kansen, het Decennium officieel in 2019. Het bleef bij deze symbolische geste.

De andere regeringen van het land hebben het Decennium op geen enkele manier gemarkeerd. Het Europese Parlement daarentegen nam in Straatsburg op 26 maart 2019 een resolutie aan over de fundamentele rechten van personen van Afrikaanse afkomst in Europa.

In 2014 barstte in Nederland het debat over Zwarte Piet los. In België kwamen, naast Zwarte Piet en *Père Fouettard*, ook andere 'black face' figuren zoals de Brusselse *Noirauds* en *Le Sauvage* van Aat in het vizier.

In 2015 begonnen studenten aan de Universiteit van Kaapstad in Zuid-Afrika een campagne tegen het standbeeld van Cecil Rhodes op de campus. Het standbeeld werd hetzelfde jaar nog verwijderd. De succesvolle campagne leidde tot een bredere beweging om het onderwijs in heel Zuid-Afrika te dekoloniseren.

In België wordt het begrip 'dekolonialiteit' (cf. *hoofdstuk 2*) toegepast op begeleide wandelingen, op eisen tot de dekolonisering van het onderwijs, bibliotheken, ontwikkelingssamenwerking etc.

In 2017 kwam het in Charlottesville in het Zuiden van de Verenigde Staten tot een confrontatie tussen extreemrechtse witte Amerikanen die demonstreerden tegen de verwijdering van het standbeeld van Robert E. Lee, opperbevelhebber van de strijdkrachten van de zuidelijke Geconfedereerde Amerikaanse Staten tijdens de Amerikaanse Burgeroorlog (1861-1865), en tegendemonstranten. Bij die gelegenheid reed een demonstrant met zijn auto in op de tegendemonstranten. Daarbij kwam een vrouw om het leven en raakten negen andere mensen zwaargewond. Deze gebeurtenis leidde aanvankelijk in Vlaanderen tot een publiek debat over koloniale monumenten, maar de aandacht verschoof al vlug naar de zes straten (in Alveringem, Kapelle-op-den-Bos, Kortrijk, Lanaken, Puurs en Zoersel) die genoemd werden naar Cyriel Verschaeve,

een Vlaams-nationalistische priester-dichter die tijdens de Tweede Wereldoorlog collaboreerde met de Duitse bezetter.

In 2018 publiceerden Felwine Sarr en Bénédicte Savoy op vraag van de Franse president Emmanuel Macron een rapport over de restitutie van Afrikaans erfgoed in Franse publieke collecties naar de herkomstlanden. Nog in 2018 versterkten de artikelen van onderzoeksjournalist Michel Bouffieux over de schedel van de Congolese chef Lusinga de roep om teruggave van Afrikaanse kunst die werd verworven tijdens de koloniale periode. Bij de heropening van het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika eisten Belgische activisten (*Bamko*) de restitutie van de collecties van het museum ("*Not my AfricaMuseum*") en van menselijke resten in Belgische publieke collecties.

De moord op George Floyd in Minneapolis in de Verenigde Staten in 2020 leidde tot de introductie van *Black Lives Matter Belgium* om te betogen tegen deze moord, maar ook tegen die van verschillende 'immigranten' die zijn gestorven onder verdachte omstandigheden in België. Het verzet tegen de aanwezigheid van koloniale monumenten in de openbare ruimte nam toe. Prinses Maria-Esmeralda was het eerste lid van de koninklijke familie dat zich kritisch over het onderwerp uitlaat tijdens een interview met de RTBF.

FIG. 2. *Black Lives Matter* manifestatie op 7 juni 2020 in Brussel. (Foto: ©Teddy Mazina)

In datzelfde jaar drukte Koning Filip naar aanleiding van de 60ste verjaardag van de Congolese onafhankelijkheid, in een brief aan de Congolese president Félix Tshisekedi zijn "*diepste spijt*" voor de wandaden die tijdens het bewind van Leopold II en de koloniale periode werden aangericht en wees hij erop dat de wonden uit het verleden "*tegenwoordig weer pijnlijk voelbaar worden door daden van discriminatie, nog te sterk aanwezig in onze samenleving*".

In die context riep het federaal Parlement de 'Bijzondere commissie belast met het onderzoek over Congo-Vrijstaat (1885-1908) en het Belgisch koloniaal verleden in Congo (1908-1960), Rwanda en Burundi (1919-1962), de impact hiervan en de gevolgen

die hieraan dienen gegeven te worden', in het leven. Nog in 2020 ontving Koning Filip Nadia Nsai, schrijfster van *Dochter van de dekolonisatie*.

1.2.2.9. Zichtbaarheid van Congolezen, Burundezen, Rwandezen en Belgen van Congolese, Burundese en Rwandese afkomst en gebeurtenissen in de openbare ruimte

1.2.2.9.1. Toponymie

Het valt op dat, voor zover we weten, er slechts één enkele directe verwijzing naar Burundi is in de Belgische openbare ruimte. Die hangt samen met het bezoek dat de *Mwami* (Rwandese koning) Charles Mutara III Rudahigwa en zijn echtgenote Mwamikasi (koningin) Rosaline Gicanda door toedoen van burgermeester Julien Peere in 1955 brachten aan Keerbergen. De *Mwami* kreeg van de gemeenteraad het diploma van 'ereburger van Keerbergen' en kocht er grond. Aanpalende staten werden Mwami Mutaradreef, Rwandadreef en Burundidreef genoemd. Die straatnamen bestaan nog altijd.

In 2018 werd in Charleroi de eerste straat in België genoemd naar Patrice Lumumba, gevolgd door de onbewoonde Patrice Lumumbasquare in de stad Brussel en werd vóór de heropening van het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika in Tervuren een gedenkplaat aangebracht in het park ter herinnering van de 267 Congolezen die daar in 1897 waren tentoongesteld tijdens de koloniale tentoonstelling die Leopold II had georganiseerd.

In 2020 begon de gemeente Etterbeek een project om koloniale straatnamen tijdelijk te vervangen door namen van vrouwen die zich hadden verzet tegen westerse koloniale overheersing. Een van de vrouwen in kwestie is de Congolese Maman Marie Mwilu Kiawanga, echtgenote van de profeet Simon Kimbangu. Tijdens datzelfde jaar besloot de Stad Leuven de zeven straten op de vernieuwde Hertogensite te noemen naar vrouwen die een belangrijke rol hebben gespeeld in de zorg. Een van hen is Augusta Chiwy, dochter van een Congolese moeder en een Belgische veearts, die in Leuven verpleegkunde had gestudeerd en later Amerikaanse soldaten zou verzorgen tijdens de slag van Bastenaken tijdens Wereldoorlog II.

1.2.2.9.2. Huldebeelden, gedenkplaten, -plakaten en -stenen

In 1937 werd in Erpent (Namen) een monument ingehuldigd voor kolonel Louis Napoléon Chaltin en het Corps van Congolese vrijwilligers dat hij tijdens Wereldoorlog I leidde in België. Slechts twee Congolezen maakten er ook deel van uit: Paul Panda Farnana die beschouwd wordt als de eerste Congolese activist in België, en Albert Kudjabo. Het monument toont hun gezichten en die van twee andere Congolezen die meevochten in de Slag om Namen: Bayon Paul Movongo, die zich had aangemeld als vrijwilliger bij het Fort van Namen en Léon De Cassa, vrijwilliger in Namen en later verzetsstrijder tijdens Wereldoorlog II.

In 1970 werd op initiatief van Urfracol, een federatie van koloniale verenigingen, het *Monument voor de Troepen der Afrikaanse Veldtochten* opgetrokken in Schaarbeek.

Na een jarenlange inspanning van Antoine Tshitungu Kongolo werd in 2011 een drietalige gedenkplaat aangebracht voor Paul Panda Farnana op de muur van het Atheneum in Elsene waar hij gestudeerd had.

N.a.v. de 10de verjaardag van de genocide in Rwanda werd in 2004 op initiatief van de vzw *Ibuka* met de steun van de Federale Overheidsdienst Justitie een gedenkplaat geplaatst op het Poelaertplein in Brussel. Ter gelegenheid van de 25ste verjaardag van dezelfde genocide werd in 2019 in de Roger Vandendriesschelaan in Sint-Pieters-Woluwe een gedenksteen ingehuldigd en bracht Bruce Clarke op een muur op de kruising van de Meiboomstraat en Ommegangstraat in de Stad Brussel het fresco *Upright Men (Les Hommes Debout)* aan, dat deel uitmaakt van het *PARCOURS Street Art* van de Stad Brussel.

In 2018 werd in Bergen een herinneringsplaat ingehuldigd voor allen die gevochten hebben voor de Congolese onafhankelijkheid, in het bijzonder Patrice Lumumba en zijn medestrevers Maurice Mpolo en Joseph Okito die samen werden vermoord in 1961.

1.2.2.9.3. Kunstwerken van Congolese, Burundese en Rwandese kunstenaars of van Belgen van Congolese, Burundese en Rwandese afkomst in de publieke buitenruimte³

De nadruk ligt hier op permanente kunstwerken. Kunstwerken in musea of tijdelijke tentoonstellingen binnen of buiten komen hier niet aan bod. Ook tentoonstellingen gecureerd door Afrikanen of Belgen van Afrikaanse origine, boekpresentaties, concerten of filmvoorstellingen worden niet vermeld.

In 2001 werd aan de Elsensesteenweg in Matonge een fresco van kunstenaar Chéri Samba ingehuldigd. Het initiatief van Guy Forsbach werd uitgevoerd door de ngo CEC (*Coopération Education Culture*, toen eigenaar van het originele schilderij dat ondertussen werd verworven door het Museum van Elsene) in samenwerking met andere partners. Het fresco werd in 2006 verwijderd, maar in 2010 opgehangen op een andere gevel aan de Elsensesteenweg.

FIG. 3. Reproductie van het schilderij 'Porte de Namur. Porte de l'Amour' van de Congolese kunstenaar Chéri Samba op een gevel aan de Elsensesteenweg.

(Foto: F. Waltéry © Urban Brussels)

In 2008 schonk de vzw *Africalia* het beeld *Au delà de l'espoir* van Freddy Tsimba aan de gemeente Elsene. Het werd aan de Waversesteenweg in Matonge geplaatst. In 2017

³ Betreffende het gebruik van de termen 'Congolezen, Rwandezen en Burundezen in België' en 'Belgen van Congolese, Rwandese en Burundese afkomst', cf. *Glossarium*.

organiseerde het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika de tweede keer een tentoonstelling in de vitrines van handelszaken in Matonge op basis van de museumcollecties. Bij deze tweede editie werden scans geplaatst van foto's van muurtekeningen van Congolese kunstenaars in grote Congolese steden. Een ervan hangt nog altijd op een van de ramen van het café-restaurant *L'Horloge du Sud* in Elsene. Ook de installatie die Sammy Baloji maakte met dergelijke foto's op de vitrines van een kapperszaak in de Naamsepoortgalerij in Elsene is daar nog altijd te zien.

Het is onmogelijk na te gaan wanneer Congolese, Burundese of Rwandese kunstenaars of Belgische kunstenaars van Congolese, Burundese of Rwandese afkomst voor het eerst graffiti of *street art* aanbrachten in de openbare ruimte zonder officiële toestemming en bij gebrek aan informatie hebben we ook niet kunnen achterhalen wanneer dat voor het eerst gebeurde mét toestemming van de autoriteiten. De enige kunstenaar op de website van *PARCOURS Street Art* in Brussel van wie gemeld wordt dat hij afkomstig is uit Congo is Novadead (geen enkele kunstenaar zegt van Rwandese of Burundese afkomst te zijn). Hij maakte zijn eerste graffiti in Gent in 1992, maar weet niet wanneer en door wie die werd verwijderd. De eerste muurschildering van zijn hand die nog altijd aanwezig is, is *Bangi Smoker* in Brussel die dateert van 2017. In 2020 creëerde hij de muurschildering van George Floyd op het kruispunt tussen de Koninginnelaan en de Paleizenstraat over de Bruggen in Laken. Hij schilderde ook nog o.m. *The Future is Europe* in de Europese wijk in Brussel en een portret van Nelson Mandela in Luik.

1.3. Een onvolledig overzicht van acties voor de dekolonisering in België

Het volgende overzicht is onvolledig omdat er tot nader order geen systematisch onderzoek is gedaan naar dit soort acties. Het beperkt zich grotendeels tot acties in de openbare ruimte, al wordt er uitzonderlijk verwezen naar mijlpalen binnenshuis en de publicatie van de eerste publicaties over het onderwerp.

1.3.1. Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest

Als voormalige hoofdstad van een Belgisch imperium telt Brussel het grootste aantal koloniale monumenten in het hele land. Ongeveer de helft van alle Belgen van Sub-Saharaans Afrikaanse afkomst woont in Brussel. Brussel is dan ook de hoofdstad van het activisme wat betreft de dekolonisatie van de openbare ruimte. Het is in Brussel dat de eerste (de)koloniale wandelingen worden georganiseerd in 1999, gevolgd door Antwerpen in Vlaanderen in 2018 en Luik in Wallonië in 2020.

1.3.1.1. Acties in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest

1919	<i>L'Union Congolaise</i> vraagt de oprichting van een monument voor de onbekende Congolese soldaat.
1986	Ekanga Shungu publiceert bij een uitgeverij in Brussel het boek <i>L'Afrique noire à Bruxelles</i> waarin ze verwijst naar Matonge in Elsene.

- 1988 Na een klacht van de Jordaanse en Saudische ambassades en de imam van de nabije Grote Moskee worden de woorden 'Araabschen' en 'arabe' met verwijzing naar slavenhandelaars op het *Monument voor de Belgische Pioniers in Congo* in het Jubelpark officieel weggebeiteld.
- 1992 Op vraag van *Le Cercle royal des anciens Officiers des Campagnes d'Afrique* worden de woorden 'Araabschen' en 'arabe' met verwijzing naar slavenhandelaars op het *Monument voor de Belgische pioniers in Congo* in het Jubelpark opnieuw gerestaureerd, maar ze werden daarna opnieuw uitgewist zonder dat ze opnieuw werden gerestaureerd.
- 1994 Het Gemeenschapscentrum Elzenhof in Elsene organiseert samen met de vzw RAGEB en Ken Ndiaye, uitbater van het café-restaurant *L'Horloge du Sud* in Elsene, de eerste wandelingen in Matonge (cf. §1.2.2.1.).
- 1999 Isabelle Durant, vice-premier voor Ecolo, besluit om het salon Katanga in haar kabinet in de Wetstraat 63-65 om te dopen tot salon Lumumba.
- De vzw *Ba Yaya* begint met de organisatie van koloniale wandelingen in Brussel.
- 2000 Het toneelstuk *Bruxelles, ville d'Afrique* van Virginie Jortay, Antoine Pickels et Annick de Ville beschrijft de historische relaties tussen België en Congo aan de hand van een wandeling langs koloniale monumenten in Brussel.
- 2001 In Matonge in Elsene wordt een fresco ingehuldigd, gebaseerd op het schilderij *Porte de Namur: porte de l'amour?* van de Congolese schilder Chéri Samba.
- 2002 Lucas Catherine publiceert het boek *Bouwen met zwart geld: de grootheidswaanzin van Leopold II*.
- Toma Muteba Luntumbue bedekt de buste van Generaal Storms op de De Meeûssquare en het *Monument voor de Belgische pioniers in Congo* van het Jubelpark met een bloedrood laken.
- 2003-2004 De metro- en bushalte aan de Naamsepoort in Elsene krijgen de naam Matonge.
- 2004 Een doorlichting van de wandelingen die georganiseerd worden door het Gemeenschapscentrum Elzenhof in Elsene toont aan dat die Afrikanen en Belgische Afrikanen stereotyperen en exotiseren en dat er te weinig interactie is met wijkbewoners. Er wordt een werkgroep opgericht en er worden interviews afgenomen van buurtbewoners ter voorbereiding van nieuwe wandelingen.
- Lucas Catherine begint koloniale wandelingen te begeleiden in Schaarbeek en later ook in Brussel.
- 2005 Martin Yandesa Mavuzi stelt een eerste lijst samen van Brusselse straatnamen die verwijzen naar Europeanen die actief waren in voormalige Belgisch Afrika.

Er worden acties ondernomen tegen het *Monument voor de Belgische pioniers in Congo* in het Jubelpark dat wordt gerestaureerd.

Francesca Bomboko, Armand Borrey-Kasumbu, Daniel Cattier, Véronique Habran, Valérie Kanza, Olivier Mushiete en Roch Tran ondernemen tevergeefs acties om het gebouw aan de Belliardstraat 220, waar in 1958 het *Centre International* werd gehuisvest, dat onderdak gaf aan *Présence Africaine*, te redden.

Bambi Ceuppens (KU Leuven), Karel Arnaut (UGent) en Paul Kerstens (KVS) organiseren de *Eerste Staten-Generaal van het Belgisch-Congolese culturele erfgoed* in de KVS, die aandacht besteedt aan koloniale monumenten.

2006 Lucas Catherine's publiceert zijn boek *Wandelen naar Kongo. Langs koloniaal erfgoed in Brussel en België*.

Het fresco in *Matonge in Elsene*, gebaseerd op het schilderij *Porte de Namur: porte de l'amour?* van de Congolese schilder Chéri Samba, wordt verwijderd.

Antoine Tshitungu Kongolo begint koloniale wandelingen te begeleiden in Matonge.

2007 Dieudonné Kabongo en Charlie Degotte voeren de korte eenakter *Tangoya Kot Fourdoum* op aan het ruitersstandbeeld van Leopold II in de stad Brussel.

Aan de Waversesteenweg in Elsene wordt het beeld *Au delà de l'espoir* van de Congolese kunstenaar Freddy Tsimba ingehuldigd.

Nzema Omba, stichter van de *Bibliothèque Panafrica* in Elsene, doopt eerst eigenhandig het Tulpplein symbolisch om tot Lumumbaplein en begint daarna samen met Philip Buyck te ijveren voor een Lumumbaplein aan de Sint-Bonifaaskerk in Elsene.

Het *Collectif 'Manifestement'* organiseert de manifestatie *Pour le rattachement de la Belgique au Congo*.

2008 Kunstenaar Théophile de Giraud overgiet het ruitersstandbeeld van Leopold II op het Troonplein met rode verf.

Riga Square d'Afrique en CADTM (*Comité pour l'Abolition des Dettes Illégitimes*) organiseren in samenwerking met Antoine Tshitungu Kongolo op 11 november een herdenking voor de Onbekende Congolese Soldaat en een eerbetoon aan Paul Panda Farnana. De ceremonie wordt gevolgd door een herdenkingswandeling, onder leiding van Lucas Catherine, van het Rigaplein naar het Josaphatpark.

2010

DEKOLONISERING VAN DE OPENBARE RUIMTE IN HET BRUSSELS HOOFDSTEDELIJK GEWEST

FIG. 6. Koloniale wandeling in Brussel, georganiseerd door het nieuwe *Collectif Mémoires Coloniales et Lutte contre les Discriminations*. (Foto: archief CMCLD)

De vzw *Bakushinta* begint met de jaarlijkse herdenking voor Congolese veteranen van Wereldoorlog I aan het *Monument voor de Troepen der Afrikaanse Veldtochten* in Schaarbeek.

2011 Op de muur van het Atheneum in Elsene wordt een drietalige gedenkplaat aangebracht voor oud-leerling Paul Panda Farnana.

2013 Antoine Tshitungu Kongolo organiseert wandelingen met *Unités/Nomades* in de vorm van radiodocumentaires *Les Statues parlent aussi*.

Met het oog op de voorbereiding van de honderdste verjaardag van de Eerste Wereldoorlog stuurt *Bakushinta* een brief aan de verschillende Belgische autoriteiten, waaronder Koning Filip, om erkenning te vragen voor de deelname van de Congolezen. De jaarlijkse herdenking op 11 november wordt gevolgd door een conferentie met als titel *De dappere Congolezen die de geschiedenis van België en de wereld veranderden* met als sprekers Anicet Mobe, Odette Kudjabo, Jean-Jacques Wondo en Kolonel Kalonga.

2014 De vzw *Bakushinta* organiseert een herdenking in het kader van 100 jaar Wereldoorlog I aan het *Monument voor de Troepen der Afrikaanse Veldtochten* in Schaarbeek.

2015 Activisten inaugureren het Lumumbaplein aan de Drievuldigheidskerk in Brussel. Het plein is aangegeven op *Google Maps*.

Nadat de Stad Brussel beslist had een hommage te organiseren voor Leopold II, wordt er een manifestatie georganiseerd rond zijn

ruiterstandbeeld op het Troonplein. Het beeld wordt besmeurd, de hommage geannuleerd.

De vzw *Ba Yaya* verandert haar naam in *Bamko* en zet haar koloniale wandelingen voort.

De vzw *Bakushinta* begint met de organisatie van koloniale wandelingen en herdenkt met *Mrax* aan het *Monument voor de Afrikaanse Troepen der Afrikaanse Veldtochten* de eerste twee Congolese soldaten die in 1914 zijn gesneuveld.

In het kader van het festival *Congolisation*, dat wordt georganiseerd door Pitcho Womba Konga, vinden in januari evenementen plaats in het Paleis voor Schone Kunsten, maar de organisatoren mogen de dood van Lumumba op 17 januari er niet herdenken. Er volgt een stil protest op de trappen van de Hortazaal waarbij de actievoerders T-shirt dragen met een beeltenis van Lumumba en hun mond afplakken met tape.

Samen met *Bakushinta* organiseert Georgine Dibua de tentoonstelling *Congolese aanwezigheid in België, meer dan honderd jaar*, die voor het eerst in Schaarbeek wordt voorgesteld en die de volgende jaren in Brussel, Elsene en Anderlecht wordt getoond.

2016 De vzw *Labo* uit Gent voert actie om de naam van de *Leopold II-tunnel* in Brussel te veranderen in *Patrice Lumumbatunnel*.

Het voorstel om de naam *Matonge* te veranderen in *Quartier des Continents* stuit op hevig verzet. De vzw *Fédération des Congolais de Bruxelles* lanceert de petitie *Matonge est et restera Matonge* en organiseert een manifestatie in de gemeente. Samen met andere partners verleent ze steun aan handelszaken in Matonge om hen te helpen de politieke en administratieve druk het hoofd te bieden.

N.a.v. de 100ste verjaardag van de Slag bij Tabora organiseren de gemeente Sint-Gillis en de Université Saint Louis een colloquium en publiceren ze het boek *La guerre 14-18 en Afrique, des mémoires repliées*, geredigeerd door Nathalie Tousignant, Enika Ngongo en Pierre Dejemepe.

In het kader van de 100ste verjaardag van de Slag bij Tabora lanceert de vzw *Bakushinta* een info-actie over de Taborastraat.

2018 Het ruiterstandbeeld van Leopold II op het Troonplein in Brussel wordt tot tweemaal toe ~~gevandaliseerd~~.⁴

Artikels van onderzoeksjournalist Michel Bouffieux over de schedel van de Congolese chef Lusinga, die bewaard ligt in het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen leiden tot acties tegen het standbeeld op de De Meeûssquare van Emile Storms die verantwoordelijk

⁴ Voor het gebruik van de term "~~vandalisme~~", cf. *Glossarium*.

was voor de moord op Lusinga en die zijn schedel had meegebracht naar België.

Het tijdschrift *Bruxelles en mouvement* van *Inter-Environnement Bruxelles* publiceert het themanummer *Bruxelles Ville Congolaise*.

Een actiegroep die zich *Association citoyenne pour un espace public décolonial* noemt, verwijdt het borstbeeld van Leopold II in het Dudenpark in Vorst en vervangt het door een replica in vogelzaad, vergezeld van de tekst *Congo Free State & Congo Horrors – Explanatory text = necessary*. Later wordt het beeld nogmaals verwijderd en vervangen door een beeld van Nelson Mandela.

Onbekenden ~~vandaliseren~~ de buste van Leopold II in Oudergem.

Kunstenares Rhode Makoumbou maakt op vraag van de vzw *Bamko* een rondreizend beeld van Patrice Lumumba dat op verschillende plaatsen in Brussel wordt getoond.

FIG. 7. Rondtrekkend standbeeld van Patrice Lumumba.
(Foto: Rhode Makoumbou)

Kunstenares Laura Nsengiyumva maakt een replica van het ruitersstandbeeld van Leopold II in Brussel in ijs dat smelt (*PeoPL*). De smelting vindt plaats tijdens de *Nuits Blanches*.

Ter gelegenheid van het einde van de honderdste verjaardag van Wereldoorlog I organiseert *Bakushinta* in Brussel de tentoonstelling *De vergeten oorlogen*. In het kader van de expo, die later ook in Anderlecht te zien is, organiseert *Bakushinta* verschillende activiteiten.

2019 Lucas Catherine publiceert *Het dekoloniseringsparcours. Wandelen langs Kongolees erfgoed in Brussel*.

De ULB organiseert een colloquium over menselijke resten in universiteiten.

De beslissing van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis om via sociale media een foto te tonen van het ruitersstandbeeld van Leopold II met als enige commentaar *Another Royal Birthday* lokt protest uit.

2020 Vlaams Belang-senator Bob De Brabandere en Dries Van Langenhove, lid van de Vlaams Belangkamerfractie, plaatsen de woorden 'Araabschen' en 'arabe' terug op het *Monument voor de Belgische pioniers in Congo* in het Jubelpark.

Mirko Popovitch begint een actie om in Watermaal-Bosvoorde een standbeeld op te richten voor de acteur Dieudonné Kabongo die er jarenlang gewoond heeft.

Het standbeeld van Émile Storms wordt overgoten met rode verf.

De buste van koning Boudewijn voor de Sint-Michiels- en Sint-Goedelekathedraal in Brussel wordt overgoten met rode verf.

Een beeld van Leopold II in de Belvuestraat wordt van tags voorzien.

Het ruiterstandbeeld van Leopold II in Brussel wordt *gevandaliseerd*.

De buste van Leopold II in Oudergem wordt van haar sokkel gehaald en besmeurd met rode verf.

84.395 mensen ondertekenen een petitie om alle standbeelden van Leopold II in Brussel te verwijderen.

Tienduizenden mensen nemen deel aan de betoging *Black Lives Matter* in Brussel.

Buurtbewoners lanceren een petitie voor de verwijdering van het standbeeld *Weggelopen zwarte slaven worden aangevallen door honden* aan de Louizalaan in Elsene.

Alexandra David en Thierry Brunfaut organiseren een eerste Ronde Tafel met kunstenaars die in België wonen, inclusief Aimé Mpane, Hadassa Ngamba en Nganji Mutiri over koloniale monumenten.

2021

Het standbeeld van Émile Storms wordt overgoten met rode verf en gereinigd.

Het *Collectif Mémoire Coloniale et Lutttes contre les Discriminations* en *ULB-Coopération* bieden immersieve dekoloniale bezoeken aan de ULB aan via podcast.

Kunstenaars Roel Kerkhofs en Sam Vanoverschelde stellen een replica van het ruiterstandbeeld van Leopold II op het Troonplein in Brussel op wielen op in de Leopold II-laan om een discussie over de straatnaam te stimuleren.

De plakkaat in het Jubelpark die de band tussen de dynastie en Congo aangeeft wordt beklad met rode verf.

The Brussels Times publiceert een themanummer van hun magazine *Why Leopold must fall*, met onder andere bijdragen van Prinses Marie-Esmeralda, Mireille Tsheusi-Robert (*Bamko*) en Pascal Smet, Staatssecretaris voor Stedenbouw en Erfgoed.

1.3.1.2. Beslissingen van gemeentebesturen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest

2017

De gemeenteraad van Anderlecht neemt een motie aan over de oprichting van een werkgroep voor de contextualisering van koloniale eerbetonen in

de openbare ruimte en het gemeentehuis: het aanbrengen van informatieborden bij de Sergeant De Bruynestraat, de Saïolaan, de Koloniale Veteranensquare, de Transvaalstraat, de MIVB-halte Koloniale Veteranen en een gedenksteen in een zaal van het gemeentehuis. Verder zullen nieuwe straten benoemd worden om eer te betonen aan vrouwen die hebben deelgenomen aan de onafhankelijkheid van hun land en zullen verschillende bewustmakingsactiviteiten en momenten van reflectie en debat (conferenties, tentoonstellingen, bijeenkomsten en debatten...) georganiseerd worden.

De gemeente Elsene herdoopt de Elsensegalerij tot Matongegalerij.

2018 De gemeente Anderlecht plaatst een informatiebord bij de naam van de Koloniale Veteranensquare.

De stad Brussel installeert 17 verklarende straatnaamborden in het kader van de herdenking van het einde van de Eerste Wereldoorlog. Een van deze gedenkplaten bevindt zich in de Taborastraat (22 mei 2018).

Inhuldiging van de Lumumbasquare in Brussel.

2020 Het gemeentebestuur van Anderlecht ontwikkelt een beleid rond koloniale straatnamen, waarbij de dienst Internationale Betrekkingen, andere gemeentediensten en de verenigingen *Bakushinta*, *Change* en het *Collectif Mémoire Coloniale et Lutte contre les Discriminations* historisch onderzoek doen.

De dienst Patrimonium van de gemeente Elsene maakt een eerste inventaris op van straten en monumenten die verband houden met de koloniale geschiedenis, met name in Congo, en identificeert 4 monumenten/standbeelden en 11 straatnamen. Ze beslist om het standbeeld van generaal Storms op de De Meeûssquare te verplaatsen.

De gemeenteraad van Etterbeek roept een gemengde en participatieve commissie in het leven die bewoners de kans moet geven om te beslissen of koloniaal erfgoed bewaard, gecontextualiseerd dan wel verwijderd zal worden. Ze zal bestaan uit tien verkozenen die de politieke fracties uit de gemeenteraad vertegenwoordigen, twintig inwoners ouder dan 16 jaar die worden geloot en enkele mensen uit de academische, culturele wereld en/of de overheid die erop zullen toezien dat het werk van de commissie ook een wetenschappelijk karakter heeft. Verder kan ze ook de meningen vragen van verenigingen en personen die erkend worden voor hun kennis over het koloniale verleden. De gemeente heeft ook straten die verwijzen naar het koloniale verleden in de meest algemene zin tijdelijk hernoemd om ze te wijden aan illustere vrouwen. Dit initiatief wordt ondersteund door de afdelingen Gendergelijkheid & Diversiteit en Openbare Ruimte van de gemeente.

N.a.v. debatten over de aanwezigheid van de borstbeelden van Leopold II en oud-burgemeester Roger Nols in het stadhuis beslist de gemeente Schaarbeek een werkgroep op te richten voor de dekolonisering van de openbare ruimte.

De gemeenteraad van Oudergem neemt een motie aan die vraagt om historische en educatieve gedenkplaten aan te brengen bij de standbeelden van publieke figuren en herdenkingsplaten, met name in het kader van de herinnering aan de Belgische koloniale periode.

Eerste Minister Sophie Wilmès huldigt een gedenksteen in voor de Congolese onafhankelijkheid aan de inkomhal van het gemeentehuis van Elsene.

2021

De Gemeenteraad van Vorst neemt op initiatief van de partijen van de gemeentelijke meerderheid een gemeentelijke motie aan betreffende de koloniale (de)herinnering en de strijd tegen discriminatie. Zodra ze over een inventaris beschikt, wil ze samenwerken met burgers via een participatieve aanpak (bijvoorbeeld een burgerdebat) om hen bewust te maken van de koloniale herinnering en de strijd tegen discriminatie. Dat debat moet zo georganiseerd worden dat burgers kunnen nadenken, van gedachten wisselen en voorstellen doen over de meest geschikte manier om koloniale symbolen in de openbare ruimte een context te geven. In het huidige stadium zijn voornamelijk het college van burgemeester en schepenen, de administratie en externe referentieorganisaties (het *Collectif Mémoire Coloniale et Lutte contre les Discriminations*, CNCD-11.11.11 en andere verenigingen die begaan zijn met koloniale herinneringen) hierbij betrokken. Het college van burgemeester en schepenen wil bijdragen tot deze bezinning door (i) een analyse van wat er gebeurt op federaal en regionaal niveau, (ii) koloniale verzetsstrijders te belichten en (iii) naarmate de werkzaamheden voldoende gevorderd zijn, aan de jongeren van Vorst voor te stellen om aan koloniale herinneringen te werken in een ruimer kader van de strijd tegen discriminatie.

De Stad Brussel vernoemt een straat naar de vermoorde sekswerkster van Nigeriaanse origine, Eunice Osayande.

1.3.1.3. Het Brussels Parlement

2020

Oprichting van de Werkgroep voor de aanwezigheid van koloniale symbolen in de openbare ruimte.

Innoviris Co-Creatie financiert de startfase van het project IREP: *Inclusion et représentation dans l'espace public ; une histoire de co-création interculturelle* van GERME (ULB) in samenwerking met *Collectif Mémoire coloniale et lutte contre les discriminations*, het *Centre bruxellois d'Action interculturelle* en het gemeentebestuur van Etterbeek. Het project vertrekt van de vraag hoe inclusief en democratisch de openbare ruimte is in haar presentatie van de koloniale geschiedenis.

2021

Organisatie van een panel over openbare ruimte en mobiliteit in het kader van de *Assises de lutte contre le racisme*, waarin aandacht wordt besteed aan de dekolonisering van de openbare ruimte.

Na een referendum bij Brusselaars wordt de *Leopold II-tunnel* omgedoopt tot de Annie Cordy-tunnel. De keuze voor de recent overleden cabaretière doet stof opwaaien wanneer blijkt dat in een aantal van haar liedjes problematische stereotypen voorkomen.

Desondanks spreekt de Brusselse Regering de wens uit om de *Leopold II-laan* de Anny Cordy-laan te noemen.

Innoviris Co-Creatie financiert gedurende 18 maanden het project IREP (*Inclusion et représentation dans l'espace public*) dat in opbouwfase was in 2020.

1.3.1.4. Het federaal niveau

2020 Het federale parlement roept de Bijzondere commissie belast met het onderzoek over Congo-Vrijstaat (1885-1908) en het Belgisch koloniaal verleden in Congo (1908-1960), Rwanda en Burundi (1919-1962), de impact hiervan en de gevolgen die hieraan dienen gegeven te worden, in het leven.

2030 In het kader van de 200ste verjaardag van de Belgisch onafhankelijkheid wordt de site van het Jubelpark gerenoveerd.

1.3.2. Vlaanderen

Voor zover we weten werd in Vlaanderen al tijdens de koloniale periode voor het eerst een monument verwijderd uit de openbare ruimte en een koloniaal toponiem veranderd, zonder dat deze beslissingen waren ingegeven door een fundamentele kritiek op de activiteiten van de betrokken personen. In 1954 werd de *Galerie Leopold II* in Oostende omgedoopt tot James Ensorgalerij. Tijdens datzelfde jaar werd in Antwerpen, na een beslissing van het stadsbestuur, het monument van Baron Dhanis verwijderd om plaats te maken voor het autoverkeer op de Amerikalei. Het werd in eerste instantie overgebracht naar de voortuin van de Koloniale Hogeschool, waar het tijdens een zware storm beschadigd raakte. Later werd het naar een depot vervoerd. Het staat nu in het Middelheimpark, naast het vroegere terrein van de bovengenoemde Koloniale Hogeschool. Het werd nooit gerestaureerd.

Zoals vermeld werden er in Vlaanderen, meer bepaald in Keerbergen, ook straten genoemd naar de *Mwami* van Rwanda en naar Rwanda en Burundi, ter herinnering aan het bezoek dat de *Mwami* aan de gemeente bracht in 1955 (cf. §1.2.2.9.1).

Vanaf 1997 begonnen Afrikaanse verenigingen op Allerheiligen hulde te brengen aan de graven van de zeven Congolezen die in 1897 stierven tijdens de koloniale tentoonstelling in Tervuren.

Voor zover we weten dateert de eerste interventie van witte activisten van 2004 toen een groep die zich *De Stoeten Ostendenoare* noemde een hand afzaagde van een Congolees beeld dat deel uitmaakt van het ruitersstandbeeld van Leopold II in Oostende. Ze schonken de afgehakte hand, met het aangebrachte opschrift 'sikitiko' ('spijt' in het Swahili) aan Congolezen in Matonge, hoewel slechts een kleine minderheid van Congolezen daar effectief woont en het Lingala, niet het Swahili de voertaal is van de

meeste Congolezen in België. In 2010 kwamen Congolezen uit Brussel en Luik samen in Oostende uit protest over de tanden van Lumumba. Hun actie eindigde bij het monument van Leopold II.

De afgelopen jaren focusten de meeste andere acties zich op het standbeeld van Joseph Lippens en Henri De Bruyne in Blankenberge, het standbeeld van Jacques de Dixmude in Diksmuide, het standbeeld van Leopold II in Ekeren, het standbeeld van Pater Constant De Deken in Wilrijk en het borstbeeld van Leopold II in Gent.

In Vlaanderen werd voor zover we weten, ook voor het eerst een rechtszaak aangespannen om een koloniaal beeld te verwijderen uit de openbare ruimte: in 2008 spande de vzw *Internationaal Recht zonder Grenzen* een rechtszaak aan tegen de Stad Gent om het borstbeeld van Leopold II te verwijderen. Hun eis werd in 2010 afgewezen. Twee jaar later diende Dwars-gemeenteraadslid Piet Wittevrongel zonder gevolg klacht in bij het Centrum voor Gelijkheid van Kansen en Racismebestrijding tegen het gemeentebestuur van Blankenberge omdat het nieuwe informatiebord bij het standbeeld van Lippens en De Bruyne de historische waarheid geweld zou aandoen.

1.3.2.1. Beslissingen van Vlaamse stads- en gemeenteraden

Toen *De Stoeten Ostendenoare* in 2004 de hand afzaagde van een Congolees die deel uitmaakt van het ruitersstandbeeld van Leopold II in Oostende, merkte niemand in eerste instantie hun interventie op. Ze moesten zelf het stadsbestuur op de hoogte brengen. Dat besloot daarop de hand niet opnieuw aan te brengen omdat het beeld op deze manier dichter zou aansluiten bij de werkelijkheid.

Volgens onze informatie werd in Vlaanderen het eerste informatiebord bij een koloniaal monument opgericht, meer bepaald bij het beeld van Leopold II in Halle in 2009. Later volgden informatieborden bij het standbeeld van Pater Constant De Deken in Wilrijk (2015), het borstbeeld van Leopold II in Gent en het ruitersstandbeeld van Leopold II in Oostende (2016), het standbeeld van Leopold II in Ekeren (2018), het *Monument voor de Mechelse pioniers* en de Baron Jacquesstraat in Halle (2019).

Het stadsbestuur van Geraardsbergen weigerde in 2017 een informatiebord te plaatsen bij het koloniale beeld *Den Olifant*. In 2019 weigerde de Stad Mechelen de plaatsing van een tegenbeeld bij het *Monument voor de Mechelse pioniers*. In 2020 koos het stadsbestuur van Oostende voor tegenbeelden en het actualiseren van het informatiebord i.p.v. de verwijdering van het ruitersstandbeeld van Leopold II. In het kader van het *street art*-festival *The Crystal Ship* maakte acteur Matthias Schoenaerts een muurschildering van Leopold II zonder hoofd als tegenbeeld voor de twee standbeelden van Leopold II in de stad. Ze bevindt zich op een andere locatie dan beide beelden.

Sinds 2018 hebben bijna alle standbeelden van Leopold II een verklaringsbord gekregen, maar die werden vrijwel of exclusief geschreven zonder inbreng van Belgen van Sub-Saharaans Afrikaanse afkomst. Sindsdien werd slechts twee van de circa 184 straatnamen in Vlaanderen met een zekere link naar het koloniale verleden vervangen door namen die niets te maken hebben met het koloniale verleden: in 2019 werd de *Koning Leopold II-laan* in Kortrijk herdoopt tot Rosa Laperelaan en in 2021 herdoopte de Stad Gent de *Leopold II-laan* tot Floraliënlaan. Ter vergelijking: van de zes

straten die genoemd waren naar priester-collaborateur Cyriel Verschaeve blijft alleen die in Alveringem over.

In 2019 besliste het Vlaams Agentschap Wegen en Verkeer over een periode van twee jaar 600 esdoorns van de variëteit die genoemd is naar Leopold II (*Acer pseudoplatanus* L. var. '*Leopoldii*') te planten in Tervuren, dit tussen het Vierarmenkruispunt en de rotonde Jazzfontein voor het Afrikapaleis op de site van het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika.

Nadat het in brand werd gestoken, werd het standbeeld van Leopold II in Ekeren in 2020 overgebracht naar het depot van het Middelheimmuseum in Antwerpen. Datzelfde jaar besliste de Stad Gent om het borstbeeld van Leopold II, dat ook na het plaatsen van een informatiebord meermaals ~~ge vandaliseerd~~ werd, over te brengen naar het depot van het stedelijke museum STAM.

Na een petitie haalde de KULeuven in 2020 het borstbeeld van Leopold II weg uit de centrale universiteitsbibliotheek.

1.3.2.2. Beslissingen van de Vlaamse overheid en van Vlaamse gemeenten en steden

2019 Het schepencollege van de Stad Gent geeft de opdracht om een dekoloniaal traject op te zetten. De mensen die op deze uitnodiging ingaan bestaan uit Gentenaars van Sub-Saharaans Afrikaanse afkomst, adviesraden, middenveldorganisaties en verenigingen die deel uitmaken van 'Dekoloniseer Gent', hogescholen, UGent en belanghebbenden. De Stad gaat niet in op alle aanbevelingen van de groep, maar beslist om de *Leopold II-laan* te hernoemen en drukt de bedoeling uit om nog tijdens de huidige legislatuur een passende locatie of nieuwe straat of plein naar Lumumba te noemen. Zijn naam was al opgenomen in het register voor potentiële straatnamen.

2020 Bart Somers, viceminister-president van de Vlaamse regering en Vlaams minister van Binnenlands Bestuur, Bestuurszaken, Inburgering en Gelijke Kansen, geeft de opdracht om aanbevelingen te doen aan gemeenten voor de omgang met koloniale verwijzingen. Die 'handreiking' stelt gemeentelijke autonomie centraal. Sinds haar publicatie heeft geen enkele Vlaamse gemeente één van de circa 184 straatnamen in Vlaanderen met een zekere link naar het koloniale verleden vervangen.

In Antwerpen geeft *Kunst in de Stad* (KIS), die opereert onder de vleugels van het Middelheimmuseum, het historisch projectbureau *Geheugen Collectief* de opdracht om een onderzoeksrapport te schrijven naar de zeven koloniale werken in de Middelheimcollectie, aangevuld met één gedenkteken, dat onderdeel is van de zijgevel van het districtshuis van Borgerhout en niet tot de collectie behoort maar wel zichtbaar is in het publieke domein. Het rapport moet dienen als basis voor de toekomstige ontsluiting van de koloniale werken in de collectie naar een breder publiek, en zal ook als geheel online publiek gemaakt worden. Deze historische info/duiding zal aangevuld worden met hedendaagse stemmen over de beleving/waardering van dit erfgoed, om de brug te slaan tussen de

geschiedenis, academisch onderzoek, en actuele maatschappelijke reflecties. KIS werkt voor de integrale collectie aan de plaatsing van fysieke informatiedragers bij ieder collectiestuk met basisinfo en een digitale toegangscode (bv. QR-codes) voor verdere, verdiepende info en duiding. Verder heeft KIS aan kunstenaar Sammy Baloji de opdracht gegeven om een monumentaal werk te maken dat in 2022 wordt ingehuldigd.

De Stad Leuven start een online participatief dekolonisatietraject op om de openbare ruimte te dekoloniseren. Ze verwijdt het beeld van Leopold II uit een niche in het stadhuis en noemt een straat op de vernieuwde Hertogensite naar Augusta Chiwy.

- 2021 Het schepencollege van Halle brengt een tiental belangengroepen bijeen om te beslissen over de toekomst van een beeld van Leopold II en een beeld *Hulde aan de pioniers*. Het gaat om vertegenwoordigers van de werkgroep *Dekoloniseer Halle* die er al jaren voor ijvert om de beelden te verwijderen, de cultuurraad, de integratieraad, de *Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring* en een viertal Hallenaren van Congolese afkomst. Een online bevraging is geen succes: slechts 300 van de circa 40.000 inwoners nemen deel; 80% is tegen de verwijdering van de beelden en verkiest meer informatie.

Het schepencollege beslist de twee beelden te laten staan, maar ze meer duiding en een nieuwe ruimtelijke aankleding te geven: het beeld van Leopold II wordt van zijn sokkel gehaald en op de grond geplaatst, waardoor ruimte vrijkomt voor extra duiding, fotomateriaal, een QR-code en een digitaal scherm; *Hulde aan de pioniers* laat men begroeien met klimop.

1.3.3. Wallonië en Federatie Wallonië-Brussel

Hoewel zowat de helft van alle koloniale gedenktekens in Wallonië staat, vinden er daar minder acties plaats dan in Brussel en Vlaanderen. Dat heeft mogelijk te maken met het feit dat het gaat om beduidend minder duidelijk zichtbare grote koloniale beelden dan in Brussel en Vlaanderen. Vooral het verschil tussen de grootste Vlaamse steden (Antwerpen en Gent) en de grootste Waalse steden (Luik en Charleroi) is opvallend. Daar tegenover staat dat Wallonië voorop loopt in het herbenoemen van straten naar Congolezen: in 2018 werden twee straatnamen genoemd naar Patrice Lumumba (cf. §1.3.3.3.) tegenover één in Brussel (ook in 2018, cf. §1.3.1.2.), terwijl in Vlaanderen in 2020 een straat werd genoemd naar Augusta Chiwy (cf. §1.3.2.2.). Het is ook in Wallonië, meer bepaald in Bergen, dat in 2018 de eerste gedenkplaat voor Congolezen werd ingehuldigd.

1.3.3.1. Acties

- 2006 CADTM dat gevestigd is in Luik begint actie te voeren tegen het plakkaat in het stadhuis dat herinnert aan de Luikenaars die gestorven zijn voor de 'beschaving'.

- 2014 Tijdens de erfgoeddagen organiseert de vzw *Bakushinta* rond het Chaltinmonument de route die gevolgd werd door de Congolese vrijwilligers die de stad verdedigden en maakt ze een tentoonstelling hierover.
- 2020 Standbeelden van Leopold II in Aarlen, Bergen en Namen worden *gevandaliseerd*.
- Na een petitie haalt de UMons een beeld van Leopold II weg uit de Faculteit van Economie.
- Het *Platform Décolonisation des esprits et de l'espace public* organiseert, in samenwerking met het *Centre d'Action Laïque de la Province de Liège*, een *Quinzaine décoloniale* in Bergen.
- 2021 Het *Collectif Mémoire Coloniale et Lutte contre les Discriminations* organiseert een dekoloniale wandeling in Charleroi.

1.3.3.2. Federatie Wallonië-Brussel

De Federatie Wallonië-Brussel wil voor de gemeenten de hoofdlijnen uitwerken van een participatieve *modus operandi* voor de omgang met koloniaal erfgoed.

1.3.3.2. Waals-Brabant

- 2021 *Espace-Vie*, uitgegeven door *La Maison de l'urbanisme du Brabant wallon* publiceert een themanummer *Empreintes coloniales et décoloniales dans les espaces publics et culturels*, dat een lijst bevat van alle indirecte en directe sporen van het koloniale verleden in de provincie.

1.3.3.3. Beslissingen van Waalse gemeenten

- 2014 Augusta Chiwy wordt ereburger van de stad Bastenaken.
- 2018 In Bergen wordt een herinneringsplaat ingehuldigd voor allen die gevochten hebben voor de Congolese onafhankelijkheid, in het bijzonder Patrice Lumumba en zijn medestrevers Maurice Mpolo en Joseph Okito. Daarmee zijn ze de eerste inwoners van een voormalig(e) Belgische kolonie, mandaat- of trustgebied die met naam herdacht worden in de openbare ruimte. De tekst verwijst in dat verband nadrukkelijk naar de monumenten die tijdens het interbellum werden opgetrokken ter ere van Belgen in Congo.
- In Charleroi wordt de eerste Rue Lumumba ingehuldigd. Paul Pastur, naar wie de straat eerder was genoemd, heeft nog altijd een standbeeld in Charleroi.
- Het stadsbestuur van Luik brengt een informatiebord aan bij de herdenkingsplaat voor de Luikenaren die stierven voor de 'beschaving' in het stadhuis.
- 2020 De Stad Verviers besluit koloniaal erfgoed te contextualiseren door middel van een educatief werk.

De Stad Charleroi wijdt twee dagen na de 60ste verjaardag van de Congolese onafhankelijkheid de Rue Patrice Emery Lumumba in het centrum in. Ze weigert wel om het monument in het stadhuis dat de koloniale veteranen huldigt, te verwijderen.

In Bastogne wordt een monument ingehuldigd voor twee vrijwillige verpleegsters van de Slag om Bastogne tijdens Wereldoorlog II, onder wie Augusta Chiwy.

2022 Het *Mons Memorial Museum*, dat een marmeren beeld bezit van Paul Panda Farnana, hoopt een tentoonstelling te organiseren over de dekolonisering van de openbare ruimte.

HOOFDSTUK 2

EEN DEKOLONIALE OPENBARE RUIMTE

2.1. Historische achtergrond

2.1.1. Trans-Atlantische Slavenhandel

Afrika is de bakermat van de mensheid, maar in de publieke opinie maakte Sub-Saharaans Afrika pas zijn intrede in de geschiedenis met de Europese kolonisatie tijdens de tweede helft van de 19de eeuw. Die lag in lijn met de trans-Atlantische slavenhandel die zijn piek bereikte tijdens de 18de eeuw. Deze relatief korte periode heeft de Europese kijk op Sub-Saharaans Afrika en zijn bewoners radicaal veranderd.

Afrika bezuiden de Sahara heeft een centrale rol gespeeld in de aanvang van wat gemeenzaam de Moderne Tijd wordt genoemd. Europa had al eeuwen indirect handel gedreven met staten in Sub-Saharaans Afrika voor goud, ivoor en andere grondstoffen voordat Portugese zeevaarders, op zoek naar goud, vanaf de 15de eeuw de West-Afrikaanse kustlijn begonnen te bevaren en er voor het eerst voet aan wal zetten. Europese en West-Afrikaanse ambassadeurs en edellieden en, in het geval van Europa, handelaars, reisden heen en weer tussen beide continenten. Tezelfdertijd begonnen Europeanen vrijwel van bij aanvang van de eerste directe contacten tot slaaf gemaakte Sub-Saharaanse Afrikanen te werk te stellen op plantages, eerst in Madeira, daarna in Sao Tomé en Príncipe en in het begin van de 16de eeuw in de Amerika's, te beginnen met de Caraïben. Niet goud, maar mensen zou het fortuin van Europeanen in Sub-Saharaans Afrika maken.

Naarmate gaandeweg alleen Sub-Saharaanse Afrikanen tot slaaf gemaakt werden, werd de geschiedenis van eerdere contacten en van de Afrikaanse rijken uit de geschiedenisboeken gewist.⁵ De politieke, religieuze, sociale en andere identiteiten van de inwoners van het continent werden gereduceerd tot een enkele zwarte, raciale identiteit. Het leidde enerzijds tot de indeling van Afrika in twee regio's, een ten noorden (Noord-Afrika) en een ten zuiden van de Sahara (Sub-Saharaans Afrika) en anderzijds tot de identificatie van Afrika met zwart zijn: vele mensen spreken over 'Afrika' wanneer ze eigenlijk Sub-Saharaans Afrika bedoelen.

In de context van de trans-Atlantische slavenhandel moesten vanaf de 18de eeuw pseudowetenschappelijke theorieën over het bestaan van verschillende 'rassen' binnen de menselijke soort, gekoppeld aan een evolutionair model van de ontwikkeling van menselijke culturen, de handel in Afrikanen uit regio's bezuiden de Sahara rechtvaardigen: zwarte mensen zouden biologisch inferieur zijn t.o.v. witte mensen en zich cultureel in de eerste, inferieure fasen van de menselijke ontwikkeling bevinden die culmineerde in de zogenaamde beschaving van witte mensen. Het feit dat ze behandeld werden als koopwaar betekent niet dat zwarte mensen zichzelf niet als mensen beschouwden. Omgekeerd was het niet zo dat tegenstanders van de slavernij, de zogenaamde abolitionisten, geloofden dat zwarte mensen hun gelijken waren. De Europese kolonisatie van vrijwel geheel Sub-Saharaans Afrika kon precies gelegitimeerd worden vanuit de visie dat de bewoners 'raciaal' en cultureel inferieur werden geacht.

⁵ Over het gebruik van de termen 'slaaf' en 'tot slaaf gemaakte', cf. *Glossarium*.

2.1.2. De wedloop voor en de Europese kolonisatie van Sub-Saharaans Afrika

Vóór de Industriële Revolutie waren Europese en Sub-Saharaanse Afrikaanse staten technologisch aan elkaar gewaagd. Het was pas dankzij een aantal verwezenlijkingen t.g.v. de Industriële Revolutie en het gebruik van kinine als medicatie dat Europeanen er tijdens de tweede helft van de 19de eeuw in slaagden om vanop de kusten door te dringen tot het binnenland van Sub-Saharaans Afrika. In 1905 waren enkel Liberia en Ethiopië geen kolonies. De Europese kolonisatie moest voldoen aan twee noden die gecreëerd werden door de Industriële Revolutie: nieuwe grondstoffen én uitgebreidere afzetmarkten. De zogenaamde beschavingsmissie die Europeanen gebruikten om hun kolonisatie te legitimeren maskeerde een harde economische realiteit: de kolonisatie integreerde Sub-Saharaanse Afrikanen *manu militari* in de kapitalistische markteconomie waarin velen door dwangarbeid te werk werden gesteld.

Leopold II werd koning van de Onafhankelijke Congostaat in 1885. De naam verwees naar het feit dat Congo onafhankelijk was van België en er internationaal handel gedreven kon worden. Gedreven door hebzucht oefende Leopold II een terreurbewind uit over zijn privébezit dat zelfs naar de toenmalige normen buitengewoon wreed was. Zelfs zijn meest kritische tegenstanders stelden echter de nood om de bevolkingsgroepen die leefden in de Onafhankelijke Congostaat te koloniseren om hen te 'beschaven' niet in vraag. Een aantal onder hen, zoals Edward Dene Morel en Emile Vandervelde, lieten zich op een uitgesproken racistische manier uit over Congolezen.

Onder internationale druk werd Leopold II in 1908, een jaar voor zijn dood, verplicht om het bestuur van Congo over te dragen aan België. Het Belgische bewind over Belgisch Congo werd tijdens en na de koloniale periode routineus beschreven als paternalistisch, een term die eigenlijk fungeerde als een eufemisme voor racistisch. Na Zuid-Afrika had Belgisch Congo immers de hoogste graad van raciale segregatie op het hele continent. De koloniale overheid voerde opnieuw dwangarbeid in en drukte elke vorm van contestatie brutaal de kop in. Ze greep op verstreckende manieren in in de organisatie van Congolese maatschappijen en hun culturen en voerde de *Code Napoléon* in die de status van Congolese vrouwen reduceerde tot die van minderjarigen in relatie tot hun echtgenoten.

In de mandaat- en later trustgebieden Ruanda-Urundi waarover België de macht uitoefende na de overwinning op Duitsland in 1918, racialiseerde de koloniale overheid de sociale verschillen tussen Tutsi en Hutu.

2.1.3. Koloniaal en postkoloniaal racisme

Al voor de onafhankelijkheid van Congo in 1960 en van Rwanda en Burundi in 1962 had de wetenschap aangetoond dat er geen verschillende 'rassen' bestaan. Meer recent genetisch onderzoek bevestigt des te meer dat er slechts één menselijk ras is. Dat betekent echter niet dat racisme niet langer bestaat. Ideeën over de biologische inferioriteit van Sub-Saharaanse Afrikanen en de inferioriteit van hun culturen verdwenen niet met de politieke onafhankelijkheid.

Er is geen officiële raciale segregatie in België, maar systemisch racisme (structurele en systematische discriminatie, marginalisering en uitsluiting) en microagressies bestaan nog altijd. Zeker in onderlinge combinatie hebben deze verschillende vormen van racisme niet alleen een impact op de socio-economische situatie van personen, maar ook op hun fysiek en mentaal welzijn. Uit het onderzoek dat het Centrum voor Gelijkheid van Kansen en voor Racismebestrijding (CGKR) in 2011 deed (cf. *hoofdstuk 1*) blijkt dat witte Belgen een gunstigere blik hebben op personen van Sub-Saharaans Afrikaanse afkomst dan op andere minderheidsgroepen, maar dat ze hen beschouwen als 'lui', 'minderwaardig', 'vrolijk', 'speels' en 'ijdel'. Het onderzoek wijst erop dat hedendaags racisme t.o.v. mensen van Sub-Saharaanse afkomst sterk wordt beïnvloed door zijn historische, koloniale context:

"(...) de primitieve zwarte uit het koloniale verleden, die dicht bij de natuur stond, weinig intelligent was en enkel in staat was om manuele en fysieke arbeid uit te voeren, [zit] in de 21^e eeuw, nog steeds verankerd in veel gedachten. Toch gebeurt het op een positievere manier: muziek en dans zitten bij hem ingebakken, hij is goed in sport, hij presteert beter op seksueel en lichamelijk vlak, maar hij blijft minder intelligent en beschaafd dan de Europeaan. We kunnen besluiten dat het 'hedendaagse' racisme sterk wordt beïnvloed door zijn historische context." (CGKR 2011)

M.a.w. ook de schijnbaar 'positieve' stereotype eigenschappen die systematisch aan personen van Subsaharaanse afkomst worden toegeschreven hebben een racistische en koloniale grondslag. Deze stereotypen reduceren personen van Sub-Saharaanse afkomst evenzeer tot hun lichamelijkheid en genereren een problematische beeldvorming waar de personen in kwestie zelf geen vat op hebben. Bovendien veronderstelt cultureel racisme - inclusief positieve stereotypen - een erfelijk karakter van dergelijke stigma's, overgedragen van generatie op generatie, onafhankelijk van individuele eigenschappen van de leden van de veronderstelde groep (cf. het concept van tribale stigmatisering, ontwikkeld door E. Goffman (1963)). Volgens het onderzoek geven Belgen van Sub-Saharaans Afrikaanse afkomst zelf vaker aan slachtoffer te zijn van vooroordelen en discriminatie door Belgen van andere minderheidsgroepen en verklaren dit op basis van hun uiterlijk en huidskleur. Het CGKR verwees ook naar eerder onderzoek dat heeft aangetoond dat in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest mensen uit Sub-Saharaans Afrika met een hoger opleidingsniveau vaker werkloos zijn en dat, wanneer ze over een diploma en een kwalificatie beschikken, ze vaker verplicht worden een baan te aanvaarden die niet noodzakelijk in verhouding staat tot het niveau van hun studie of kwalificatie, omdat hun intelligentie constant in vraag wordt gesteld. Tenslotte vermeldde het CGKR ook dat meerdere enquêtes hebben aangetoond dat personen uit Sub-Saharaans Afrika nog meer dan andere buitenlandse bevolkingsgroepen te kampen hebben met moeilijkheden om een appartement of huis te huren, omdat eigenaars hen beschouwen als luidruchtig en weinig zorgzaam (*ibid.*).

In haar rapport van 2019 schreef de Werkgroep van Experts over mensen van Afrikaanse afkomst van de Verenigde Naties (cf. *hoofdstuk 1*) dat er duidelijke bewijzen zijn van endemische discriminatie van deze mensen in Belgische instellingen. De Werkgroep beschrijft België als een perfect voorbeeld van het verband tussen racisme in het verleden en in het heden, op basis van uitspraken van middenveldorganisaties die wijzen op de relatie tussen de strijd tegen deze discriminatie en koloniale beeldvorming.

De Werkgroep constateerde een gebrek aan algemene kennis en erkenning van de culturen, geschiedenis en het erfgoed van mensen van Afrikaanse afkomst en sprak haar bezorgdheid uit over de openbare gedenktekens gewijd aan koning Leopold II en de officieren van de *Force Publique*, die medeplichtig waren aan gruweldaden in Congo. Ze uitte de mening dat Belgen eindelijk de rol van Leopold II en van België in de kolonisatie en de gevolgen daarvan op lange termijn voor België en Afrika onder ogen moeten zien en erkennen om dit donkere hoofdstuk af te sluiten en verzoening en genezing tot stand te brengen. Tenslotte sprak ze ook haar steun uit voor het voorgestelde herdenkingsinitiatief om de feiten en de betrokkenheid van verschillende Belgische instellingen bij de kolonisatie van Burundi, Congo en Rwanda te erkennen, zoals voorgesteld in een parlementaire motie van 14 februari 2017 (DOC 54 2307/00) (Working Group of Experts on People of African Descent 2019).

2.2. Dekolonialiteit en dekolonisatie

Dekolonialiteit en dekolonisatie (en dekolonisering) worden vaak gebruikt als synoniemen. Ze hebben echter een andere geschiedenis en strikt genomen ook een andere betekenis.

2.2.1. Politieke, culturele en economische dekolonisatie

Dekolonisatie verwijst heel algemeen naar het historische proces van gekoloniseerde volkeren om zich te bevrijden van hun overheersing door kolonisatoren.

De politieke dekolonisatie van Europese kolonies in Sub-Saharaans Afrika begon met de onafhankelijkheid van Ghana in 1957. Na de officiële onafhankelijkheid ging de strijd voor economische en culturele onafhankelijkheid in vele landen door. Middels een dekolonisatie van de geest moesten voormalige koloniale onderdanen aansluiting zoeken bij de prekoloniale culturen die door de voormalige kolonisatoren als inferieur werden beschouwd.

Volgens de ideologie van *Authenticité* van president Mobutu Sese Seko moesten Congolezen opnieuw aansluiting zoeken bij hun culturen waarvan de kolonisatie hen vervreemd had. In die context werden de bewoners Zaïrezen, en het land, de stroom en de munteenheid Zaïre genoemd, kregen steden, meren etc. Zaïrese namen, werden niet-Zaïrese namen verboden en werden alle koloniale standbeelden verwijderd uit de openbare ruimte.

2.2.2. Postkoloniale theorievorming

Tijdens de jaren 1990 deden menswetenschappers onderzoek naar de manieren waarop koloniale denkbeelden en praktijken ook na de politieke onafhankelijkheid de witte blik op niet-witte mensen bleef bepalen in relatie tot de ongelijke machtsverhoudingen die er tussen hen bleven bestaan. Als dusdanig verschoof postkoloniale theorievorming de aandacht van de dekolonisatie van de geesten van voormalige koloniale onderdanen naar de dekolonisatie van de geesten van voormalige kolonisatoren. Chronologisch en

geografisch beperkte deze stroming zich grotendeels tot de periode van de trans-Atlantische slavenhandel en de Europese overzeese kolonisatie van landen in Afrika en Azië. Dat is te verklaren door het feit dat postkoloniale theorievorming werd gedomineerd door intellectuelen die afkomstig waren uit voormalige Europese kolonies in Afrika en Azië en meestal in het globale Noorden werkten.

In zijn invloedrijke boek *Orientalism* (1978) (in het Nederlands vertaald als *Oriëntalist* [2005]) poneerde Edward W. Said (van Palestijnse origine) dat het Westen de Oriënt had uitgevonden als tegenpool van westerse waarden en de westerse *habitus*. In navolging van Said bedacht Christopher Miller (1985) het neologisme 'Afrikanisme' om te verwijzen naar een westerse traditie van representaties van Afrika die erop gericht zijn controle uit te oefenen over het (sub)continent. Recent introduceerde Johnny Van Hove (2017) de term 'Congoïsme' om te beschrijven hoe voor Amerikaanse en Europese intellectuelen Congo sinds de 19de eeuw fungeert als de ultieme ander, het negatieve spiegelbeeld van alles waarvan ze denken dat het hun cultuur vertegenwoordigt.

2.2.3. Het concept dekolonialiteit

Begin deze eeuw introduceerden Zuid-Amerikaanse menswetenschappers het concept dekolonialiteit in reactie op postkoloniale theorievorming. Ze delen met de intellectuelen van deze stroming de overtuiging dat koloniale machtsverhoudingen en denkbeelden nog altijd het heden kleuren. Maar ze verwijten hen dat ze opereren binnen de Europese en Noord-Amerikaanse academische wereld met westerse concepten. Dat leidt volgens hen hoogstens tot een eurocentrische kritiek op eurocentrisme.

Tegenover postkoloniale theorievorming, dat zich beperkt tot het beschrijven van postkoloniale condities, pleiten aanhangers van dekolonialiteit voor actie om hier een einde aan te maken. Vanuit die optiek voeren ze actie in de zin van een eis tot radicale gelijkheid tussen alle mensen waar ook ter wereld wat betreft verschillen gebaseerd op huidskleur, klasse, leeftijd, religie, gender, sekse, seksuele voorkeur, taal, specifieke zorgbehoeften etc. Die radicale gelijkheid kan niet van bovenaf opgelegd worden, maar veronderstelt een engagement van iedereen. Daarmee verbindt dekolonialiteit postkoloniale theorievorming met activiteiten geïnspireerd door dekolonisatie. Tezelfdertijd overstijgt ze de tegenstelling van de dekolonisatie van de geesten door hetzij voormalige gekoloniseerden of kolonisatoren. Zijn ontwikkeling in Zuid-Amerika helpt verklaren waarom het kolonialisme waartegen de theoretici van dekolonialiteit zich verzetten een aanvang nam met de trans-Atlantische slavenhandel en de kolonisatie van het Amerikaanse continent vanaf het einde van de 15de eeuw.

Dekolonialiteit ontkent het bestaan van neutrale kennis: iedereen ontleent, construeert en communiceert kennis vanuit een bepaalde positie. Dat kan leiden tot machtsrelaties die in evenwicht moeten worden gebracht. Ten gronde focust dekolonialiteit op de manieren waarop we kennis verwerven over de wereld waarin we leven:

- Wat weten we? Vanuit welk standpunt kijken we naar de wereld? Welke blinde vlekken hebben we?
- Hoe weten we? Hoe bouwen we onze kennis op? Hoe maken we het onderscheid tussen wat we als kennis en alles wat we niet als dusdanig erkennen ('bijgeloof', 'geloof', 'opinies', 'vooroordelen' enz.)

- Welke normen hanteren we? Wie maakt deze normen op? Wiens aanspraken op kennis worden niet erkend (Rutazibwa 2018)?

Als dusdanig is dekolonialiteit een manier om:

- raciaal gebaseerde kolonialiteit te onderzoeken die overwegend werd ontwikkeld door witte cisgender heteroseksuele burgers over groepen mensen die zij beschouwden als zijnde anders: biologisch inferieur, dierlijk, dom, homoseksueel, hyperseksueel, irrationeel, emotioneel, minder ontwikkeld, onbeschaafd, primitief, vrouwelijk, wild...;
- aan te tonen hoe moderniteit gebouwd was op de exploitatie van deze 'anderen';
- eurocentrische perspectieven tegen te gaan door kennissen en herinneringen die werden verdrongen, vergeten, begraven of in diskrediet gebracht door kolonialiteit te erkennen en te valideren.

Dekolonialiteit streeft naar het vervangen van de koloniale machtsmatrix door een project van radicale gelijkheid door:

- een radicale ontmanteling van 'rassen'-, klasse- en genderhiërarchieën, taal-en religieverschillen en heteronormativiteit;
- een radicale diversificatie van de inhoud van kennissen;
- een radicale decentralisatie van kennis en kennisproductie;
- een radicale multipliciteit die verder gaat dan inclusie en niet alleen rekening houdt met de verschillende perspectieven *tussen* bevolkingsgroepen, maar ook *binnen* elk van deze bevolkingsgroepen.

Dekolonisering veronderstelt een intersectionele aanpak die aandacht heeft voor de manieren waarop maatschappelijke ongelijkheid zich voordoet langs verschillende assen, die elkaar snijden ('ras', leeftijd, klasse, religie, gender, sekse, seksuele voorkeur, specifieke zorgbehoeften etc.) op alle mogelijke domeinen: cultureel, economisch, politiek, sociaal enz.

De term 'artivisme' (een samentrekking van de Engelse woorden *art* en *activism*) benadrukt hoe in een dekoloniale praktijk de grenzen tussen activisme en kunstcreatie vervagen.

FIG. 8. Precy Numbi, *Robot-Sapiens Kimbalambala*, 2020 (Art Congo Eza). Numbi wandelt door Brussel in een pak van gerecycleerd materiaal, om ons te sensibiliseren voor een dekoloniale ecologie. (Foto: Teddy Mazina)

2.3. Dekolonialiteit in België

In 1992 realiseerde de Argentijnse kunstenaar David Lamelas in de tuin van het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten in Antwerpen de installatie *Quand le ciel bas et lourd* voor de tentoonstelling *Amerika: Bruid van de zon - 500 jaar Latijns-Amerika en de Lage Landen*. In de meest brede betekenis van het woord heeft dekolonialiteit in de Belgische context ook betrekking op contacten tussen België en het Amerikaanse continent, de komst van zogenaamde gastarbeiders, de aanwezigheid van Rom/Roma, Sinti enz.

Gelet op het mandaat dat de Werkgroep kreeg, betekent in de Belgische context een dekoloniaal perspectief m.b.t. het Belgische koloniale verleden in het bijzonder:

- een erkenning van het gewelddadige en racistische karakter van de heerschappij van Leopold II en België over Congo en van België over Rwanda en Burundi en de gevolgen daarvan voor personen van Congolese, Rwandese en Burundese afkomst en bij uitbreiding alle personen van Sub-Saharaans Afrikaanse afkomst die in België wonen;
- een erkenning van de mate waarin de koloniale beeldvorming van zwarte mensen beïnvloed was door de trans-Atlantische slavenhandel;
- een erkenning van de *agency* van mensen van Sub-Saharaans Afrikaanse afkomst in hun eigen geschiedenis, inclusief de koloniale geschiedenis, en van de gevolgen van die geschiedenis op hun actuele situatie in België;
- een erkenning van het eenzijdige, selectieve en vaak historisch foutieve perspectief dat bestaande intentionele koloniale sporen in de openbare ruimte inspireerde;
- een erkenning van de kennis die mensen van Congolese, Rwandese en Burundese afkomst hebben over hun eigen geschiedenis en culturen;
- een erkenning van het verband tussen het koloniale verleden en de discriminatie, de uitsluiting en het racisme waarvan mensen van Congolese, Rwandese en Burundese afkomst het slachtoffer zijn;
- een erkenning van de verschillende soorten kennis van mensen van Sub-Saharaanse Afrikanen en mensen van Sub-Saharaanse Afrikaanse afkomst die vanuit een koloniaal perspectief niet of foutief wordt/werd getoond;
- een erkenning van de nood om de geschiedenis van de aanwezigheid van mensen van Congolese, Rwandese en Burundese afkomst zichtbaar te maken in de openbare ruimte;
- een erkenning van de legitimiteit van contestaties van koloniale herdenkingstekens;
- een gedeelde autoriteit, expertise en besluitvorming over koloniale herdenkingstekens met Belgen van Sub-Saharaans Afrikaanse afkomst;
- een erkenning van de racistische beeldvorming van Sub-Saharaanse Afrikanen uit Zanzibar en bewoners van de Swahilikust in Oost-Afrika in bepaalde intentioneel specifieke koloniale herdenkingssporen in de openbare ruimte;
- het inzicht dat minderheden binnen de superdiverse maatschappij zich niet gewoon moeten aanpassen aan de norm, maar dat de bestaande normen van de *mainstream* samenleving aan veranderingen toe zijn (cf. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid 2007).

De koloniale machtsmatrix kan op heel verschillende en uiteenlopende wijze in stand worden gehouden. Vaak is men zich niet bewust van hoe deze matrix werkt, waardoor hij in stand wordt gehouden, ook door mensen die zich bezig houden met dekolonisering. Vandaar het belang van een grondig begrip van de verschillende aspecten van het koloniale denkpatroon. Een aantal voorbeelden mogen volstaan.

1. Het valt op dat er in de Belgische openbare ruimte tot nader order meer wordt verwezen naar personen en gebeurtenissen die verband houden met het koloniale verleden van landen die niet betrokken waren bij de Belgische kolonisatie dan met de Belgische koloniale geschiedenis. Zo vinden we straten genoemd naar Nelson Mandela terug in Gent, Hermalle-sous-Huy, Moeskroen, Schelle, Visé en Wevelgem, terwijl er in Gent ook een Albertina Sisulubrug, een Steve Bikobrug en een Miriam Makebaplein is. Een muurschildering in Laken (gemaakt door Novadead, cf. *hoofdstuk 1*) herinnert aan de dood van George Floyd, maar Semira Adamu die op een gelijkaardige manier stierf in België in 1998 wordt nergens in de Belgische openbare ruimte herdacht. Er staan in Brussel drie gedenktekens m.b.t. de genocide in Rwanda in 1994, maar nergens in België wordt in de openbare ruimte de herinnering levend gehouden van de miljoenen Congolezen die stierven onder het bewind van Leopold II. Dit alles wekt de indruk dat het gemakkelijker is om kritisch te staan tegenover het koloniale verleden en racisme elders dan tegenover de Belgische koloniale geschiedenis en racisme in het postkoloniale België.
2. De trans-Atlantische slavenhandel (15de-19de eeuw) en de Europese overzeese kolonisatie (15de-20ste eeuw) waren eerder Europese dan nationale fenomenen, in de zin dat ze ook nu nog een impact hebben op de beeldvorming over zwarte mensen in landen die er historisch niet rechtstreeks bij betrokken waren. Dat vertaalt zich o.m. in het feit dat witte Belgen doorgaans geen onderscheid maken tussen Belgen van Congolese, Rwandese en Burundese afkomst en Belgen afkomstig uit andere landen uit Sub-Saharaans Afrika, omdat, zoals gezegd, t.g.v. de trans-Atlantische slavenhandel de idee van een enkele zwarte identiteit postvatte. Het betekent dat niet alleen Belgen van Congolese, Rwandese en Burundese afkomst geconfronteerd worden met antizwart racisme. Omgekeerd betekent de gedeelde geschiedenis van de slavenhandel en de Europese kolonisatie van Afrika bezuiden de Sahara dat ook Belgen uit andere voormalige Europese kolonies begaan zijn met de dekolonisering van de openbare ruimte m.b.t. het koloniale verleden.
3. De ervaring dat, eenmaal Belgen van Sub-Saharaans Afrikaanse afkomst onderwerpen zoals restitutie op tafel gooien, *mainstream* instellingen, verenigingen en politieke vertegenwoordigers zich het debat toe-eigenen en de initiatiefnemers naar de achtergrond verdringen of onzichtbaar maken.
4. Ogenschijnlijk is de selectie voor de Werkgroep evenwichtig samengesteld uit acht witte en acht zwarte leden. Maar terwijl bij de witte geselecteerde kandidaten ook het genderevenwicht gerespecteerd werd (vier mannen en vier vrouwen), is dat absoluut niet het geval bij de zwarte leden: slechts één van de acht zwarte geselecteerde kandidaten is een man. Bovendien zijn vier van de zwarte geselecteerde kandidaten van de groep zijn vier van 'gemengde' afkomst, d.w.z. dat ze één witte en één zwarte ouder hebben of één witte of zwarte

(over)grootouder. Gelet op het feit dat elke menselijke identiteit meerlagig is, is het onmogelijk om een groep samen te stellen die voldoet aan alle kenmerken die individuele personen kunnen hebben.

Er kunnen hier vele en verschillende dynamieken spelen. Het is mogelijk dat geen of weinig zwarte mannen zich kandidaat hebben gesteld voor de Werkgroep of dat er onder de kandidaten weinig waren die voldeden aan de gestelde criteria. De oververtegenwoordiging van vrouwen binnen de zwarte leden van de groep kan op haar beurt een internationale tendens weerspiegelen: heel wat dekoloniale bewegingen zoals bijvoorbeeld het Amerikaanse *Black Lives Matter* kwamen tot stand op initiatief van jonge feministische zwarte vrouwen die ook begaan zijn met de rechten van LGBTQIA+.

Maar er zouden ook onbewust andere factoren kunnen spelen: het feit dat witte mensen zwarte mannen in de context van slavenhandel en kolonisatie historisch als meer bedreigend en gevaarlijk ervoeren dan zwarte vrouwen (Werbner 2005; Spivak 1988) en/of dat de mainstream maatschappij mensen van 'gemengde' afkomst op hun beurt gemakkelijker aanvaardt dan zwarte mensen: omdat ze niet wit zijn, worden ze gecategoriseerd als zijnde zwart (Cruyten 1946: 340), maar tegelijkertijd beschouwt men hen ook als minder zwart en ontleent ze hun sociaal en cultureel kapitaal grotendeels aan hun kennis van en positie binnen de *mainstream* maatschappij door hun verwantschap (biologisch dan wel door adoptie) of relaties met witte personen.

We wijzen op deze aspecten omdat het mogelijk is dat ze ons wat kunnen vertellen over het doorwerken van de koloniale machtsmatrix.

We weten als Werkgroep niet welke dynamieken gespeeld hebben en we besluiten dan ook niet dat de selectie van de leden van de werkgroep werd ingegeven door een doelbewuste keuze de koloniale machtsmatrix te handhaven. Maar we weten dat in het licht van de geschiedenis van de trans-Atlantische slavenhandel en kolonisatie onderscheiden gemaakt op basis van gender en zogezegd 'zuivere' versus 'gemengde' raciale afkomst (terwijl er biologisch gezien maar één menselijk ras is) niet onschuldig waren. Een dekoloniale benadering veronderstelt een grondige kennis van dergelijke koloniale denkpatronen en probeert ze bewust en actief te doorbreken.

2.4. De dekolonisering van de openbare ruimte

2.4.1. De ontwikkeling van de koloniale openbare ruimte

Stadsplanning en -organisatie is een politieke keuze: ze probeert de stedelijke ruimte en haar bevolking te controleren door bepaalde groepen ruimtelijk te integreren of uit te sluiten. De stadsplanning en de organisatie van de openbare ruimte in Europese steden was nauw verbonden met processen van 19de-eeuwse natievorming en de overzeese kolonisatie waartoe we ons hier beperken om de Brusselse casus verder uit te werken. Ze weerspiegelde in eerste instantie de overgang van het Ancien Régime naar de

liberale democratieën die gedomineerd werden door de burgerij die de stad plande op maat van de mannelijke middenklasse en minder begaan was met de behoeften en noden van vrouwen en de arbeidersklasse.

Tot ver in de 20ste eeuw moesten arbeidersbuurten routineus wijken voor de aanleg van statige lanen, prestigieuze gebouwen en monumenten. De fameuze ‘verbrusseling’ kan gelden als een typisch voorbeeld: doorheen de tijd heeft ze hele buurten platgelegd voor de bouw van het Justitiepaleis en de Kunstberg, de aanleg van de noord-zuidverbinding, de afbraak van de Noordwijk, de herontwikkeling van de Leopoldswijk voor de Europese instellingen en de afbraak van de buurt rond het Zuidstation.

Tezelfdertijd begon men vanaf de 19de eeuw ook werk te maken van de systematische restauratie en/of reconstructie van historische gebouwen. De criteria om gebouwen of hele wijken af te breken dan wel te bewaren en te restaureren waren vooral esthetisch en historisch en hielden geen rekening met de affectieve relaties die bewoners van arbeidersbuurten konden hebben met hun omgeving. Ondertussen heeft onderzoek aangetoond dat gedwongen verhuizing als gevolg van stedelijke herstructurering een negatieve impact kan hebben op de mentale gezondheid van bewoners en hun gevoel van verbondenheid met hun burelen en de wijk waarin ze wonen.

Met hun imposante gebouwen zoals justitiepaleizen en treinstations, nationale musea en monumenten enerzijds en hun historisch patrimonium anderzijds, moesten 19de-eeuwse monumentale steden de (koloniale) natiestaat en zijn geschiedenis representeren, vanuit een perspectief dat geloof in vooruitgang en beschaving vooropstelde. De achterhaalde visie dat geschiedenis een opeenvolging is van evenementen die in gang worden gezet door individuele grote mannen (en de occasionele vrouw) leidde tot de combinatie van monumenten, plakaten, standbeelden en de namen van straten, pleinen, lanen en tunnels die belangrijke personen en gebeurtenissen eerden op een blijvende en permanente manier: een soort openluchtmuseum waarin de geschiedenis van het land zich in de openbare ruimte openbaarde voor alle burgers, inclusief de velen die niet konden lezen of schrijven voor de invoering van de leerplicht (in België vanaf 1914). Visuele herinneringen aan historisch belangrijk geachte personen in de openbare ruimte moest zo bijdragen tot de ontwikkeling van een nationale identiteit. Die aandacht voor het visuele drong andere zintuiglijke waarnemingen (zoals het geluid van kerkklokken dat het dagelijks leven gedurende eeuwen geritmeerd had) op de achtergrond.

Criticasters bedachten de term ‘statuomanie’ om de vele monumenten te beschrijven die werden gecreëerd om doelbewust bepaalde personen te eren. Onder invloed van de liberale burgerij werd er in de openbare ruimte niet langer alleen maar hulde gebracht aan religieuze of vorstelijke personen, maar ook aan andere vooraanstaande personen doorheen de tijd. In het onafhankelijke België ging het na 1830 zowel om personen uit een min of meer ver verleden, van Godfried van Bouillon tot Antoon van Dyck, als om personen die recent overleden waren: Pierre-Théodore Verhaegen (de oprichter van de Université Libre de Bruxelles (ULB) die in 1865 als eerste ‘gewone burger’ een monument kreeg), voorvechters van de Belgische onafhankelijkheid zoals Charles Rogier etc. Op enkele uitzonderingen na (bijvoorbeeld Gabriëlle Petit, die in 1923 in Brussel als eerste arbeidersvrouw in Europa een standbeeld kreeg) werd vooral hulde gebracht aan witte mannen. Na Wereldoorlog I ontstond een herinneringscultuur rond gesneuvelde soldaten die culmineerde in de cultus van de onbekende soldaat. Deze

huldeblijken beperkten zich echter tot witte soldaten, ook als koloniale onderdanen meevochten, zoals dat het geval was voor het Britse en Franse rijk en in de Belgische context voor Congo (cf. *hoofdstukken 1 en 3*).

In België kwam de vooruitgangsideologie onder meer heel duidelijk tot uiting in de creatie van koloniale monumenten en toponymie die de Belgische 'beschavingsopdracht' in Congo benadrukten. De kolonisatie maakte deel uit van een groter nationaal project waarrond Belgische burgers zich konden verenigen. Als dusdanig waren koloniale beelden en toponymie ondubbelzinnig Belgisch (Stanard 2019: 201). Koloniale driedimensionale beelden nationaliseerden de verovering en kolonisatie van Congo zonder oog te hebben voor de rol die niet-Belgen daarbij speelden: zo werden er bijvoorbeeld wel straten genoemd naar de Britten Henry Morton Stanley (later Amerikaans staatsburger) en David Livingstone, en de Fransman Kapitein Léopold Joubert, maar kregen ze geen monument in België.

We kunnen intentionele koloniale herdenkingstekens in de openbare ruimte dan ook omschrijven als uitingen van een koloniaal nationalisme dat zich uitte in heel verschillende vormen, van monumentale beelden en gebouwen die indruk moesten maken op voorbijgangers of hen overdonderen (daarbij speelt ook de locatie een belangrijke rol, zoals bij het ruitersstandbeeld van Leopold II op het Troonplein in Brussel) tot toponymie als een vorm van banaal nationalisme (Billig 1995). Met dat laatste wordt verwezen naar de alledaagse en routineuze voorstellingen die de natiestaat reproduceren en zo onbewust een gedeeld gevoel van nationale identiteit kunnen creëren. Zo kon de koloniale herinneringscultuur een nationaal koloniaal project legitimeren en vieren over taalkundige verschillen en klassentegenstellingen heen.

2.4.2. Naar een dekoloniale openbare ruimte

De stedelijke ruimte weerspiegelt bestaande sociale verhoudingen binnen de stedelijke samenleving, verhoudingen uit zowel het heden als het verleden. Stedelijke openbare ruimtes worden enerzijds grotendeels vorm gegeven door beleidsmakers, architecten en stedenbouwkundigen – die de diversiteit van de gebruikers van deze ruimtes vaak slechts beperkt weerspiegelen. Anderzijds worden 'fysische' stedelijke ruimtes pas echt 'publiek' door de manier waarop ze democratisch gebruikt en beheerd worden. Socioloog Pascal Gielen (geciteerd in De Voeght 2017) maakt daarom een onderscheid tussen:

- de **openbare ruimte**: de fysische plaatsen waarin we ons als burgers vrij mogen bewegen, zonder toestemming of toelating van derden: straten, parken, pleinen enz.;
- de **publieke ruimte**: de openbare ruimte die via bepaalde handelingen voortdurend opnieuw gemaakt wordt: een (openbare) ruimte wordt pas publiek als er uiteenlopende stemmen, opinies en beelden aanwezig kunnen zijn;
- de **civiele ruimte** die georganiseerd wordt, zodat mensen er het vrije woord kunnen nemen.

In theorie staat het alle burgers vrij om samen de publieke en civiele ruimte in te vullen. In de praktijk blijkt het helaas niet zo te werken, omdat bepaalde groepen op basis van hun sekse, gender, nationale afkomst, religie enz. niet of nauwelijks deel uitmaken van de organen die beslissingen nemen over de openbare ruimte. De mate waarin de Belgische postkoloniale openbare ruimte nog altijd sociale relaties weerspiegelt tussen

voormalige kolonisatoren *vis-à-vis* gekoloniseerden (Dewilde 2021) blijkt uit het feit dat er amper intentionele herdenkingstekens zijn voor niet-witte burgers en vrouwelijke burgers. Was het oprichten van een monument voor een gewone burger in Brussel in 1865 en voor een arbeidervrouw in 1923 een sterk politiek statement, dan is de verwachting nu dat de diversiteit binnen de categorie burgers wordt erkend in de openbare ruimte. Het gebrek aan representativiteit in stadsplanning en in wat Gielen de publieke en civiele ruimte noemt, leidde er in het verleden al toe dat mensen op illegale wijze uitdrukking gaven aan hun onvrede. Zo ontwikkelde illegale graffiti zich in Amerika en Europa gedeeltelijk in reactie tot de manieren waarop de openbare ruimte werd ingevuld: vele kunstenaars probeerden via hun werk om bepaalde delen van de stad terug te eisen van *big business*, privé-eigendom en/of de commercialisering van de openbare ruimte. De contestatie van koloniale herdenkingstekens middels protestacties, graffiti, beschadigingen enz. is een gelijkaardige vorm van contestatie: het is een politieke reactie op de politieke invulling van de openbare ruimte, die niet verward mag worden met vandalisme dat wordt ingegeven door verveling, vernietigingsdrang enz.

Welke vorm ze ook aannemen, koloniale gedenktekens vormen een statement over de ideeën en waarden van de leden van de samenleving die ze creëerden: ze toonden aan wie moest herinnerd en zelfs geëerd worden en wie niet. Ze plaatsten gebeurtenissen, locaties en mensen zowel letterlijk als figuurlijk op een sokkel, verheven boven andere. Als dusdanig waren ze symbolen voor de politieke context waarin ze werden gecreëerd: ze moesten het bestaande politieke bestel legitimeren. Als men hen gewoon laat staan, zonder hen te contextualiseren of zonder ruimte te maken voor andere herdenkingstekens, ontstaat de indruk dat ze nog altijd representatief worden geacht voor de huidige maatschappij.

Verder stelt het dekoloniale denken ook de geschiedschrijving voor fundamentele uitdagingen. Geschiedschrijving probeert het verleden te reconstrueren op basis van een beperkt aantal bronnen, vooral geschreven teksten. Die zijn in eerste instantie representatief voor diegenen die ze hebben geschreven en samengebracht in archieven. Wat de koloniale periode betreft, privilegiëren ze de archieven en daarmee ook de perspectieven van de kolonisatoren en verwaarlozen ze geheel of gedeeltelijk die van gekoloniseerden.

Bovendien gaat de monumentencultuur van de 19de en begin 20ste eeuw uit van de foutieve veronderstelling dat geschiedenis kan gereduceerd worden tot een opeenvolging van feiten die in gang worden gezet door 'grote' individuele personen. Het verleden, en ook het koloniale verleden, wordt door hedendaagse historici begrepen als een veel complexer samenspel van voortdurend veranderende systemische dimensies en uiteenlopende actoren, en dit inzicht moet ook bij de herziening van de representatie van het verleden, in het bijzonder het koloniaal verleden, gevolg krijgen.

Intentionele koloniale herdenkingstekens tonen dus niet 'de' geschiedenis, maar hoogstens de geschiedenis van wie of wat tijdens een periode het waard werd geacht om in de openbare ruimte herdacht te worden, en dat stemt vaak niet meer overeen met wat we binnen de huidige maatschappij gedenkwaardig vinden. Dat geldt des te meer voor het koloniale verleden en de koloniale heldencultus. Als dusdanig communiceerden ze een krachtige, eenduidige boodschap vanuit een specifiek perspectief dat een serie waardeoordelen inhield over wie de maatschappij vertegenwoordigde en wie door

diezelfde maatschappij werd uitgesloten. Daarom roepen ze nu onvermijdelijk een aantal vragen op:

- waarom worden bepaalde historische gebeurtenissen, locaties en personen in de openbare ruimte herdacht en andere niet?
- wiens gezichtspunt vertegenwoordigen ze?
- welke gezichtspunten van welke leden van de samenleving komen daarbij niet aan bod?

Net zoals koloniale gedenktekens tot stand kwamen in een specifieke politieke context, worden ze nu in vraag gesteld omdat de politieke context veranderd is. Een veranderende politieke constellatie gaat gepaard met veranderende manieren om terug te kijken op het verleden en de wijze waarop het een plaats krijgt binnen de openbare ruimte door bijvoorbeeld andere historische evenementen, locaties en personen naar voor te schuiven, maar ook door de aandacht te verleggen van personen en evenementen naar structuren en systemen.

De contestatie van intentionele koloniale herdenkingstekens betekent niet dat men het koloniale verleden exclusief bekijkt door een hedendaagse bril; het betekent ook en niet in het minst dat men aandacht vraagt voor een geschiedenis die onderbelicht is in het dominante narratief, m.n. de verschillende manieren waarop gekoloniseerde personen en groepen tijdens de koloniale periode weerstand hebben geboden tegen het koloniale bestel en doorheen de tijd de koloniale geschiedenis zelf hebben gearchiveerd en herinnerd.

Een dekoloniaal perspectief op erfgoed verschuift de aandacht van *wat erfgoed is* naar *wie mag bepalen wat het is*. Het betekent dat historische monumenten bijvoorbeeld niet langer worden beschouwd als een vorm van erfgoed dat een inherente waarde heeft en ongeschonden moet bewaard worden en doorgegeven aan toekomstige generaties, maar dat men uitgaat van de vraag wie bepaalt wat erfgoed is en er waarden en betekenis aan toekent. In de meer recente academische literatuur wordt erfgoed geanalyseerd als een subjectieve en politieke onderhandeling over identiteit, plaats en herinneringen, een cultureel proces en uitvoering, begaan met de bemiddeling en onderhandeling van culturele en historische waarden en verhalen (Waterton & Smith 2009). Het betekent dat ook de criteria waaraan een gebouw of urbanistisch gegeven moet voldoen om erkend te worden als erfgoed niet langer beperkt worden tot erfgoed van witte burgers, maar dat Pierre Nora's concept van (witte) nationale *lieux de mémoire* moet uitgebreid worden naar *noeuds de mémoire* voor alle burgers, vanwaar ze ook afkomstig zijn (Rothberg 2010).

Als dusdanig is de dekolonisering van de openbare ruimte een noodzakelijke voorwaarde voor de creatie van een democratische maatschappij. Ze voltrekt zich in de organisatie van onderhandelingen over de meningsverschillen die kunnen bestaan tussen burgers vanuit het bewustzijn dat de openbare ruimte gebouwd is op basis van uitsluitingsmechanismen die zich uiten in de organisatie van de publieke en civiele ruimte en die zullen blijven bestaan zolang er ongelijke machtsverhoudingen blijven bestaan tussen verschillende groepen in de maatschappij. **Daarom is de dekolonisering van de openbare ruimte tot nader order een proces zonder eindpunt.** Het gaat erom de bestaande koloniale openbare ruimte die gebaseerd is op de normen van de burgers die haar historisch gecreëerd hebben, te transformeren in een dekoloniale en dus waarlijk

inclusieve openbare ruimte die de normen aanpast, rekening houdend met de ideeën van andere burgers. Daarbij is het belangrijk te beseffen dat herinnerings- en herdenkingssporen zich niet uit zichzelf herinneren, maar herinnerd en herdacht worden door individuen en groepen. Herinneren en herdenken is dus een voortdurend proces van inscriptie en re-inscriptie, codering en hercodering zonder eindpunt (*ibid.*).

Vanuit een dekoloniale visie beperkt de dekolonisering zich niet tot *ad hoc* acties tegen of voor individuele koloniale sporen in de openbare ruimte, maar moet ze leiden tot de ontwikkeling van een transversaal en continu dekoloniaal beleid, gebaseerd op een globale visie op de koloniale dimensies van de openbare ruimte, in samenwerking met andere actoren.

2.4.3. Naar de dekolonisering van de openbare ruimte m.b.t. het Belgische koloniale verleden

In de loop van de tijd werden acties ondernomen tegen de aanwezigheid van intentionele koloniale sporen in de Brusselse openbare ruimte of tegen de afwezigheid van standbeelden of straatnamen die de herinnering aan andere aspecten van de Belgische kolonisatie levend moeten houden. Dit spoort met de groeiende aanwezigheid van Belgen afkomstig uit voormalig Belgisch Afrika en hun nazaten en maakt deel uit van hun emancipatiestrijd. Hun contestatie wordt dikwijls verkeerd gezien als een oproep tot een beeldenstorm en geclassificeerd onder de hoofding 'identiteitspolitiek'. In werkelijkheid gaat het erom dat de perspectieven op de koloniale geschiedenis moeten verbreed en verdiept worden en dat deze verbreding en verdieping een weerslag moet hebben op de herdenking van het koloniale verleden in de openbare ruimte, voorbij het eenzijdige standpunt van de overwinnaars. Ten gronde gaat het om het opeisen van burgerrechten: het historisch eendimensionale en incorrecte perspectief dat uitgaat van koloniale herdenkingstekens bevestigt de weigering van de *mainstream* maatschappij om haar problematische koloniale verleden te erkennen en daarmee ook zijn impact op de actuele samenleving via de continue koloniale blik op Belgen van Sub-Saharaans Afrikaanse afkomst die leidt tot verschillende vormen van racisme, discriminatie en uitsluiting. Wat vele (uiteraard niet alle, cf. *hoofdstuk 1*) witte burgers beschouwen als iets dat hen onverschillig laat, erfgoed is of deel uitmaakt van 'de' geschiedenis, ervaren Belgen van Sub-Saharaans Afrikaanse afkomst als een vorm van geweld, een aanslag op een deel van hun geschiedenis en daarbij ook op henzelf als lid van een grotere groep en als individu.

In een diverse samenleving waar nu ongeveer 1 Belg op 10 afkomstig is uit Sub-Saharaans Afrika, waaronder de meesten uit de voormalige kolonie Congo (Schoumaker & Schoonvaere 2014), kan koloniaal erfgoed niet langer eenzijdig en triomfalistisch de verovering, kolonisatie en 'beschaving' van het voormalige Belgisch Afrika in herinnering brengen, zonder oog te hebben voor de manieren waarop de inwoners van Congo, Rwanda en Burundi en hun nazaten zich de koloniale periode herinneren en deze herinneringen levend willen houden in de openbare ruimte. Strikt genomen valt de trans-Atlantische slavenhandel buiten het bestek van de Werkgroep. Desondanks besteedt ze er aandacht aan omdat de beeldvorming van tot slaaf gemaakte en gekoloniseerde personen in de openbare ruimte duidelijk maakt in welke mate de beeldvorming van zwarte Afrikanen tijdens de koloniale periode beïnvloed werd door de trans-Atlantische slavenhandel.

2.4.4. Naar een dekoloniale openbare ruimte m.b.t. het Belgische koloniale verleden in Brussel

De Werkgroep kreeg de opdracht om concrete voorstellen te doen voor een structurele en inclusieve dekolonisering van de Brusselse openbare ruimte m.b.t. het Belgische koloniale verleden als onderdeel van een werk van dialoog en herinnering (cf. *hoofdstuk 1*). De dekolonisering van de openbare ruimte staat echter niet los van de dekolonisering van andere aspecten van de Belgische samenleving in het algemeen en van Brussel in het bijzonder. Vanuit de dekoloniale visie die de Werkgroep hanteert, maakt de dekolonisering van de openbare ruimte voor haar idealiter deel uit van een veel ruimer proces van maatschappelijke emancipatie in heel België. In het Brussels Hoofdstedelijk Gewest betekent dit concreet dat de dekolonisering van de Brusselse openbare ruimte niet los staat van andere gewestelijke bevoegdheden zoals huisvesting, internationale betrekkingen, lokaal bestuur, roerend en onroerend erfgoed, stedenbouw en werkgelegenheidsbeleid, evenals de gemeenschapsbevoegdheden op het vlak van cultuur, gezondheidszorg, hulpverlening en onderwijs.

Wat is het waard om Brussel bij wijze van spreken vol te zetten met Lumumba-standbeelden als Belgen van Sub-Saharaans Afrikaanse afkomst achteruit gesteld worden in het onderwijs, geen werk kunnen vinden of geen werk vinden in relatie tot hun opleidingsniveau, gediscrimineerd worden op de woonmarkt, in verdachte omstandigheden sterven tijdens politie-interventies enz.? Dat betekent echter niet dat de dekolonisering van de openbare ruimte slechts een symbooldossier is. Racisme is een veelomvattend, complex fenomeen en moet dan ook in al zijn facetten worden aangepakt.

Volgens het Belgische statistiekbureau Statbel is een derde van de Belgische bevolking van buitenlandse afkomst of heeft een buitenlandse nationaliteit en loopt dat in Brussel op tot drie-vierde (Lefevre 2021). Volgens het *World Migration Report* uit 2015 is Brussel, na Dubai, de meest diverse stad ter wereld. Ongeveer de helft van alle Congolezen die in België wonen, woont in Brussel.

FIG. 9. Aimé Ntakyi, *Le fils de l'homme*, 2005

Om zich te identificeren als lid van een Belgische ‘verbeelde gemeenschap’ (Anderson 1983) moeten alle inwoners van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest zich kunnen herkennen in het openluchtmuseum dat bestaat uit nationale gedenktekens, beelden en andere monumenten in de openbare ruimte. Als daarentegen een dominante groep haar visie op de nationale geschiedenis en de natiestaat oplegt aan alle burgers, dan komt dat neer op een symbolische vorm van geweld.

Een dekoloniale openbare ruimte is geen ruimte waaruit alle sporen van het koloniale verleden worden verwijderd. Het is er een die vrij is van materiële elementen die kolonialisme en ongelijke en geracialiseerde verhoudingen tussen kolonisatoren en gekoloniseerden promoten en die tegelijkertijd ook aandacht heeft voor sporen in de openbare ruimte die verwijzen naar vergeten geschiedenissen m.b.t. de koloniale

periode en de aanwezigheid van Belgen van Congolese, Rwandese en Burundese afkomst.

Intentionele koloniale herdenkingstekens in de openbare ruimte tonen de beeldvorming van de kolonisatie doorheen de tijd. Die beeldvorming mag niet gewist worden: kennis van deze geschiedenis is net belangrijk om te beseffen dat het huidige racisme een geschiedenis heeft. Wist men die geschiedenis uit, dan kan men het bestaan van actueel racisme des te gemakkelijker ontkennen en kan men het dus ook moeilijker bestrijden.

De vraag rijst wat te doen met koloniale sporen in de openbare ruimte die niet meer beantwoorden aan onze actuele waarden maar artistieke of historische waarde hebben. Een analyse van geval tot geval dringt zich op om de aanwezigheid van dat verleden te onderhandelen vanuit de visie dat wie bepaalt wat erfgoed is, kan veranderen doorheen tijd en ruimte (Waterton & Smith 2009).

HOOFDSTUK 3
KOLONIALE
SPOREN EN
SYMBOLEN IN HET
BRUSSELS
HOOFDSTEDELIJK
GEWEST

In het licht van zijn rol in de geschiedenis van het hertogdom Brabant, de Zeventien Provinciën, het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, België, het Belgische koloniale rijk en de Europese Unie draagt het Brussels Hoofdstedelijk Gewest heel wat sporen mee van zijn verleden en van de samenstelling van zijn heel diverse bevolking. Gelet op de missie van de Werkgroep beperken we ons tot de sporen die verwijzen naar de trans-Atlantische slavenhandel, het koloniale verleden en de aanwezigheid van Congolezen, Rwandezen en Burundezen sinds de koloniale periode. Terwijl vooral monumenten – in de vorm van standbeelden, bustes of in andere vormen – en toponiemen geassocieerd met het koloniale verleden momenteel worden gecontesteerd, maken deze intentionele herdenkingstekens slechts een fractie uit van de koloniale sporen in de openbare ruimte.

In dit hoofdstuk schetsen we een breder, zij het onvolledig overzicht van koloniale sporen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Af en toe verwijzen we ook naar koloniale sporen elders in België. We halen daarbij keuzes aan die in andere Belgische regio's en steden al gemaakt werden, in tegenstelling tot Brussel. De dekolonisering van de publieke ruimte gaat niet alleen om een kritische revisie van wie of wat met een herdenkingsteken geëerd wordt/blijft of niet. Het gaat ook om de manier waarop we omgaan met historische sporen als kennisdocumenten en als aanleidingen voor complexere, meerstemmige dekoloniale historische vertellingen die verankerd zijn in de openbare ruimte van de stad, inclusief sporen die wijzen op de historische aanwezigheid van Congolezen, Rwandezen en Burundezen.

We baseren ons in eerste instantie op de publicaties van Lucas Catherine (2002; 2006; 2019) wiens aanpak aansluit bij die van de Werkgroep, op de boeken van Matthew Stanard (2011; 2019) die zich beperken tot intentionele koloniale sporen (herdenkingsmonumenten), op niet-gepubliceerd onderzoek van Chantal Kesteloot over koloniale toponymie in Brussel en niet-gepubliceerd onderzoek van Maarten Gabriëls over toponymie m.b.t. Rwanda en Burundi in Keerbergen. M.b.t. tot sporen die getuigen van de aanwezigheid van Congolezen zijn we vooral aangewezen op publicaties van personen van Congolese afkomst zoals Mathieu Zana Etambala (1993; 2011), Valérie Kanza (2007-2008), Antoine Tshitungu Kongolo (1992; 2011) en Mayoyo Bitumba Tipo-Tipo (1995).

3.1. Koloniale sporen

Het koloniale verleden weerspiegelt zich in de openbare ruimte zowel door de aanwezigheid als afwezigheid van allerhande sporen. Het woord 'sporen' verwijst hier in de meest algemene zin naar elementen in de openbare ruimte die wijzen op de koloniale geschiedenis die België verbindt met Congo, Rwanda en/of Burundi. We kunnen grofweg drie belangrijke soorten sporen onderscheiden — (intentionele) koloniale herdenkingstekens, (intentionele) instrumenten voor koloniale propaganda en (niet-intentioneel) indirect koloniaal erfgoed — die op hun beurt onderverdeeld kunnen worden onder zichtbare/leesbare en onzichtbare/niet of minder leesbare sporen. (On)zichtbare of niet/minder leesbare sporen zijn geen vaste categorieën, maar afhankelijk van de kennis die bepaalde personen of groepen hebben van de geschiedenis van de trans-Atlantische slavenhandel, de koloniale geschiedenis of de geschiedenis van de aanwezigheid van Congolezen, Rwandezen en Burundezen in België. Voor vele

voorbijgangers is bijvoorbeeld het *Hotel Plaza* in Brussel-Stad een hotel zoals vele andere, terwijl vele Belgen van Congolese afkomst en liefhebbers van Congolese populaire muziek het kennen als de plaats waar het Congolese orkest *African Jazz* optrad tijdens de Politieke Ronde Tafel in Brussel van 20 januari tot 20 februari 1960 en waar ze voor het eerst het lied *Indépendance Cha Cha* hebben gespeeld.

3.1.1. Herdenkingstekens

Debatten over de dekolonisering van de openbare ruimte beperken zich vaak grotendeels tot beelden, monumenten en toponymische aanduidingen die ooit doelbewust werden aangebracht om de Belgische koloniale onderneming in het algemeen of evenementen, locaties of personen in het bijzonder te herdenken. Deze gebruikelijke focus heeft alles te maken met het feit dat deze eerste groep historische sporen precies monumentale kunstwerken en plaatsnamen bevat die ooit aangebracht zijn met de motivatie om een waarderende, vererende herinnering in te stellen – terwijl net die gedenkwaardigheid van het gerepresenteerde bij de gecontesteerde monumenten en plaatsnamen vandaag acuut in vraag gesteld wordt en in veel gevallen zijn draagvlak verloren heeft. Deze dynamiek is eigen aan de aard van intentionele herdenkingstekens: ze zijn opgericht om een boodschap in het (toenmalige) heden met een monument in de publieke ruimte kracht bij te zetten en blijvend in de herinnering te houden van toekomstige generaties door de zichtbare plek in de openbare ruimte en door de duurzaamheid van de gebruikte materialen. Deze toekomstige generaties kunnen echter ook de continuïteit van de door het monument ‘opgelegde’/gevraagde herinnering doorbreken – passief door verwaarlozing of actief door verwijdering of andere symbolische interventies. De symboliek van het oprichten van monumenten heeft van oudsher – en ook sinds de ontwikkeling van het moderne erfgoedregime – zijn pendant gekend in het neerhalen van monumenten en het herdopen van gebouwen of plekken, in het bijzonder bij momenten van maatschappelijke en politieke verandering, zoals revoluties en regimewissels (Franse Revolutie, dekolonisatie, val van de Berlijnse Muur, etc.).

De eerste groep sporen omvat namen van straten, pleinen en infrastructuur, standbeelden en bustes op sokkels zoals het ruitersstandbeeld van Leopold II op het Troonplein (cf. §4.3.1.1.), of de buste voor Émile Storms op de De Meeûssquare (cf. §4.3.1.3.), maar ook meer complexe monumentconstructies die het herdachte niet louter afbeelden maar ook symboliseren. Het monument voor Albert Thys aan de ingang van het Jubelpark bijvoorbeeld combineert een plaat met het portret van de man in profiel en een identificerende belettering (“*Generaal Albert Thys 1838-1915*”) op de stenen sokkel, met een symbolistische beeldengroep op de sokkel waarin een van de twee vrouwenfiguren de rijkdommen van Afrika voorstelt (cf. §4.3.1.2.8.). Het *Monument voor de Belgische pioniers in Congo* in het Jubelpark is een voorbeeld van een architecturaal-sculpturaal monument met een complexe iconografie en boodschap (cf. §4.3.1.2.7.). De triomfboog in het Jubelpark is een voorbeeld van een uitgesproken architectonisch intentioneel herdenkingsmonument, waarin de koloniale vererende herinnering slechts in tweede orde uitgedragen wordt (cf. §4.3.1.2.2.).

FIG. 10. Monument voor generaal Thys (Thomas Vinçotte en Frans Huygelen), ingehuldigd in 1926.
(Foto: Urban.brussels, 2010)

Sommige koloniale sporen zijn als dusdanig vandaag voor de meeste voorbijgangers zichtbaarder en leesbaarder dan andere. Tot de minder zichtbaar en moeilijker leesbare koloniale sporen behoren bijvoorbeeld:

- graven van Congolese soldaten die vochten aan de IJzer tijdens Wereldoorlog I, die afzonderlijk begraven liggen op gemeentelijke kerkhoven in plaats van op een gezamenlijk soldatenkerkhof in de Westhoek en als dusdanig ook geen deel uitmaken van officiële herdenkingen van de oorlog (meer in het algemeen maakt de deelname van Congolezen aan de twee Wereldoorlogen, ook in Afrika, geen deel uit van officiële en populaire herinneringen van beide conflicten);
- ambigue straatnaamborden waarvan de koloniale connotatie onduidelijk is (cf. *hoofdstuk 4*);
- een replica van de zeemeermin van de tot zinken gebrachte Congoboot Baudouinville in Etterbeek, die op het eerste gezicht gewoon een beeld van een zeemeermin lijkt (cf. §4.3.1.6.);
- beelden en monumenten die een beeldtaal bezigen die niet langer courant is (cf. *hoofdstuk 4*).

3.1.2. Instrumenten voor koloniale propaganda

Ook tal van individuele herdenkingstekens uit de vorige groep maakten deel uit van een koloniale propagandacultuur (cf. §3.3.11.). In deze tweede groep verwijzen we meer specifiek naar gebouwen, sites en kunstwerken. Ook hier zijn er overlappingen mogelijk omdat kunstwerken in gebouwen en op sites kunnen geplaatst worden als instrumenten van koloniale propaganda.

Onder de gebouwen en sites die zich met hun stedenbouwkundige aanleg, hun architectuur, maar ook met hun interieurinrichting, tentoonstellingen en andere (institutionele) activiteiten richtten tot verschillende publieken met een propagandistisch (neven)doel, vallen onder andere:

- het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika (KMMA) dat werd gecreëerd door Leopold II;
- het Hotel van Eetvelde dat door zijn eigenaar, Baron Edmond van Eetvelde, Staatssecretaris van de Onafhankelijke Congostaat werd gebruikt als doordacht propagandamiddel (cf. §4.3.3.2.);
- het *Lever House* in Brussel-Stad, representatieve hoofdzetel van een private multinationale koloniale onderneming, met onder meer beelden in de centrale inkomhal die vergelijkbaar zijn met een aantal beelden uit het KMMA (cf. §4.3.3.1.).

Onder de minder zichtbare/goed leesbare gebouwen rekenen we bijvoorbeeld:

- het voormalige Koloniënpaleis (nu Afrikapaleis) dat Leopold II liet optrekken voor de koloniale tentoonstelling in Tervuren in 1897;
- de triomfboog in het Jubelpark (cf. §4.3.1.2.2.).

De grens tussen de architectonische representatie van overheidsinstellingen en koloniale representatie en propaganda is niet altijd eenvoudig te trekken. Zo kan ook het Koninklijk Paleis in Brussel, samen met onder meer het BELvue-museum (het voormalige Hotel Bellevue, cf. §3.3.2.1.) en het Troonplein met ruitersstandbeeld van Leopold II, begrepen worden als een ‘multimediaal’ complex dat het koninklijk staatshoofd en de monarchie representeert, maar waar ook de representatie van de koloniale onderneming mee overlapt.

3.1.3. Indirect koloniaal erfgoed: gebouwen, parken, sites, urbanisatie en wijken die een contrapuntische interpretatie behoeven

In zijn boek *Culture and Imperialism* (in het Nederlands vertaald als *Cultuur en Imperialisme*) introduceerde Edward W. Said (cf. *hoofdstuk 2*) de uitdrukking ‘contrapuntisch lezen’ voor een interpretatie en analyse van koloniale teksten die zowel het perspectief van de kolonisator als dat van de gekoloniseerde beschouwt. Hij geeft het voorbeeld van de roman *Mansfield Park* van Jane Austen uit 1814 die gaat over het landgoed van de familie Bertram. De familie is rijk geworden door suikerplantages in Antigua, maar dat wordt amper vermeld in de roman. Op een gelijkaardige manier laten vele sites, parken en gebouwen zich nu niet gemakkelijk lezen omdat hun link met het koloniale verleden niet of nauwelijks zichtbaar is. Het kan dan gaan om bijvoorbeeld:

- gebouwen die werden opgetrokken om koloniale propaganda te maken, zoals het Hotel van Eetvelde (cf. §4.3.3.1.);
- gebouwen, parken en sites die werden gefinancierd met geld dat verdiend werd door de trans-Atlantische slavenhandel of door de kolonisatie van Congo;
- gebouwen en sites waarin functies werden uitgeoefend die betrekking hadden op de kolonisatie, van het Ministerie van Koloniën en de Koloniale Hogeschool tot

gebouwen waarin tijdelijke koloniale beurzen, congressen en tentoonstellingen werden georganiseerd;

- gebouwen, sites en wijken die een rol hebben gespeeld in de geschiedenis van de aanwezigheid van Congolezen, Rwandezen en Burundezen in België;
- archiefinstellingen en musea die collecties bezitten die verband houden met het koloniale verleden en/of de aanwezigheid van Congolezen, Rwandezen en Burundezen in België (cf. §3.3.12.).

In het algemeen worden dergelijke locaties minder gecontesteerd dan intentionele monumenten en toponymische namen, niet alleen omdat hun koloniale laag niet altijd even zichtbaar is voor iedereen, maar ook omdat ze multifunctioneel zijn: zelfs als ze gefinancierd werden door Leopold II of andere personen gelinkt aan de kolonisatie, of onderdak gaven aan koloniale diensten, kunnen ze voor andere doeleinden gebruikt worden. Als ze in vraag gesteld worden, heeft dat eerder betrekking op hun functie dan op hun uitzicht. Het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika wordt bijvoorbeeld niet alleen gecontesteerd omdat het werd gefinancierd door Leopold II (dat geldt bijvoorbeeld ook voor het Centraal Station en het Museum voor Schone Kunsten in Antwerpen), maar ook omdat het doorheen de koloniale periode werd gebruikt voor koloniale propaganda, omdat de manier waarop de meeste collecties verworven werden ter discussie staat en omdat het museum gedurende lange tijd de geschiedenis van zijn creatie en het terreurbewind van Leopold II met de mantel der liefde bedekte, terwijl het perspectief op Congo door en door koloniaal bleef.

Verder kan men in het algemeen stellen dat weinig locaties die historisch gemarkeerd werden door de aanwezigheid van Congolezen, Burundezen en Rwandezen als dusdanig herkenbaar zijn voor de meeste Belgen; uitzonderingen zijn de wijk en bus- en tramhaltes die officieel Matonge heten en de Ruandastraat in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, en in Vlaanderen het Ruandabinnenhof in Tervuren en de Mwami Mutaradreef, Ruandadreef en de Burundidreef in Keerbergen (cf. *hoofdstuk 1*).

3.2. Koloniale symbolen

Naarmate ze zichtbaar en leesbaar zijn, kunnen sommige koloniale sporen symbolen worden: ze kunnen bijvoorbeeld gezien worden als exemplarisch voor:

- de koloniale herdenkingscultuur;
- de weigering om het koloniale verleden kritisch te bekijken;
- de weigering aandacht te besteden aan de geschiedenis van Congolezen, Rwandezen en Burundezen in België.

Wat symbool staat voor iets, verandert doorheen de tijd. Wat als een symbool herkend wordt door een groep, wordt niet noodzakelijk als dusdanig erkend door iedereen.

3.3. Algemeen overzicht van ‘zichtbare’ en ‘leesbare’ koloniale sporen

Een classificatie opstellen op basis van de bovenvermelde criteria is niet eenvoudig omdat ze onderhevig zijn aan verandering, afhankelijk zijn van de interpretatie van verschillende personen en groepen en omdat bepaalde categorieën kunnen overlappen. In dit hoofdstuk ligt de focus op koloniale sporen die zichtbaar en leesbaar zijn voor de leden van de Werkgroep op basis van de literatuur die ze geraadpleegd heeft; het is niet uit te sluiten dat de Werkgroep bepaalde soorten sporen over het hoofd ziet, omdat ze niet alle relevante literatuur gelezen heeft, omdat er nog onvoldoende onderzoek gedaan is dat zich heeft vertaald in literatuur en omdat bepaalde bestaande kennis nog niet werd beschreven.

Onder de aanwezige sporen onderscheiden we:

- erfgoed gelieerd aan de trans-Atlantische slavenhandel;
- stedenbouwkundige ingrepen;
- wijken met een concentratie van activiteiten en/of bewoners;
- sites waarop koloniale activiteiten georganiseerd werden;
- infrastructuur;
- gewassen, parken, serres en tuinen;
- toponymie;
- gebouwen;
- intentionele monumenten en beelden;
- beelden en kunstwerken in de openbare ruimte, inclusief musea;
- merken en instellingen die werden opgericht tijdens de koloniale periode;
- de zichtbare contestatie van koloniale gedenktekens (graffiti, verf enz.).

Een aantal van deze categorieën overlappen: gebouwen in wijken, monumenten in parken enz.

Een onderscheid tussen publieke en privégebouwen is niet vol te houden omdat sommige voormalige publieke gebouwen nu in privéhanden zijn en omgekeerd. Het overzicht verwijst ook naar privégebouwen die op bepaalde tijdstippen en/of via bezoeken openstaan voor het publiek.

3.3.1. Erfgoed gelieerd aan de trans-Atlantische slavenhandel

Tijdens de 18de eeuw waren een aantal personen en families uit de Zuidelijke Nederlanden betrokken bij de trans-Atlantische slavenhandel. Zo behoorden het blauwstenen huis in de Violetstraat in Brussel-Stad en het kasteel Beaulieu in Machelen toe aan de slavenhandelaar Friedrich Romberg. Een andere slavenhandelaar, Edouard de Walckiers, bezat het kasteel van Helmet – dat ook kasteel Walckiers werd genoemd – het Walckierspark in Schaarbeek en bouwde het Belvedere kasteel in Laken dat later werd gekocht door Leopold II en nu wordt beheerd door de Koninklijke Stichting.

3.3.2. Stedenbouwkundige ingrepen

3.3.2.1. Leopold II's realisaties

In een reactie op de verwijdering van het borstbeeld van Leopold II uit het Dudenpark in Vorst in 2018, zei Marc-Jean Ghysels, de burgemeester van de gemeente:

“cette statue qui fait référence à Léopold II, non pas par rapport à son passé colonial mais par rapport au fait qu’il avait créé le parc Duden, fait partie du patrimoine bruxellois. Je ne pense pas qu’en s’attaquant au patrimoine bruxellois dont tous les promeneurs du parc, dont tous les Bruxellois peuvent profiter, ce soit une bonne chose.” (geciteerd in Vander Elst 2018)

Nochtans waren de ambities die Leopold II had voor Brussel en om een kolonie te verwerven onlosmakelijk met elkaar verbonden en kon hij een aantal projecten in Brussel slechts realiseren vanaf 1896 toen de Onafhankelijke Congostaat winst begon te maken als de kapitalistische onderneming die ze in feite was. Leopold II transformeerde Brussel tot de koloniale hoofdstad van wat vanaf 1908 een koloniaal rijk zou worden.

Naast koning was Leopold II ook ondernemer en zakenman. Als de Belgische Staat niet bereid was om een kolonie te verwerven of zijn plannen voor de verfraaiing van de hoofdstad te financieren deed hij beroep op kapitalistische ondernemingen om zijn doel te bereiken. In Brussel ging het om frontcompagnieën zoals de *Compagnie Immobilière de Belgique* en haar dochteronderneming, de *Société Anonyme du parc de Saint-Gilles*.

Zijn transformatie van Brussel was het imperiale gezicht in de metropool van de koloniale onderneming in Congo (Vander Elst 2018). Naast het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika in Tervuren zijn de triomfboog in het Jubelpark in Brussel en de Koninklijke Serres in Laken (zie verder) de grootste koloniale monumenten in België.

In 1900 besloot Leopold II de talrijke gronden en gebouwen die hij verworven had aan België te schenken. Er waren drie voorwaarden aan verbonden: ze mochten niet verkocht worden, sommige moesten hun oorspronkelijke functie en uitzicht bewaren, en ze moesten ter beschikking staan van de troonopvolgers. Het patrimonium gegroepeerd onder deze Koninklijke Schenking valt uiteen in vier categorieën. We beperken ons hier tot patrimonium dat zich op het grondgebied van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest bevindt en dat geassocieerd wordt met koloniale verrijking:

- krooneigendommen die ter beschikking staan van de koninklijke familie:
 - bijgebouwen van het Koninklijk Kasteel in Laken: Leopold II bouwde het op en breidde het uit na een brand (1890-1912);
 - de Koninklijke Serres in Laken: ze werden gebouwd tussen 1886 en 1888 voordat de Onafhankelijke Congostaat winstgevend werd, maar ze omvatten een Congoserre die Leopold II wilde vullen met planten uit het Congobekken; toen bleek dat de tropische planten niet konden groeien in serres werden ze grotendeels vervangen door subtropische planten;
 - het kasteel Stuyvenberg in Laken: Leopold II verwierf het in 1889 via een stroman.

- gebouwen die ten dienste staan van derden:
 - het gebouw van het huidige BELvue Museum in Brussel: in 1902 kocht Leopold II een aanpalend gebouw van het Koninklijk Paleis in Brussel aan waarin een hotel gehuisvest was.
- openbare domeinen en gebouwen:
 - de Japanse Toren in Laken (1901-1904);
 - het Chinees Paviljoen in Laken (1901-1903);
 - het Elisabethpark in Koekelberg: de aanleg ervan door Leopold II in 1880 maakte deel uit van een groter project dat nooit werd gerealiseerd;
 - het Dudenpark in Vorst: in 1895 schonk Guillaume Duden het park aan Koning Leopold II, het werd openbaar in 1912 en geklasseerd in 1973.
- verhuurde domeinen en gebouwen:
 - het kasteel Narafi in Vorst (vandaag een campus van LUCA School of Arts): het kasteel werd in 1906 opgetrokken door Leopold II voor de School voor Tropenziekten, het eerste Tropeninstituut in België dat in 1931 verhuisde naar Antwerpen;
 - de vijvers van Bosvoorde: Leopold II kocht het terrein aan het einde van de 19de eeuw;
 - *Bruxelles Royal Yacht Club* in Laken: Leopold II wilde in de Brusselse voorhaven een thuishaven scheppen voor zijn privéjacht, de *Alberta*, die echter nooit naar Brussel kwam zodat de ingerichte plaats uiteindelijk werd verhuurd aan de *Yachting Club de Bruxelles* die werd gesticht in 1906 en die er tot op heden huurder van is.

3.3.2.2. Brussel en Leopoldstad (het huidige Kinshasa), verbonden koloniale steden

Belgen introduceerden Europese bouwstijlen en -technieken in Congo, in het bijzonder art nouveau, art deco en modernisme en ze pasten er ook industriële ijzer- en betonconstructies, stedenbouwkundige modellen, en infrastructuurprojecten toe. Europese steden dienden in vele opzichten als model voor de aanleg van steden in Belgisch Congo. De ruimtelijke segregatie tussen *ville européenne* en *cités indigènes* in steden zoals Leopoldstad daarentegen was gemodelleerd op een bredere, maar niet altijd toegepaste praktijk binnen de koloniale stedenbouw van de verschillende Europese koloniale imperia.

Tussen Brussel, de hoofdstad van België en Belgisch Afrika, en *Leopoldstad*, de hoofdstad van Belgisch-Congo – die genoemd was naar Leopold II – bestaan tal van verwijzingen en verbanden, zowel via monumenten en gebouwen in de publieke ruimte, als via de tussenkomst van architecten, ontwikkelaars en andere actoren die stadswefsels produceerden. Zo werd in 1923 een replica van het beeldje van Manneken Pis geplaatst in het Parc Fernand de Bock in Leopoldstad dat gelegen was in de ‘neutrale zone’ die de Europese stad scheidde van de Congolese *cité*. Het was een geschenk van een Italiaanse inwoner van de hoofdstad. In 1928 werd een replica van het ruitersstandbeeld van Leopold II op het Troonplein in Brussel ingewijd op het Congolese Troonplein in het centrum van *Leopoldstad* (toen *Kalina*, nu Gombe). In 1956 werd de nieuwe residentie van de Gouverneur-Generaal gebouwd tegenover het beeld. De prijs voor de bouw ervan werd gewonnen door de Brusselse architect Marcel Lambrichs. Het ontwerp van het gebouw was duidelijk geïnspireerd door het Paleis in

Laken en het toenmalige Museum voor Belgisch Congo in Tervuren. De Gouverneur-Generaal nam echter nooit zijn intrek in het gebouw. In 1960 vonden er de feesten voor de onafhankelijkheid plaats. Daarna huisvestte het gebouw het *Palais de la Nation*, zetel van het parlement tot in 1997. Sinds 2001 fungeert het als het officiële bureau van het Congolese staatshoofd.

Lambrichs ontwierp onder meer de sociale zetel van de Algemene Spaar- en Lijfrentekas (ASLK) en maakte deel uit van de associatie van architecten die de Financiëntoren in Brussel-Stad ontwikkelden, samen met o.a. de Brusselse architect Georges Ricquier. Die paste in zijn stedenbouwkundig plan voor Leopoldstad (1948-1950) dezelfde combinatie van monumentale gebouwen langs stedelijke assen toe, die hij ook in een project uit 1944 voor de herbebouwing van de Noord-Zuidverbinding in Brussel waarbij hij betrokken was, had toegepast, met het belangrijke verschil dat zijn plannen voor Leopoldstad gebaseerd waren op raciale segregatie. Hij ontwierp ook kantoorgebouwen in Brussel en het paleis van Belgisch Congo en Ruanda-Urundi voor de Wereldtentoonstelling van 1958 op de Heizel in Brussel.

De Koninklijke Bibliotheek op de Kunstberg vormt één van de monumentale gebouwcomplexen op de Kunstberg. De creatie van de Kunstberg is een van de grootschalige stedenbouwkundige projecten van eind 19de tot midden 20ste eeuw die uitvoering gaven aan de uitbouw van Brussel als imperiale hoofdstad zoals Leopold II dit ambieerde. Voor de Kunstberg ging de Sint-Rochuswijk tegen de grond. De Koninklijke Bibliotheek werd ontworpen door de Brusselse architect Maurice Houyoux die hoofdarchitect was voor de zeven paviljoenen van de Belgische koloniale sectie op de Wereldtentoonstelling van 1958 en in Belgisch Congo onder andere de gebouwen voor de Bank van Belgisch Congo in Leopoldstad, Stanleystad (nu Kisangani) en Costermansstad (nu Bukavu) ontwierp. Dit zijn slechts enkele voorbeelden van de verbondenheid van de ontwikkeling van architectuur en stedenbouw in België en in zijn kolonie.

De andere gebouwen op de Kunstberg werden ontworpen door de Brusselse architect Jules Ghobert. Op de klok van de beiaard op het Paleis voor Congressen op de Kunstberg staan mannelijke personages die representatief zouden zijn voor België: elf Belgische historische personages (Jacob Van Artevelde, Godfried van Bouillon, Filips de Goede, de Graaf van Egmont, Keizer Karel V en Jean-Joseph Charlier), drie onbekende Belgen (een Galliër, soldaat en een werkman) en een Congolees (een 'tamtamspeler') (cf. §4.4.3.). In het Paleis voor Congressen vonden in 1960 de Politieke en Economische Ronde Tafels plaats die de onafhankelijkheid van Congo moesten voorbereiden.

3.3.3. Wijken

Het kan gaan om wijken die gekenmerkt werden of worden door een concentratie van activiteiten, zoals in Brussel:

- de Koningswijk van waaruit Congo werd bestuurd van 1885 tot 1960 en Rwanda en Burundi van 1916 tot 1962, en dat het economische machtscentrum vormde van de koloniale economie;
- de Sint-Katelijnemarkt, waar Congolezen voor het eerst het snoepgoed *carabouya* verkochten en de omringende straten waar velen van hen in het begin van de 20ste eeuw woonden;

- Matonge, het handels- en uitgangscentrum voor vele personen van Sub-Saharaans Afrikaanse afkomst in Elsene;
- de Zavelwijk in Brussel-Stad, waar zich sinds de koloniale tijd de handel in klassieke Afrikaanse kunst concentreert: dankzij de nabijheid van het museum in Tervuren groeide Brussel uit tot de belangrijkste kunstmarkt voor klassieke Afrikaanse kunst, na New York en Parijs;
- de Havenwijk rond Thurn en Taxis in Brussel-Stad waar via spoorlijnen, de haven en douanediens ten koloniale waren werden ingevoerd (de *Gare Maritime* was het grootste goederenstation in Europa) die in bedrijven in de buurt werden verwerkt.

In deze wijken vindt men ook gebouwen terug die een rol hebben gespeeld in de koloniale geschiedenis of de aanwezigheid van Congolezen, Rwandezen en Burundezen in België sinds de koloniale tijd.

Elders in België kregen een aantal wijken ook namen die de koloniale blik op Congo tonen, zoals:

- de Congo-wijk in Sint-Gillis-Waas, zo genoemd omwille van de armtierige woningen;
- de Congo-wijk in de Muide in Gent die haar naam ontleent aan haar zogezegd 'achterlijke' bevolking.

Een wijknaam zoals de Matadiwijk, een tuinwijk in Heverlee (Leuven) heeft geen gelijkaardige negatieve connotatie.

Verder zijn er ook wijken die gebouwd werden door en rond bedrijven met belangen in Congo: een voorbeeld is de cité bij de fabriek van Union Minière in Olen waarover Walter Van den Broeck schreef in zijn roman *Brief aan Boudewijn*.

3.3.4. Sites

Hier gaat het bijvoorbeeld om plaatsen waar Koloniale Tentoonstellingen en Wereldtentoonstellingen werden georganiseerd, zoals de museumsite in Tervuren en de Heizel in Laken.

Sommige gebouwen die werden opgetrokken voor tijdelijke tentoonstellingen bleven staan en beelden konden een vaste plaats krijgen in de openbare ruimte. Dat is het geval voor het huidige Afrikapaleis (eerder Koloniënpaleis) in Tervuren dat Leopold II had laten bouwen voor een koloniale tentoonstelling in 1897 en voor het beeld van de olifant aan de overkant van het huidige museumgebouw op dezelfde site, dat in 1935 op de Wereldtentoonstelling in Brussel had gestaan. Aan de Heizelstraat in Laken werden aan de vooravond van de Wereldtentoonstelling van 1958 een aantal gebouwen onteigend om plaats te maken voor de tropische tuinen van de afdeling Belgisch Congo. In 1958 werd op de museumsite in Tervuren het *Centre d'Accueil du Personnel africain* (CAPA) opgetrokken om de Congolezen, Rwandezen en Burundezen te huisvesten die werkten of tentoongesteld werden op de Wereldtentoonstelling op de Heizel. Op de plaats van dat prefab-gebouw werd tijdens de jaren 1970 een nieuw gebouw opgetrokken dat ook CAPA heet en dat o.m. wetenschappelijke diensten, zogenaamde etnografische collecties en de centrale bibliotheek van het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika huisvest.

3.3.5. Infrastructuur

Een voorbeeld is de Sobieskibrug of Koloniale Brug in Laken met het monogram en de kroon van Leopold II, een monumentale kolom met bronzen basis, ring en knopkapiteel gemaakt door de *Compagnie des Bronzes*, met een schacht in rood graniet waarop vroeger de 'Congoster' prijkte.

Vanuit een breder perspectief beschouwd, maakt heel veel transport- en industriële infrastructuur deel uit van een infrastructuurapparaat dat de koloniale exploitatie en overheersing ondersteunde.

3.3.6. Gewassen, parken, serres en tuinen

Ook de openbare ruimte van parken en tuinen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, is gemarkeerd door koloniale sporen.

Het Jubelpark is onlosmakelijk verbonden met één van de grote stedenbouwkundige assen die er dwars doorheen Brussel loopt, van de Wetstraat richting het park van Tervuren. Het Jubelpark en de eeuwfeestboog werken visueel nauw samen. In het Jubelpark staan een aantal duidelijk herkenbare koloniale monumenten (cf. §4.3.1.2.).

Op de plaats van de Koloniale tuin in Laken stonden in het begin van de 20ste eeuw serres voor tropische gewassen, granen en planten. Die werden in 1962 gedemonteerd en vervangen door grasveld en de tuin werd omgevormd tot een park dat sinds 1965 opengesteld is voor het publiek.

Het Brugmannpark werd gecreëerd door Georges Brugmann die in 1878 deel uitmaakte van het *Comité du Haut-Congo* dat de expedities van Henry Morton Stanley financierde. Samen met Albert Thys was hij medestichter van de *Compagnie du Congo et de l'Industrie* (1886). Hij werd een belangrijke aandeelhouder in de *Compagnie des Chemins de Fer du Congo* (1887) en transformeerde grote delen van Ukkel en delen van Sint-Gillis en Vorst door de aanleg van lanen en parken.

De *Acer pseudoplatanus* L. var. '*Leopoldii*' is een esdoorn die werd genoemd naar Leopold II. In 2019 besliste het Vlaamse Agentschap Wegen en Verkeer om 600 van deze esdoorns te planten tussen het Vierarmenkruispunt en de rotonde Jazzfontein voor het Afrikapaleis op de museumsite in Tervuren zonder overleg met het museum (cf. *hoofdstuk 1*).

Bekender is de *Sansevieria trifasciata* Prain var. '*laurentii*' (in Vlaanderen vrouwentongen genoemd), de variëteit met de goudgele bladrand waarvan Emile Laurent, professor landbouwkunde in Gembloux, aan het begin van de 20ste eeuw vanuit Congo twee scheuten meebracht naar België. Zijn stevige vezels werden in Congo gebruikt om te weven of om pijl en boog te maken. Het zette Emile De Wildeman van de Nationale Plantentuin in Meise, waar een van beide scheuten terecht kwam (de andere was voor de Koninklijke Serres) ertoe aan om na te gaan of de plant gecommercialiseerd kon worden, zoals dat het geval was met wild rubber uit Congo. In plaats daarvan werd hij een van de meest populaire huisplanten in België.

De verspreiding zou volgens de mondelinge overlevering te danken zijn aan Belgische (Vlaamse) katholieke missionarissen die de plant, die het wekenlang zonder water kon

stellen, als geschenk meebrachten naar België, om hun missiewerk in Belgisch Congo te promoten.

3.3.7. Toponymie

Het gaat om namen van straten, lanen, parken, pleinen, tuinen, tunnels, gebouwen, bus-, tram- en metrohaltes. Onder de namen van bus-, metro- en tramhaltes vermelden we de haltes Koloniale Veteranen, Leopold II, Livingstone, Pétillon (genoemd naar Arthur, niet naar Léon Pétillon), Thieffry, Thys en Matonge in Brussel.

In het Brussels Hoofdstedelijk Gewest zouden meer dan 60 namen van lanen, pleinen en straten verwijzen naar het koloniale verleden (in Vlaanderen 76 en in Wallonië 54). In Brussel gaat het, in volgorde van voorkomen, om de namen van (i) militairen, (ii) locaties in het voormalige Belgische Afrika, (iii) diverse personen, (iv) 'ontdekkingsreizigers' en agenten van de Onafhankelijke Congostaat, (v) politici en diplomaten, (vi) Leopold II en priesters, (vii) veldslagen en verwijzingen naar België als een koloniale mogendheid (Kesteloot 2021). Geen enkele van die openbare plaatsen is genoemd naar een vrouw (Stanard 2019: 150).

De meeste werden vernoemd naar personen die actief waren in de Onafhankelijke Congostaat. Eerder uitzonderlijk worden straten genoemd naar personen die betrokken waren bij de Belgische kolonisatie van Congo, zoals Omer Lepreux (Omer Lepreuxstraat in Koekelberg) of Generaal Tombeur (Generaal Tombeurstraat in Etterbeek). In het Brussel Hoofdstedelijk Gewest is er geen straat die verwijst naar Burundi en enkel in Etterbeek vindt men een Ruandastraat.

Straatnamen combineren een praktische functie (een adres) met een symbolische, zonder dat een nieuwe naam die praktische functie in de weg staat. Omwille van hun visuele impact is het niet verwonderlijk dat vooral beelden en monumenten de inzet zijn van debat, maar de impact van straatnamen op het dagelijkse leven van vele inwoners van een gemeente is mogelijk groter.

Bij gebrek aan duiding is het voor bewoners of voorbijgangers niet altijd duidelijk dat de personen in kwestie een rol hebben gespeeld in de koloniale geschiedenis. In een aantal gevallen werden straten ook genoemd naar personen omwille van verdienstelijke activiteiten die niets te maken hadden met hun koloniale verleden, zoals het geval is voor de Generaal Jacqueslaan in Etterbeek (cf. §4.3.2.1).

In 1960 werd het voorstel geopperd om de Koloniënstraat in Brussel-Stad een nieuwe naam te geven, maar daar kwam niets van in huis. Nieuwe of hernieuwde namen van straten, pleinen etc. worden in heel België gekozen door gemeenteraden. In het Brusselse Gewest vragen de gemeenten een gunstig advies aan de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie als ze een straat willen herdopen, maar dat advies is vrijblijvend.

3.3.8. Gebouwen

Gebouwen kunnen om tal van redenen gelden als spoor van het koloniale verleden, redenen die apart of gelijktijdig van toepassing kunnen zijn. Het gaat daarbij niet op om de koloniale betekenis exclusief of overwegend te verbinden met een late Beaux-Artsstijl,

met art nouveau of met art deco, of met *Fifties* modernisme. Onderstaande voorbeelden laten zien dat alle stijlen die op een gegeven moment courant waren in de architectuurpraktijk zich ook leenden voor gebouwen die koloniale activiteiten, in brede zin, huisvestten.

3.3.8.1. Gebouwen die een rol hebben gespeeld in de koloniale geschiedenis en de geschiedenis van de Congolese, Rwandese en Burundese aanwezigheid in België

Vaak betreft het gebouwen die hun koloniale historische betekenis in de stad niet visueel tonen. Dit is een heel brede categorie die overlapt met andere. Het gaat bijvoorbeeld om:

- administratieve gebouwen in de Koningswijk, zoals het voormalige hoofdkwartier van Onafhankelijke Congostaat (Brederodestraat 10) met de Congo-sterren op de gevel, of zoals het gebouw op het Koningsplein waar vandaag het Grondwettelijk Hof is gevestigd, maar waar tussen 1925 en 1960 de administratie van het Ministerie van Koloniën was ondergebracht, waar vandaag uiterlijk niets aan herinnert;
- gebouwen van koloniale verenigen en clubs;
- gebouwen van banken, fabrieken, en ondernemingen die commerciële belangen hadden in Congo, Rwanda en/of Burundi: bijvoorbeeld de zetels van de *Union Minière du Haut-Katanga* (UMHK) en andere exploitatiemaatschappijen (*Colmines*, *BCK*, *Cofoka*) op de Warandeberg; het *Lever House*, zetel van de *Huileries du Congo Belge* (cf. §4.3.3.1); het gebouw van de *Banque Industrielle Belge* van Edouard Empain (met initialen en Congoster zichtbaar in de gevels) aan het Vrijheidsplein; het gebouw van de *Compagnie du Kasaï* dat nog altijd de initialen CK draagt; het gebouw van de *Compagnie Minière des Grands Lacs Africains*.
- gebouwen opgetrokken voor koloniale tentoonstellingen of waar tentoonstellingen gelinkt aan Afrikaanse kunst zijn doorgegaan; bijvoorbeeld het Paleis van Schone Kunsten (vandaag beter gekend als Bozar) waar de expo *Art Nègre* doorging in 1930, waar ook objecten uit het Koninklijk Museum van Belgisch Congo werden tentoongesteld. Henry Le Boeuf die het initiatief nam voor de constructie van het gebouw was de schoonzoon van Albert Thys en maakte carrière bij de *Compagnie du Congo pour le Commerce et l'Industrie* en bij de *Banque d'Outremer* die Thys gesticht had. Het gebouw werd ontworpen door Victor Horta, die zijn stage had gedaan bij Alphonse Balat, die op zijn beurt de Koninklijke Serres van Laken had gebouwd. Congolees rubber werd gebruikt om geluid te dempen in de zalen en om de vloer te bedekken.
- In de Belgische Senaat werden in 1920 de *assisen* van het eerste Nationaal Koloniaal Congres georganiseerd waar oorlogsveteraan en activist Paul Panda Farnana (cf. *hoofdstuk 1*) en Stéphane Kaoze, de eerste Congolees die tot priester werd gewijd, aan deelnamen;
- De Janletvleugel van het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen werd gebouwd tijdens het bewind van Leopold II; er staat een buste van hem aan de voormalige ingang. Het instituut bewaart veel collecties uit Congo;
- het café op de Grote Markt in Brussel-Stad waar vanaf eind jaren 1950 de *Midis du Congo* werden georganiseerd;

- het Egmontpaleis waar in 1927 het eerste congres tegen kolonialisme en imperialisme plaatsvond;
- *Hotel Plaza* in Brussel-Stad waar de Congolese delegatie van de Politieke Ronde Tafel logeerde van 20 januari tot 20 februari 1960 en waar het Congolese orkest *African Jazz* in de marge van de Ronde Tafel speelde en onder meer het lied *Indépendance Cha Cha* voor het eerst voorstelde;
- Onthaalhuizen voor Afrikaanse studenten, zoals het *Maison africaine* gesticht in de Dwarsstraat in Sint-Joost-ten-Node in 1958, een onthaalhuis voor meisjes op het Loixplein 20 in Sint-Gillis, een katholiek onthaalhuis aan de Vleurgatsesteenweg 1 in Elsene, een protestants onthaalhuis aan de Coghenlaan in Ukkel enz.
- archieven en musea met koloniale collecties;
- missiecongregaties, zoals het Missiehuis van Scheut in Anderlecht;
- het Congrespaleis op de Kunstberg in Brussel-Stad waar de Politieke en Economische Ronde Tafelgesprekken ter voorbereiding van de Congolese onafhankelijkheid werden georganiseerd.

FIG. 11. Het Ministerie van Koloniën was van midden de jaren 1920 tot begin jaren 1960 gevestigd in het Hôtel de Flandre op het Koningsplein. Foto ca. 1953, uit Archieven van het Ministerie van Buitenlandse zaken. (Uit Van de Maele en Lagae 2017)

3.3.8.2. Gebouwen die geassocieerd worden met personen die een rol hebben gespeeld in de koloniale geschiedenis

Ook dit is een brede categorie die overlapt met andere. Het gaat bijvoorbeeld om de woonplaatsen van slavenhandelaars (cf. §3.3.1.), van een hoge functionaris van Congo-Vrijstaat zoals Edmond van Eetvelde (cf. §4.3.3.2.) of om het huis waarin de militair Emile Wangermée geboren werd in Tienen.

3.3.8.3. Gebouwen die gebruik maken van Congolese materialen zoals hout en ivoor

Hoewel Leopold II een voorkeur had voor een late neoclassistische stijl, deed hij voor de inrichting en presentatie van de koloniale tentoonstelling in het toenmalige Koloniënpaleis in Tervuren in 1897 op aanbeveling van Baron Edmond van Eetvelde, Staatssecretaris van de Onafhankelijke Congostaat, beroep op veelbelovende jonge art nouveau kunstenaars zoals Paul Hankar, Georges Hobé, Gustave Serrurier-Bovy en Henry Van de Velde. Naast opgezette dieren, bodemstalen, Congolese en Europese economische producten waaronder Congolees rubber, en Congolese materiële objecten, werden er ook kunstwerken getoond van Belgische kunstenaars, waaronder chryselefantiene beelden uit ivoor en goud. Met meer dan één miljoen bezoekers was het mogelijk de meest succesvolle tentoonstelling ooit in de Belgische geschiedenis. De art nouveau binnenhuisarchitectuur met zijn Congolees hout en de chryselefantiene beelden die onderdeel vormen van Leopold II's koloniale propaganda maakten zo'n indruk op de vele bezoekers dat ze 'Congostijl' (*Style Congo*) genoemd werden. Tussen 1895 en 1898 liet van Eetvelde voor zichzelf een huis optrekken in Brussel door Victor Horta dat met zijn gebruik van Congolees mahoniehout ook fungeerde als koloniaal propagandamiddel. Andere art nouveau-architecten gebruikten weinig Congolees hout. Met de uitvinding van fineer maakten art deco-architecten er meer gebruik van.

Omwille van het grote succes werd het Koloniënpaleis in 1898 het *Musée du Congo*, maar wegens plaatsgebrek werd in 1902 beslist een nieuw museum te bouwen, het huidige Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, dat in 1910, een jaar na Leopold II's dood door zijn opvolger Albert I werd geïnaugureerd als het Museum van Belgisch Congo. Het Koloniënpaleis raakte in verval en het decor en de meubelen verdwenen gestaag, onder meer ten gevolge van de aanwezigheid van troepen tijdens Wereldoorlog II. Slechts een beperkt aantal stukken werden gerecupereerd. Ze kwamen tijdens de jaren 1970 na een ruil terecht in het Koninklijk Museum voor Kunst en Geschiedenis in Brussel, waar ze vanaf 2023 te zien zullen zijn in de nieuwe art nouveau en art decozalen.

3.3.8.4. Gebouwen met externe visuele elementen die verwijzingen naar koloniale activiteiten of representaties van Sub-Saharaanse Afrikanen bevatten

In Brussel-Stad gaat het bijvoorbeeld om een appartementsgebouw (met oorspronkelijk ook fruitdepots op het gelijkvloers) op de hoek van Antoine Dansaertstraat en de Oude Graanmarkt. Het art decogebouw, ontworpen door architect Eugène Dhucque, werd in 1927 gebouwd door de firma Gérard Koninck Frères (GKF). De friezen in geëmailleerde zandsteen met bananen verwijzen naar de bananen die de firma invoerde vanuit Congo. GKF bouwde in de wijk nog andere handels- en appartementenpanden, zoals het art decopand in de Ieperlaan 34-36 met vergulde kapitelen die ornamenten van exotisch fruit tonen.

Tal van private of publieke gebouwen bevatten in hun interieurs visuele verwijzingen naar koloniale thema's, zonder dat dit daarom ook door hun exterieur, in de stad, waarneembaar is. Voorbeelden hiervan zijn de Afrikanistische beelden in de entreehal van het *Lever House* (cf. §4.3.3.1), en de vergulde reliëfs die een denkbeeldig Congo voorstellen op de muren van de zaal *El Dorado* in de bioscoop UGC aan het Brouckèreplein.

3.3.8.5. Gebouwen waarvan de namen verwijzen naar de koloniale geschiedenis

In Brussel gaat het bijvoorbeeld zowel om oudere gebouwen zoals het *Palais du Congo* aan de Kongolaan 2-4 in Elsene en *Hôtel des Colonies* in de Kruisvaartenstraat 6-10 in Sint-Joost-ten-Node als om meer recent restaurant *Stanley Grill* aan de Antwerpselaan 47, het restaurant *Kasaï* aan de Daillylaan 211 en de frituren *Tabora* aan de Antwerpsepoort en in de Taborastraat 2, alle vier in Brussel-Stad.

3.3.8.6. Verdwenen gebouwen

Onder de voorbeelden in Brussel tellen we onder meer het

- het *Panopticum de Maurice Castan* op het Muntplein, en later het *Musée du Nord* waar tijdens de tweede helft van de 19de eeuw menselijke dierentuinen werden georganiseerd (cf. §1.2.1.1.);
- Hotel Verviers aan de Emile Jacqmainlaan nummer 77 waar de eerste Congolese vereniging uit 1919, de Union Congolaise, Société de Secours et de Développement Moral et Intellectuel de la Race Congolaise, haar lokaal had;
- de twee gebouwen (een vanaf 1958, het andere vanaf 1961) waarin het *Centre International*, een satelliethuis van *Présence Africaine* in Parijs, gehuisvest waren en waar onder andere Alioune Diop en Léopold Sédar Senghor (Senegal), Richard Wright (V.S.A.), Aimé Césaire en Edouard Glissant (Franse Antillen), Jacques Rabemananjara (Madagascar) en vooraanstaande Congolezen lezingen gaven. Het Centre speelde ook een belangrijke rol in de Ronde Tafelgesprekken;
- de winkel Hecq in de Koloniënstraat in Brussel-Stad, waar generaties Belgen die in Belgisch Afrika woonden en/of werkten en bezoekers inkopen deden vooraleer ze afreisden naar Afrika bezuiden de Sahara, die zijn deuren sloot in 1992.

3.3.9. Intentionele koloniale herdenkingstekens

Anders dan gebouwen en toponymie die functioneel zijn, hebben intentionele bustes, gedenksteden, graven, herdenkingsplaten (aan bomen of muren), monumenten, standbeelden en monumenten een louter symbolische functie: ze dienen slechts om een gebeurtenis of persoon letterlijk en figuurlijk op een voetstuk te plaatsen. Zo kunnen ze, anders dan straatnamen, het voorwerp worden van huldeblijken, officiële vieringen en 'bedevaartsoorden' worden voor het ophalen van publieke en persoonlijke herinneringen over gebeurtenissen, historische periodes of personen. Met koloniale monumenten gebeurt in België nu veel minder dan vroeger, toch alleszins in Brussel; maar in Blankenberge brengen burgerlijke en militaire instanties nog altijd jaarlijks hulde aan het standbeeld van Joseph Lippens en Henri De Bruyne, al komt daar hoe langer hoe meer protest tegen.

Ongeveer 20% van alle koloniale monumenten staat in Brussel, de helft in Wallonië en een derde in Vlaanderen (Stanard 2011: 179). Ze werden allemaal gemaakt door mannen. In vergelijking met standbeelden die aanwezig zijn door hun monumentaliteit en straatnamen die aanwezig zijn door hun gebruik als adres, vallen plakkaats vaak minder op. Er zouden dozijnen koloniale plakkaats hangen in België (Stanard 2011:

184), maar anders dan het geval is met standbeelden en straatnamen, heeft niemand ooit geprobeerd ze te inventariseren. Vele plakkaats zijn beschermd.

De enige grafmonumenten waarvan de Werkgroep weet heeft zijn dat van Hubert Lothaire op het kerkhof van Elsene, dat een lofrede van Albert I bevat, en dat van Francis Dhanis op het kerkhof van Sint-Joost-ten-Node, dat het opschrift "*Héros de la campagne arabe au Congo*" draagt. Ongetwijfeld zijn er nog meer grafzerken van oud-kolonialen in de Brusselse regio, al dan niet met vermelding van hun activiteiten in Belgisch koloniaal Afrika, maar voor zover de Werkgroep weet bestaat hierover geen systematisch overzicht.

3.3.9.1. Wanneer werden intentionele koloniale herdenkingstekens gecreëerd?

Tijdens het bewind van Leopold II over de Onafhankelijke Congostaat werden een tiental koloniale standbeelden opgericht in de Belgische openbare ruimte, maar geen enkel in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (Stanard 2011: 167).

De kolonisatie van Congo door Leopold II (1885-1908) en in mindere mate België (1908-1960), België's bestuur van Ruanda-Urundi als mandaatgebied (1924-1947) en als trustgebied (1947-1962) werden echter als onderdeel van de Belgische nationale geschiedenis vooral in herinnering gebracht tijdens het interbellum en na Wereldoorlog II.

De periode na Wereldoorlog I werd gekenmerkt door een nieuwe golf van patriotisme. In die context werd Leopold II die tijdens zijn leven niet populair was (niet alleen omwille van zijn terreurbewind in Congo) het voorwerp van een cultus als het 'visionaire genie' dat België een kolonie had 'geschonken'. In navolging van de vele monumenten die werden opgetrokken om Belgen te herdenken die gesneuveld waren tijdens Wereldoorlog I, namen veteranen, lokale besturen en koloniale lobbygroepen het initiatief om beelden en plakkaats te creëren voor Belgische 'pioniers' die in Congo waren gestorven tijdens de periode 1876-1908 (*ibid.*: 182). Tijdens het interbellum promootten vooral de *Ligue du Souvenir Congolais/Bond van het Congoleesche Aandenken* en de *Vétérans coloniaux/Koloniale Veteranen* de bouw ervan. Deze bond, die in 1929 werd opgericht onder patronage van Albert I, maakte tussen 1929 en 1930 een lijst van alle Belgen die in Congo gestorven waren tussen 1876 en 1908 met het doel hen te herdenken in de gemeente waaruit ze afkomstig waren. Ze stuurde lijsten uit naar 500 steden en gemeenten (*ibid.*: 183). Tussen 1925 en 1929 werden negen monumenten gebouwd. Dat aantal verhoogde tot 47 tussen 1930 en 1940 (*ibid.*: 179).

Na Wereldoorlog II, toen België verdeeld was door de Koningskwestie, fungeerde Leopold II als boegbeeld van de monarchie (Stanard 2011: 198). Vóór 1906 stonden er vier beelden van Leopold II in de openbare ruimte (in Ekeren, Rixensart, Vorst en Leuven), tijdens het interbellum kwamen er nog eens vier bij (in Brussel, Namen, Oudergem en Oostende) bij, na de Wereldoorlog II vijf (Aarlen, Halle, Gent, Bergen en Hasselt) en één reliëf (Sint-Truiden). Tijdens deze periode, in een context van politieke dekolonisatie, droeg het Ministerie van Koloniën voor het eerst bij tot de financiering van koloniale monumenten, in een poging om zijn kolonisatie van Belgisch Afrika kracht bij te zetten (*ibid.*: 185).

Ook na 1960 werden monumenten opgetrokken die verwezen naar de koloniale periode: het *Monument voor de Troepen van de Afrikaanse Veldtochten* in Schaarbeek in 1970, en drie standbeelden van Leopold II: een in Elsene in 1969, een in Oostende in 1986 en een in het park van Tervuren in 1997.

Het standbeeld voor Generaal Tombeur in Sint-Gillis is het enige dat indirect verwijst naar Rwanda en Burundi: na Tombeurs overwinning op de Duitsers in Tabora (in het huidige Tanzania) in 1916, bestuurde België Rwanda-Urundi van 1922 tot 1947 als mandaatgebied en daarna, tot in 1962 als trustgebied voor de Verenigde Naties.

Omdat koloniale gedenktekens en monumenten niet werden gecreëerd op basis van een democratische bevraging, weerspiegelden ze de facto nooit de diverse en uiteenlopende meningen van de gehele bevolking. Dat belet niet dat gewone burgers vaak bijdragen tot de kosten die nodig zijn om koloniale monumenten te financieren (*ibid.*: 172-173). De inhuldiging van koloniale beelden leidde vaak tot herdenkingen van de kolonisatie die klassenverschillen overstegen (*ibid.*: 171).

Het belang dat Belgen hechtten aan koloniale monumenten blijkt wel uit het feit dat een aantal monumenten dat tijdens de twee Wereldoorlogen werd vernietigd door Duitsers in vredetijd vervangen werden, inclusief de bronzen buste van Luitenant-Generaal Émile Storms die in 1906 werd geplaatst, in 1943 door de Duitsers werd verwijderd en na Wereldoorlog II werd vervangen door de huidige stenen buste op de De Meeûsquare in Elsene (*ibid.*: 170). Een aantal andere beelden werden trouwens ook verplaatst, eerder dan verwijderd: het beeld van Louis-Napoléon Chaltin werd waarschijnlijk verplaatst van Ukkel naar zijn huidige standplaats in Elsene (Stanard 2019: 152); het beeld van Louis Crespel verhuisde niet minder dan vier keer, zij het altijd binnen de gemeente Elsene (*ibid.*: 153).

3.3.9.2. Classificatie van koloniale herdenkingstekens

De meeste koloniale standbeelden verwijzen naar personen eerder dan gebeurtenissen. We moeten een onderscheid maken tussen allegorische beelden en beelden die de herdachte persoon afbeelden. Sommige, zoals bijvoorbeeld het monument voor Generaal Albert Thys in het Jubelpark in Brussel, combineren beide elementen. Terwijl allegorieën niet altijd gemakkelijk leesbaar zijn voor een hedendaags publiek, werden standbeelden, bustes en plakaten doorgaans opgetrokken als eenduidige, duidelijk leesbare symbolen: met of zonder een bijbehorende tekst die naast biografische gegevens over de afgebeelde perso(o)n(en) ook een boodschap kon meegeven over wat hij/zij gedaan had(den) in Congo, werd hun boodschap geacht ondubbelzinnig te zijn en onmiddellijk duidelijk voor elke voorbijganger. Hun kracht lag er volgens de normen van de tijd waarin ze opgetrokken werden in dat ze slechts voor één interpretatie vatbaar waren en verdere uitleg overbodig maakten.

Doorheen de tijd privilegeerden koloniale beelden de acties van witte, mannelijke actoren en valt de afwezigheid van witte vrouwen als historische actoren op. In Brussel wordt geen enkele vrouw herdacht voor haar rol in Belgisch Afrika. Hoogstens figureren vrouwen op allegorische wijze, zoals op het monument voor Generaal Albert Thys in het Jubelpark in Brussel.

In Brussel gaat het enkel om mannen die actief waren in de Onafhankelijke Congostaat, met uitzondering van het beeld van Edmond Thieffry, de piloot die in 1925 de eerste vlucht ondernam van België naar Congo, opgericht in 1932 in Etterbeek.

Na de overname van Congo door België verwezen koloniale beelden, of ze nu figuratief dan wel allegorisch zijn, verder exclusief naar de acties van witte mannen en enkele uitzonderingen niet te na gelaten (bijvoorbeeld Pater Constant De Deken in Wilrijk), gaat het om (1) militairen die verheerlijkt worden als 'pioniers', 'helden' en/of hun 'beschavingsopdracht' waarvoor ze al dan niet hun leven lieten in de Onafhankelijke Congostaat, (2) militairen die veldslagen wonnen in Afrika tijdens de Eerste Wereldoorlog en (3) niet-militairen die geëerd worden omwille van hun 'beschavingsopdracht', zoals Albert Thys die spoorwegen liet bouwen (Stanard 2011: 189).

Ondanks het feit dat de meeste koloniale intentionele herdenkingstekens vooral personen herdenken, zijn er ook wel prominente monumenten die ook thema's zoals de Belgische kolonisering als dusdanig, de zogenaamde 'beschavingsmissie' of de lokale verering van 'pioniers' uit een gemeente evoceren. Voorbeelden zijn het *Monument voor de Belgische pioniers in Congo* in het Jubelpark (cf. §4.3.1.2.7.) en het *Monument voor de koloniale pioniers van de gemeente Elsene* (cf. §4.3.1.4.).

3.3.9.3. Contestatie

Internationaal zijn figuratieve standbeelden het vaakst het voorwerp van iconoclasme en dat is in België niet anders. In Brussel roept de triomfboog in het Jubelpark minder weerstand op dan het ruitersstandbeeld van Leopold II op het Troonplein. Men kan zich vragen stellen bij koloniale monumenten die alleen Belgen die in Congo stierven gedenken, terwijl er in België geen enkel monument is dat de miljoenen slachtoffers van Leopold II's terreurbewind herdenkt.

Vele koloniale standbeelden zijn beschermd. Als ze ~~ge vandaliseerd~~ worden, dan worden ze hersteld. Dat is niet gebeurd met de afgehakte hand van het ruitersbeeld van Leopold II op de dijk in Oostende, met het standbeeld van Leopold II in Ekeren dat werd afgevoerd naar het Middelheimmuseum of met het borstbeeld van Leopold II in Gent dat misschien in het stadsmuseum STAM zal worden geplaatst. Het is voor het eerst dat standbeelden in België werden verwijderd uit de openbare ruimte omdat ze niet langer in overeenstemming worden geacht met de manieren waarop men zich bepaalde historische gebeurtenissen of personen wil herinneren.

3.3.9.3.1. Zichtbare sporen van contestatie van intentionele koloniale gedenktekens

Hier gaat het vooral om graffiti of verf, maar ook om de creatie van nieuwe beelden, bijvoorbeeld de buste van Leopold II in het Dudenpark in vogelzaad, het vervangen of het doen verdwijnen van beelden.

3.3.10. Kunstwerken in de openbare ruimte

De grenzen tussen het soort kunstwerken dat onder deze rubriek passen is niet altijd duidelijk te trekken:

- kunstwerken van voor de koloniale periode, bijvoorbeeld het beeld van Sinterklaas vergezeld door een Afrikaanse jongen in de Sint Niklaasgang in het centrum van Brussel;
- koloniale kunstwerken:
 - die duidelijk gemaakt werden omwille van koloniale propaganda, zoals chryselefantiene beelden uit ivoor en goud;
 - die geklasseerd worden onder de noemer 'Afrikanisme' (cf. §3.3.11.7.1.), die Congolese personen, culturen en landschappen op een bepaalde manier voorstellen die deel uitmaken van museumcollecties of in de openbare ruimte staan, zoals het standbeeld van een boogschutter van Arthur Dupagne en die daarom aanschuren tegen koloniale propaganda (cf. §4.4.2).
- postkoloniale kunstwerken die gemaakt werden door Sub-Saharaans Afrikaanse kunstenaars die daarom niet noodzakelijk vrij zijn van kritiek door Belgen van Sub-Saharaans Afrikaanse origine, zoals:
 - het fresco *Porte de Namur, porte de l'amour ?* van Cheri Samba aan de Elsensesteenweg in Elsene;
 - het beeld *Au delà de l'espoir* van Freddy Tsimba aan de Waversesteenweg in Elsene;
 - een scan van een foto van een niet-geïdentificeerde Congolese fotograaf op een raam van het café-restaurant *L'Horloge du Sud* in Elsene;
 - de installatie *Selfie City* van Sammy Baloji op de vitrines van een kapperszaak in de Naamsepoortgalerij in Elsene;
 - muurschilderingen van Novadead in Brussel, Laken en Luik;
 - het beeld *Centres fermés, rêves ouverts* van Freddy Tsimba aan een zijgevel in het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika in Tervuren.
- kunst door kunstenaars van niet-Afrikaanse afkomst die:
 - Sub-Saharaans Afrikaanse personen voorstelt op een manier die een duidelijke koloniale connotatie hebben, zoals:
 - Een muurschildering uit 1988 met personages uit de 22 albums van Kuifje, waaronder ook de *Luipaardman*, in metrostation Stokkel;
 - het standbeeld *Weggelopen slaven aangevallen door honden* aan de Louizalaan in Elsene (cf. §4.4.1.);
 - de twee sculpturen in Afrikanistische stijl van een Sub-Saharaanse Afrikaanse man en vrouw aan de Louizalaan 197 in Elsene (het gebouw dateert van 1968 en huisvestte de antiekwinkel *l'Ecuyer*, over de beeldhouwer heeft de Werkgroep geen informatie).
 - Sub-Saharaans Afrikaanse personen in hun waardigheid laat, zoals:
 - Het fresco *Upright Men (Les Hommes Debout)* van Bruce Clarke op een muur op de kruising van de Meiboomstraat en Ommegangstraat in Brussel-Stad, ter nagedachtenis van de genocide in Rwanda dat deel uitmaakt van het *PARCOURS Street ART* van de Stad Brussel.

De grens tussen kunst en koloniale propaganda is niet altijd gemakkelijk te trekken, niet in het minst omdat kunst kon gebruikt worden omwille van propagandadoeleinden.

3.3.11. Museumcollecties

De koloniale sporen die binnen in openbare musea bewaard en/of tentoongesteld worden, behoren strikt genomen niet tot de stedelijke openbare ruimte, maar wel tot de publieke sfeer van de hoofdstad. We bespreken ze hier ook omdat deze instellingen, hun collecties en archieven een sleutelrol kunnen spelen in het brengen van een geüpdatete, dekoloniale en meerstemmige geschiedenis van het Belgische koloniale verleden, in interactie met de monumentale voorstellingen van deze geschiedenis en het gemarkeerde koloniaal stedelijk erfgoed in de openbare ruimte. Dit veronderstelt dan wel een actief dekoloniaal beleid dat zich niet beperkt tot de contextualisering van standbeelden, bustes, plakaten etc. die op termijn kunnen terechtkomen in museumcollecties, maar ook oog heeft voor personeelsbeleid, zeker op het vlak van curatoren, collectievorming, tentoonstellingsprogrammatie, samenwerking met externe curatoren uit Congo, Rwanda en Burundi/van Congolese, Rwandese en Burundese afkomst enz.

Hieronder geven we een onvolledig overzicht van collecties (en soms ook van hun displays) van musea in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, maar we verwijzen ook naar Belgische musea elders, niet in het minst naar het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, dat de grootste collecties uit Sub-Saharaans Afrika heeft, evenals een groot aantal archieven. Er bestaat in België de neiging om dekolonisering van musea te reduceren tot de dekolonisering van deze voormalige koloniale instelling, terwijl het in werkelijkheid ook om een groot aantal andere musea gaat, ook in Brussel.

3.3.11.1. Klassieke kunst uit Congo, Rwanda en Burundi

Ten gevolge van de Belgische kolonisatie van Congo bewaart het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika de grootste collectie van Congolese materiële cultuur ter wereld. Het bewaart ook kleinere collecties uit Rwanda en Burundi. Het MAS in Antwerpen, het *Musée Royal de Mariemont*, het *Musée Africain de Namur* en de universiteitsmusea van onder andere Gent en Louvain-la-Neuve bewaren ook collecties van klassieke kunst uit Congo. Het Muziekinstrumentenmuseum (MIM) in Brussel bewaart een collectie van muziekinstrumenten uit Congo, Rwanda en Burundi.

3.3.11.2. Hedendaagse kunst uit Congo, Rwanda en Burundi

Hedendaagse kunst is veel minder vertegenwoordigd in publieke collecties: het KMMA bewaart de grootste collectie, hoofdzakelijk vanuit Congo. De Koninklijke Bibliotheek (KBR) heeft de grootste collectie van de eerste Congolese, zelfs Afrikaanse aquarellen ter wereld, van de hand van Albert en Antoinette Lubaki, Tshyela Ntendu en N'Goma.

3.3.11.3. Menselijke resten uit Congo, Rwanda en Burundi

O.a. het Belgisch Koninklijk Instituut voor Natuurwetenschappen, de ULB, het KMMA en het *Musée Africain de Namur* bewaren menselijke resten.

3.3.11.4. Archeologische resten uit Congo, Rwanda en Burundi

De grootste collecties worden bewaard in het Belgisch Koninklijk Instituut voor Natuurwetenschappen en het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika.

3.3.11.5. Biologische en geologische specimens uit Congo, Rwanda en Burundi

De grootste collecties worden bewaard in het Belgisch Koninklijk Instituut voor Natuurwetenschappen en het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika.

3.3.11.6. Representaties van Leopold II en koloniale symbolen geïntegreerd in de museuminfrastructuur

Kunstwerken worden in musea in principe getoond als gecontextualiseerde historische of kunsthistorische objecten, in tegenstelling tot beelden en schilderijen in academies, gemeente- of stadhuizen, scholen etc. die eer betuigen aan de voorgestelde persoon. In sommige musea, en vaak in onthaal- en circulatieplekken, lopen beide functies echter door elkaar:

- in het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika in Tervuren:
 - het ivoeren borstbeeld dat in 1910 centraal op de Congoster op de vloer van de grote rotonde werd geplaatst en later (het precieze jaar is niet gekend) naar de reserves werd verplaatst;
 - het bronzen borstbeeld van Leopold II in de binnentuin dat na de heropening van het museum in 2018 werd verwijderd.
- in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis in Brussel: het statuut van het grote ruitersbeeld van Leopold II dat model stond voor het ruitersstandbeeld op het Troonplein is dubbelzinnig door de opstelling en door het gebrek aan contextualisatie. In 2019 kreeg het museum kritiek omdat het op Instagram een foto had getoond met de commentaar *“Another Royal Birthday”*.

De Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis bewaren verder een schilderij, twee gipsen reliëfs van Leopold II, vijf medaillons met bas-reliëf en zeven gipsen modellen van Leopold II.

Er staan ook beelden van Leopold II in het Koninklijk Legermuseum, in het Belgisch Koninklijk Instituut voor Natuurwetenschappen en er hangt een schilderij van hem in de Nationale Bank.

3.3.11.7. De representatie van Congolezen, Rwandezen en Burundezen in de Belgische kunst

3.3.11.7.1. Het Afrikanisme

Het Afrikanisme ontwikkelde zich vanaf de tweede helft van de 19de eeuw, en werd gekenmerkt door een koloniale beeldvorming van de mensen, landschappen en culturen van Afrika. Het was geen op zichzelf staande kunststroming, maar een manier van weergeven die in meerdere kunststromingen terug te vinden was. Het werd vaak gebruikt voor koloniale propaganda die beperkt was in de manieren waarop ze koloniale

onderdanen en hun leefwereld afbeeldde. Enkele uitzonderingen zoals Floris Jespers en Luc Peire niet te na gelaten, vinden we geen Afrikanistische kenmerken terug in het surrealisme en het expressionisme, de belangrijkste Belgische kunststromingen van de 20ste eeuw.

Het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika bewaart een uitgebreide collectie Afrikanistische kunst. Het verhuisde naar aanleiding van de heropening in 2018 33 gecontesteerde Afrikanistische beelden, waaronder de beruchte *Luipaardman*, die in opdracht van het toenmalige Ministerie van Koloniën werd gemaakt voor het museum met een nadrukkelijke propagandistische boodschap, naar een publiek 'depot' in de permanente tentoonstelling. In 2020 bedekten kunstenaars Aimé Mpane en Jean Pierre Müller met hun kunstwerk *RE-STORE* de beschermde Afrikanistische koloniale beelden in de grote rotonde van het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika (het laatste werd geplaatst in 1965) met gordijnen met afbeeldingen die bezoekers de kans geven een andere kijk te hebben op de gecontesteerde beelden.

Afrikanistische kunst wordt verder ook bewaard in het Museum van Elsene, het *Musée de l'art wallon* in Luik, het *Musée des Beaux-Arts* in Doornik, in *Lever House* in Brussel-Stad en in het Instituut voor Tropische Geneeskunde in Antwerpen. In 2016 klaagden Afrikaanse studenten over een beeld dat een Congolees voorstelde in de inkomsthal van het Instituut voor Tropische Geneeskunde. De directie besloot het beeld niet te verwijderen, maar wil het gebruiken om zijn huidige waarden en normen te belichten door het te contextualiseren en door hedendaagse kunst binnen te brengen. Het startte in 2020 met een Commissie voor Dekolonisatie om dit soort zaken te bekijken.

3.3.11.7.2. Andere representaties

Congolezen figureren vooral in Belgische stripverhalen van o.a. Hergé en Willy Vandersteen. De voornaamste stripcollecties worden bewaard in het Belgisch Stripmuseum in Brussel en in het Hergé Museum in Louvain-la-Neuve.

Het Charlier Museum in Sint-Joost-ten-Node bewaart een bronzen buste van Paul Panda Farnana, het *Mons Memorial Museum* in Bergen een in marmer. Het gebruik van dit soort materiaal, i.t.t. gips, wijst erop dat deze bustes werden gemaakt als eerbetoon aan de persoon in kwestie.

3.3.11.8. Art nouveau objecten gemaakt voor koloniale propaganda

De meeste art nouveau-objecten die Belgische kunstenaars maakten voor de Koloniale Tentoonstelling in Tervuren in 1897, worden nu bewaard in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis in het Jubelpark in Brussel. Het Fin-de-Siècle Museum van de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België besteedt geen aandacht aan de relaties tussen art nouveau en de Belgische kolonisatie van Congo.

3.3.11.9. Art deco kunst geïnspireerd door Congo

De Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis bewaren de belangrijkste collectie.

Nogal wat beelden die Congolezen voorstellen, kenmerken zich door art deco-elementen en vele koloniale affiches werden ontworpen in art decostijl. De Koninklijke

Bibliotheek van België en het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika bewaren de grootste collecties affiches.

3.3.11.10. Koloniale archieven, foto's, films en geluidsopnames

Het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika en het Rijksarchief bewaren de meeste archieven m.b.t. de koloniale geschiedenis en de grootste collecties koloniale foto's (zie ook Tallier et al. 2021 voor een volledig overzicht).

Het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika en Cinematek bewaren collecties koloniale films. Het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika bewaart de grootste collectie van geluidsopnames. Het CIVA bewaart archieven van Belgische architecten en enkele grote bouwaannemers zoals Blaton, die zowel in België als in Belgisch Congo actief waren. De Koninklijke Bibliotheek bewaart een kopie van alle boeken die in België werden uitgegeven, dus ook uitgaves door Belgen van Congolese, Rwandese en Burundese afkomst, maar er bestaat geen zoekmachine om hen als dusdanig terug te vinden.

Mogelijk bewaren ook gemeentearchieven, de archieven van openbare instellingen zoals scholen, theaters e.a. documenten, foto's etc. die betrekking hebben op de koloniale geschiedenis en/of de aanwezigheid van Congolezen, Burundezen en Rwandezen in België.

3.3.11.11. Koloniale militaire objecten en uniformen

Het Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis bewaart de grootste collectie, gevolgd door het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika. De verovering van Congo door Leopold II figureert prominent in de permanente tentoonstelling van het Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis.

3.3.12. Privé-gebouwen en -collecties

Sommige privégebouwen zijn toegankelijk voor het publiek, zoals nu al geldt voor de Koninklijke Serres waar een beeld van Leopold II staat.

Vele privéverzamelingen van bijvoorbeeld klassieke Afrikaanse kunst zijn niet toegankelijk voor het publiek, tenzij de eigenaars (van privépersonen tot missiecongregaties) ze in bruikleen geven aan musea.

3.3.13. Merken en instellingen die werden opgericht tijdens de koloniale periode

Het gaat hier in eerste instantie om merken en instellingen die zichtbaar zijn in de openbare ruimte en waarvan de koloniale geschiedenis niet altijd goed bekend is, zoals het bier Stella Artois dat zijn naam ontleent aan de ster van de Onafhankelijke Congostaat. Het bier werd gecreëerd toen de Leuvense brouwerij Artois-De Hoorn in 1897 het monopolie kreeg om bier te serveren op de Wereldtentoonstelling in Brussel. Andere voorbeelden zijn de Nationale Loterij die in 1934 werd opgericht als Koloniale Loterij en Leonidas pralines die tijdens de koloniale periode werden gemaakt met cacao

uit Congo (*Côte d'Or* ontleent zijn naam aan cacao op de voormalige Goudkust, het huidige Ghana).

3.3.14. Archieven en collecties in handen van Belgen van Congolese, Rwandese en Burundese afkomst

In het verleden werden pogingen gedaan om een Afrikaans cultureel centrum op te richten in Brussel, grotendeels geïnspireerd door *L'Institut du Monde arabe* in Parijs. Momenteel zijn er initiatieven om bijvoorbeeld *Black Archives* op te richten, zoals nu o.m. al bestaan in Amsterdam en Londen. Tot de bestaande initiatieven behoren onder meer *Café Congo*, een zelfbedruipend cultureel centrum in Anderlecht.

HOOFDSTUK 4
TOOLS VOOR DE
KRITISCHE ANALYSE
VAN KOLONIALE
GEDENKTEKENS EN
SPOREN IN HET
BRUSSELS
HOOFDSTEDELIJK
GEWEST

4.1. Inleiding

De dekolonisering van de openbare ruimte wordt doorgaans gereduceerd tot een beleid wat betreft intentionele koloniale gedenktekens, in het bijzonder sculpturale monumenten en toponymie. De werkgroep hanteert een veel bredere analyse die dergelijke intentionele gedenktekens beschouwt als het topje van de ijsberg. Hoofdstuk 3 toonde aan dat ook zonder de aanwezigheid van intentionele koloniale gedenktekens Brussel een koloniale stad is dankzij de aanwezigheid van vele andere koloniale sporen (niet-intentioneel) en de geschiedenis van de aanwezigheid van Belgen van Congolese, Rwandese en Burundese afkomst die gelieerd is aan het koloniale verleden.

De exclusieve focus op monumenten en toponymie verdoezelt ook de feitelijke inzet van het debat: de dekolonisering van de gehele samenleving waarvan de dekolonisering van de publieke ruimte slechts een onderdeel is. Het is niet door alleen maar standbeelden te contextualiseren of te verwijderen dat België in het reine zal komen met het koloniale verleden en dat personen van Sub-Saharaans Afrikaanse afkomst in alle opzichten behandeld zullen worden als volwaardige Belgische burgers – maar de omgang met deze monumenten maakt wel een symbolisch belangrijk deel uit van dit noodzakelijk proces. Dekolonisering is een zaak van iedereen, niet alleen van publieke autoriteiten m.b.t. intentionele koloniale herdenkingstekens in de openbare ruimte. Het doel is alvast niet om alle koloniale sporen te wissen en in de plaats daarvan de sporen die verwijzen naar de aanwezigheid van Belgen van Congolese, Rwandese en Burundese afkomst in de verf te zetten of om een bepaald type symbolen te vervangen door andere. De uitdaging bestaat er niet alleen in om koloniale sporen te identificeren en te analyseren, maar ook om afwezigheden te identificeren en te problematiseren en de realiteit van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest als een koloniale en postkoloniale stad te (h)erkennen in relatie tot de discriminatie van inwoners van Sub-Saharaans Afrikaanse afkomst. Die gaat terug op het koloniale verleden, en zijn doorwerkende discoursen (in monumenten en daarbuiten) zijn ook van belang voor bijvoorbeeld gemeenten zonder (intentionele) koloniale herdenkingstekens (cf. *hoofdstuk 2*).

Om een dekoloniaal beleid te ontwikkelen tegenover de uiteenlopende concrete koloniale gedenktekens en sporen moet eerst de actuele maatschappelijke betekenis en affectieve waardering ervan in kaart gebracht worden. Daarvoor is nodig:

- een grondige kennis van de uiteenlopende gedenktekens en andere koloniale sporen op het grondgebied van het Gewest en van de gemeentes, i.s.m. verschillende soorten experts, van historici en heemkundigen tot Afrikaanse verenigingen;
- kennis van historische Belgische koloniale discoursen en hun mythes, het kritisch gesprek daarover, en de dekoloniale problematisering ervan, in relatie tot de gedenktekens en sporen;
- een grondige analyse van concrete koloniale gedenktekens en sporen op basis van een aantal parameters:
 - **Wat?** Over welke soort koloniaal gedenkteken of spoor gaat het? Wat vertelt het en eert het en waarom, wie of wat vertegenwoordigt het en waarom? Wat is zijn geschiedenis?

- **Hoe?** Hoe maakt het gedenkteken of ander koloniaal spoor een bepaalde voorstelling? Hoe kijken we ernaar? Hoe nemen we het waar? Hoe interpreteren we het in zijn geheel en/of in relatie tot zijn omgeving?
- **Geschiedenis:** Aan welke historische realiteiten doet het koloniale spoor recht, welke worden erdoor verdoezeld of verdraaid?
- **Wie?** Wie heeft het koloniale spoor gemaakt en/of ontworpen?
- **Waar?** Waar bevindt het koloniale spoor zich?
- **Wanneer?** Van wanneer dateert het koloniale spoor?
- **Waarmee?** Welk(e) materiaal(en) werd(en) gebruikt voor de creatie van het koloniale spoor? Wat is de oorsprong van het materiaal?
- **Financiën:** Wie heeft het koloniale spoor gefinancierd?
- **Juridische status:** Is het beschermd, valt het onder het auteursrecht, is de omgeving beschermd...?
- **Waarom?** Wat maakt het koloniale spoor controversieel of problematisch?

Deze vragenlijst is niet exhaustief, maar vormt hoogstens de basis voor een verdere analyse in samenwerking met verschillende actoren. Mensen van Sub-Saharaans Afrikaanse afkomst zijn geprivilegieerde partners omdat ze, los van hun eventuele academische expertise, vanuit hun ervaringen met racisme racistische representaties gemakkelijker kunnen detecteren en interpreteren dan mensen die niet geleerd hebben ze te analyseren op basis van persoonlijke expertise of academische ervaring. **Er bestaat geen hiërarchische relatie tussen beide soorten kennis, die aangeleerd zijn en niet aangeboren.** De ontcijfering van intentionele koloniale sporen die verwijzen naar specifieke personen, evenementen, locaties enz. vereist doorgaans een kennis van de koloniale geschiedenis op basis van geschreven historische literatuur en orale geschiedenis.

In dit hoofdstuk analyseren we een selectie concrete koloniale sporen, voornamelijk intentionele gedenktekens, op basis van (enkele van) deze vragen. De selectie staat ons toe om een zekere diversiteit van koloniale sporen af te dekken (hoewel voornamelijk intentionele gedenktekens worden geanalyseerd) en om zowel enkele van de meest besproken als niet of nauwelijks gecontesteerde koloniale sporen te belichten.

Eerst staan we echter stil bij enkele mythes die van belang zijn bij de analyse van tal van koloniale monumenten.

4.2. Enkele mythes waar intentionele koloniale gedenktekens geregeld naar verwijzen

Intentionele koloniale gedenktekens kregen net als andere monumenten in het stadslandschap een monumentale allure door hun materialisering, hun sculpturaal en architectonisch ontwerp en hun stedenbouwkundige inplanting. Ze werden vooral opgetrokken om, rechtstreeks of onrechtstreeks, propaganda te maken voor de kolonisatie van Congo. Als dusdanig beriepen ze zich op eenzijdige, selectieve en vaak regelrecht leugenachtige interpretaties van de koloniale geschiedenis – op mythes. Ze gebruikten daarbij een figuratieve en/of allegorische iconografie, vaak aangevuld met

tekst(en). Maar ze kregen hun betekenis ook door hun inbedding in de koloniale cultuur waarbinnen ze opgericht werden: ze haakten rechtstreeks of onrechtstreeks in op propagandistische boodschappen over de Onafhankelijke Congostaat en Belgisch Congo die in de publieke sfeer vaak herhaald werden en waarmee het Belgische publiek goed vertrouwd was.

4.2.1. Koloniale mythes met betrekking tot Leopold II

Behalve de gedenkplaat in het Jubelpark die de eerste vijf koningen der Belgen herdenkt (cf. §4.3.1.2.6.), staan er beelden van vier Belgische koningen in de Brusselse openbare ruimte: twee van Leopold I, een van Albert I, vier van Leopold II en vier van Boudewijn.

Hoewel Leopold II tijdens zijn leven en na zijn dood verre van geliefd was, groeide hij daarna uit tot hét symbool van de Belgische monarchie, maar ook van de kolonisatie van Congo. Die kolonisatie was niet steeds de directe of enige aanleiding voor de creatie van standbeelden van Leopold II in de Brusselse openbare ruimte, maar ze hebben een sterke koloniale connotatie. Ze werden opgetrokken na de publicatie van het rapport van de onafhankelijke onderzoekscommissie die Leopold II in 1904 onder druk had opgericht (cf. *supra*). Deze doelbewuste amnesie van historische feiten kaderde in een context van patriotisme tijdens het interbellum (het ruitersstandbeeld in Brussel-Stad in 1926 en het monument in Oudergem in 1930) en na de Koningskwesie waarbij antileopoldisten zoals Julien Lahaut zich uitten als republikeinen (de buste in het Dudenpark in 1957 en het standbeeld in Elsene in 1969).

De nationaal-koloniale propaganda creëerde de mythe van Leopold II als de visionaire ziener die het reusachtige Congo edelmoedig had beschaafd en daarna grootmoedig geschonken aan het kleine België, terwijl hij ondertussen al even onbaatzuchtig als koning-bouwer het land, en in het bijzonder Brussel, had verfraaid. Dat strookt niet met de realiteit.

Leopold II legitimeerde zijn project om Congo te koloniseren op grond van het feit dat hij een einde wilde maken aan de slavenhandel door 'Arabieren' en Congolezen wilde beschaven.

Tot zeker in 1866 werden slaven over de Atlantische Oceaan verscheept en verhandeld. Nochtans had Brazilië de slavenhandel, als laatste land in de Amerika's, al in 1850 verboden (de slavernij zelf bleef evenwel nog legaal in Brazilië tot in 1888). Vele Europese handelshuizen stelden tot de late jaren 1880 aan de westkust van Afrika, inclusief het huidige Congo, na de afschaffing van de trans-Atlantische slavenhandel tot slaaf gemaakte mensen te werk. Over die slavenhandel repte de koloniale propaganda met geen woord. Wat de slavenhandel richting Oostkust van Afrika betreft, vermeldde ze evenmin dat Leopold II enerzijds antislavernijconferenties organiseerde, maar anderzijds slavenrazzia's om personen als slaven in bezit te nemen aanmoedigde. Ook kocht de Onafhankelijke Congostaat vrijgelaten slaven of dwong men Congolese politieke leiders om vrijgelaten slaven te leveren. De propaganda zwijgt ook over het feit dat in 1887 de Onafhankelijke Congostaat de Arabo-Swahili slavenhandelaar Tippu Tip (echte naam Hamid bin Mohammed el Moerjebi) aanstelde als gouverneur van Stanley Falls en contracten met hem afsloot om soldaten te leveren en razzia's te organiseren. Zelfs tijdens de antislavernijcampagne leverde de Onafhankelijke Congostaat hem wapens en munitie in ruil voor ivoor (Dewulf & Gysel 2016: 52-53). Pas na het einde van

het mandaat van Tippo Tip brak er in 1892 een oorlog uit tussen de Onafhankelijke Congostaat en de Arabo-Swahili handelaars die in 1894 werd beslecht in het voordeel van de eerste.

Voor Leopold II waren de strijd tegen de Arabo-Swahili slavenhandel en de noodzaak om Congo te zorgezegd te beschaven slechts voorwendsels om Congo economisch te exploiteren; daarbij heiligde het doel de middelen. Toen de Onafhankelijke Congostaat vanaf ca. 1886 winst begon te maken, ging dat ten koste van de Congolese bevolking. Naar schatting één derde verloor het leven ten gevolge van de extreem gewelddadige economische exploitatie. Leopold II was van alles op de hoogte en droeg als alleenheerser de ultieme verantwoordelijkheid. Pas toen de druk te groot werd, richtte hij in 1904 een onderzoekscommissie op die, tegen zijn verwachtingen in, de bevindingen van het eerdere rapport van de Britse consul, Roger Casement, bevestigde. In tegenstelling tot wat vaak wordt aangenomen schonk Leopold Congo niet aan België, maar werd hij onder internationale druk verplicht de controle ervan over te dragen aan de Belgische Staat.

Op basis van zijn winsten in Congo bouwde Leopold II vooral dankzij succesvolle beleggingen een enorm fortuin op, waarmee hij een heel grote immobiliënportefeuille verwierf en urbanistische plannen ontwikkelde in onder andere Antwerpen, Brussel, Oostende en Tervuren.

De meeste mannen die in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest herinnerd worden met een koloniaal herdenkingsmonument zijn militairen en niet-militairen die geëerd worden als pioniers die een 'beschavingsopdracht' uitvoerden in de Onafhankelijke Congostaat.

Congolezen hebben zich niet vrijwillig laten koloniseren: eerst kreeg een aantal politieke leiders een document onder hun neus dat ze ondertekenden met een kruis zonder dat ze beseften dat ze daarmee het land van hun volkeren overdroegen aan Leopold II, daarna werd het land militair bezet. Daarbij werd verzet in bloed gesmoord.

Zowel militairen als niet-militairen waren begaan met de economische exploitatie van natuurrijdommen en de uitbouw van infrastructuur (havens, spoorweg, wegen) om die vanuit Congo naar België te vervoeren. Daarbij lieten miljoenen Congolezen het leven.

Onder Leopold II's bewind werd geen gezondheidszorg uitgebouwd. Wel werd een aanvang gemaakt met de systematische vernietiging van Congolese culturen die hun eigen economische, juridische, politieke, religieuze en sociale organisatie hadden. Katholieke missionarissen waren het er door de band over eens dat Congolezen moesten verlost worden van hun culturen en dat het hen ontbrak aan de hogere mentale vaardigheden van concentratie, creatieve verbeelding, rede en reflectie, en het vermogen tot logisch en abstract denken (Yates 1982). Het onderwijssysteem dat zich beperkte tot basisonderwijs was volledig in handen van katholieke en protestantse missionarissen die lezen, schrijven en rekenen van secundair belang beschouwden, vergeleken met het bijbrengen van christelijke moraal en het werven van bekeerlingen voor het missiewerk. De katholieke staatskostscholen ('*colonies scolaires*') richtten zich in theorie op kinderen die in de steek waren gelaten, maar in de praktijk verwierven missionarissen hen ook door dwang om kinderarbeid te verrichten (Ndoma 1984). Kinderen konden er fysiek en/of seksueel misbruikt worden.

4.2.2. De mythe van ‘beschavende pioniers’ en ‘onbeschaafde’ Congolezen

Het zogenaamde wetenschappelijke racisme dat zich vanaf de 19de eeuw ontwikkelde kenmerkte zich door:

- het essentialiseren van groepen mensen door hen karakteristieken toe te schrijven waarop ze zelf individueel of in groep geen vat hebben en die niet zouden veranderen doorheen tijd en ruimte;
- de opstelling van een hiërarchie van verschillende ‘mensenrassen’ met witte mensen bovenaan en zwarte mensen onderaan;
- de idee van een evolutionair model van de ontwikkeling van menselijke culturen die dezelfde fasen doorliepen van de minst naar de meest ‘beschaafde’;
- de illusie van het bestaan van zuivere ‘mensenrassen’ en culturen;
- activiteiten en andere kenmerken van een klein deel van een groep toe te schrijven aan de hele groep.

Dit model was inherent contradictorisch, onder meer omdat de vermeende superieure cultuur van het ‘witte ras’ doorheen de tijd zich de nalatenschap van culturen toe-eigenden van volkeren wier nazaten niet als wit werden beschouwd (Mesopotamiërs, Egyptenaren, Feniciërs...) en zich tijdens de koloniale periode expliciet kon laven aan (het beeld dat zij hadden van) de culturen van gekoloniseerde volkeren, bijvoorbeeld in kunststromingen zoals het Afrikanisme (cf. §3.3.11.7.1.) en het Oriëntalisme.

Er bestaan natuurlijk geen verschillende zogenaamde mensenrassen, in biologische zin, binnen de ene menselijke soort. Tijdens de 19de eeuw en tot ver in de 20ste eeuw veronderstelde men echter, op basis van het 19de-eeuwse nationalisme, dat de verschillende ‘mensenrassen’ konden onderverdeeld worden in volkeren die zich onderling onderscheiden van elkaar door de combinatie van gemeenschappelijke taal, cultuur en territorium. In werkelijkheid was de realiteit in overzeese kolonies vaak veel complexer en heeft de kolonisatie in grote delen van de wereld volkeren of etnische identiteiten vorm gegeven die voor de kolonisatie niet als dusdanig bestonden. Dat was ook zo in de Onafhankelijke Congostaat en in Belgisch Congo, en in Rwanda en Burundi. Europese kolonisatoren meenden onterecht dat men in Sub-Saharaans Afrika een onderscheid kon maken tussen zogenaamde oorspronkelijke bewoners en opeenvolgende golven van immigranten die ‘raciaal’ superieur zouden zijn aan de eerste bewoners: ‘Pygmeeën’ (‘de’ Bambuti, ‘de’ Batwa en ‘de’ Baka) zouden het eerst in Centraal Afrika gewoond hebben, gevolgd door ‘Bantu’s’ (‘de’ Hutu in Ruanda-Urundi en de meerderheid van Congolezen) die op hun beurt gevolgd werden door ‘Hamieten’ uit Noord-Afrika (‘de’ Tutsi in Ruanda-Urundi en o.a. ‘de’ Arabieren en Mangbetu in Congo) en tenslotte door witte Europese kolonisatoren. In realiteit waren Tutsi en Mangbetu niet afkomstig uit Noord-Afrika. Bovendien berustte het model op een verwarring tussen o.a. taal, ‘ras’ en volk/etnische groep: zo spreken Bambuti, Batwa en Baka de taal van hun burens, in vele gevallen Bantutalen. Tutsi en Hutu spreken Bantutalen, en sommige zogenaamde ‘Bantoes’ in Congo spreken niet-Bantutalen. ‘Arabieren’ verwijst in eerste instantie naar volkeren die Arabisch spreken, maar de term werd al heel vlug gebruikt als quasi-synoniem voor moslims, hoewel de overgrote meerderheid van moslims in landen woont zoals Afghanistan, India, Indonesië, Iran, Turkije etc. waar talen worden gesproken die zelfs niet het dichtst verwant zijn met het Arabisch. In West-Afrika spreken

moslims Bantutalen en niet-Bantutalen. In Oost-Afrika, inclusief Oost-Congo, spreken ze vooral Swahili, een Bantutaal die sterk beïnvloed werd door het Arabisch.

Terwijl witte Europeanen de kolonisatie rechtvaardigden door de idee dat ze de plicht hadden minder of eenvoudigweg 'onbeschaafde' volkeren te 'beschaven', keken ze ook neer op koloniale onderdanen die zich al zekere Europese cultuurelementen hadden eigengemaakt en idealiseerden ze diegenen die hun zogezegd zuivere culturen bewaard hadden als 'nobele wilden'. We kunnen de tweede tendens beschouwen als een vorm van 'imperialistische nostalgie' (Rosaldo 1989) die geïnspireerd wordt door het feit dat kolonisatoren er als Belgen geen baat bij hadden om Sub-Saharaanse Afrikanen effectief te 'beschaven' omdat ze daarmee zichzelf overbodig zouden maken en dus hun controle over de kolonie en mandaatgebieden zouden verliezen.

Tezelfdertijd werden bijvoorbeeld Congolezen, die zich vanaf de komst van Arabo-Swahili tijdens de 19de eeuw bekeerd hadden tot de Islam, 'gearabiseerden' genoemd omdat 'echte' Congolezen en 'echte' Afrikanen in het algemeen volgens koloniale vertogen geen moslims konden zijn, terwijl de kerstening van Sub-Saharaanse Afrikanen tot het christendom daarentegen als een noodzaak werd gezien, ook door niet-katholieke Belgen, zoals de liberale Minister van Koloniën, Louis Franck (1918-1924). In werkelijkheid hebben Arabieren vrijwel onmiddellijk na de vestiging van de Islam hun godsdienst ingevoerd op het Afrikaanse continent, niet alleen in Noord-, maar ook in Oost- en West-Afrika. In Oost-Afrika leidde dat tot nieuwe cultuurvormen op wat de Swahilikust wordt genoemd, naar de taal die er vooral werd gesproken. In Congo verwijst de term 'Arabo-Swahili' naar de aanwezigheid van zowel Arabisch- als Swahili-sprekende moslims in het oosten van het land. Niet al deze mensen waren uiteraard zelf slavenhandelaars.

De voornaamste gehanteerde dichotomieën die ook tot uiting kwamen in intentionele koloniale herdenkingstekens in België waren die tussen 'beschaafde' Belgen en 'onbeschaafde' Congolezen en die tussen 'beschaafde' Belgen en Arabieren die meer 'beschaafd' waren dan Congolezen, maar perfide slavenhandelaars. De koloniale mythe reduceerde de kolonisatie van Congo zo niet alleen tot een zwart-wit heldenverhaal waarin de 'goeden' het haalden op de 'slechten', maar propageerde ook een hiërarchisch rassendiscours dat ook in gedenktekens vorm kreeg.

4.2.3. Racistische koloniale iconografie (visuele codes in relatie tot mythes)

De 'raciale' en culturele hiërarchie die volgens de koloniale ideologie zou hebben bestaan tussen witte en zwarte mensen kon gevisualiseerd worden door een aantal contrasten en motieven in koloniale monumenten:

- de hoge plaats gereserveerd voor witte *versus* de lage plaats gereserveerd voor zwarte mensen;
- zwarte mensen die opkijken naar hoger geplaatste witte mensen;
- de westerse of, in het geval van allegorieën, Griekse of Romeinse kleding gedragen door witte mensen *versus* zwarte mensen die weinig of geen textiel dragen;
- de individualisering van witte koloniale actoren *versus* zwarte mensen die worden voorgesteld als 'raciale' types;

- witte mannen als actoren in de koloniale geschiedenis *versus* zwarte mensen als figuranten die niet leven in de geschiedenis, maar in een eindeloos durende traditie:
 - hoewel de kolonisatie gerechtvaardigd werd op basis van de noodzaak om Congolezen te 'beschaven', worden ze nooit voorgesteld als zelfs maar gedeeltelijk 'beschaafd', laat staan als inwoners van industriële en stedelijke centra;
 - op koloniale beelden en monumenten - anders dan in koloniale film en fotografie - worden Congolezen zelfs evenmin idealiserend voorgesteld als 'nobeles wilden';
- witte individuen *versus* zwarte lichamen waarbij zwarte vrouwen vaak gereduceerd worden tot seksobjecten;
- witte mensen die geassocieerd worden met cultuur *versus* zwarte mensen en hun culturen die geassocieerd worden met natuur (dieren, rivieren...);
- actieve witte mensen *versus* zwarte mensen die getoond worden als:
 - passieve slachtoffers van de wreedheid van Arabo-Swahili handelaars of honden van eigenaars van slaven;
 - dankbare ontvangers van Belgische 'edelmoedigheid'.

Net zoals voormalige koloniale musea zoals het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, stellen koloniale monumenten Congolezen voor alsof de kolonisatie nooit heeft plaatsgevonden, alsof ze tijdens de kolonisatie nog even 'wild' en 'onbeschaafd' zijn als ervoor. Het is een vorm van 'imperialistische nostalgie' (cf. §4.2.2.).

De idealisering van Afrikanen als 'wilde wilden' of hoogstens 'nobeles wilden' en de afwezigheid van mondige Afrikanen die westerse kleren dragen, in steden wonen, etc. bevestigt het beeld dat de 'beschavingsopdracht' en dus ook de kolonisatie nog altijd nodig zijn. Uiteindelijk was het onderscheid tussen 'wilden' en 'nobeles wilden' relatief in zoverre dat ze allen inferieur werden geacht aan witte kolonisatoren.

Het ontbreken van elk spoor van het brede scala van verzet of weerstand (boycots, militair verzet, munitie, nieuwe cultuurvormen, nieuwe religieuze bewegingen, rebellies,stakingen, vluchten, weerspanning, wraakacties, ...) moest de indruk wekken dat Congolezen dankbaar het economische, juridische, militaire, politieke, religieuze en sociale gezag van witte kolonisatoren aanvaardden. Als dusdanig vestigen intentionele koloniale gedenktekens ook de aandacht op *wat ze niet toonden* en wat ook een plaats verdient in de openbare ruimte: de historische realiteit van de kolonisatie in al zijn diverse en complexe dimensies.

4.2.4. Een Pantheon van ééndimensionele koloniale 'helden'

De meeste koloniale herdenkingstekens zijn ondubbelzinnig in de zin dat ze mensen huldigen die slechts gekend waren voor wat ze gedaan hadden tijdens de koloniale periode. Uitzonderingen (in de Brusselse regionale openbare ruimte) zijn Leopold II, Generaal Alphonse Jacques (cf. §4.3.2.1.) en Alexandre Galopin (cf. §4.3.2.2.). Het betekent dat er, behalve wat betreft Leopold II en Jacques, weinig debat is over het afwegen van wat ze verwezenlijkt hebben naast hun activiteiten in Belgisch Afrika. Dat maakt hen ook tot eerder eendimensionele koloniale historische 'helden', en het maakt de problematisering van deze personen ook eenduidiger dan bijvoorbeeld die van figuren

zoals de Brit Winston Churchill (die wordt geroemd omwille van zijn rol tijdens Wereldoorlog II, maar voorwerp van kritiek is omwille van zijn racisme tegenover niet-witte mensen en zijn rol in de Bengaalse hongersnood) en de Indiër Mahatma Gandhi (die herinnerd wordt als de leider van de onafhankelijkheid van India, maar ook als een man die zich tijdens zijn verblijf in Zuid-Afrika racistisch uitliet tegenover zwarte Zuid-Afrikanen en om zijn misogynie). 19de- en 20ste-eeuwse vererende personenmonumenten – van koloniale en andere helden – poogden in elk geval niet om de complexiteit van dergelijke personen te tonen, maar wel de indruk te geven dat er mensen bestonden die helden zijn vergelijkbaar met heiligen: boven elke kritiek verheven. En ze stellen de geschiedenis – ook de koloniale hoofdstukken uit het Belgische verleden – voor als een zaak van bepalende individuen, eerder dan als een samenspel van maatschappelijke, geopolitieke, technisch-wetenschappelijke en andere systemen en factoren waarin verschillende actoren een rol spelen.

4.3. Analyse van een aantal koloniale sporen, met intentioneel koloniaal karakter

4.3.1. Intentionele herdenkingstekens

4.3.1.1. Het ruiterstandbeeld van Leopold II op het Troonplein in Brussel-Stad

FIG. 12. Troonplein met monument ter ere van Leopold II (Thomas Vinçotte en François Malfait), onthuld in 1926. (Foto: Urban Brussels)

Het is het Brussels monument dat het meeste negatieve reacties opwekt. Zoals hierboven uiteengezet, brengt de verantwoordelijkheid van Leopold II voor het extreme geweld in Congo dit monument automatisch in verband met de voormalige kolonie.

Hoewel Leopold II ten tijde van zijn dood erg onpopulair was, werd na zijn overlijden in 1909 een comité opgericht met het oog op de oprichting van een monument ter zijner

nagedachtenis. Er werd een openbare inschrijving gelanceerd via een oproep aan het land en de oprichting van het nationaal comité in 1914 werd gepubliceerd in het Belgisch Staatsblad van 31 mei 1914. De oproep stelde dat België gedurende 35 jaar over een fantastische kolonie had kunnen beschikken dankzij koning Leopold II. De oorlog doorkruiste dit plan echter en het monument werd uiteindelijk pas op 15 november 1926 ingehuldigd (15 november is de feestdag van Sint-Leopold en het feest van de dynastie).

Het was het laatste werk van Thomas Vinçotte en werd voltooid door architect François Malfait, die de sokkel bouwde en het plein herinrichtte. Het beeld werd gegoten door de Brusselse *Compagnie des Bronzes*. Deze drie namen staan op het monument vermeld.

Op het voetstuk prijkt het Latijnse opschrift: "*Leopoldo II Regi Belgarum 1865-1909 Patria Memor*". Aan de achterzijde herinnert een plaat aan de koloniale herkomst van de gebruikte materialen: "*Het koper en het tin van dit standbeeld zijn afkomstig uit Belgisch Congo – Ze zijn welwillend aangeboden door de Union Minière du Haut-Katanga*". Vierduizend ton koper en 203 kilogram geraffineerd tin werden in het beeld verwerkt. De UMHK was een door Leopold II opgerichte maatschappij. Deze 'welwillende' levering sluit de ogen volledig voor de omstandigheden waarin de Congolezen moesten werken.

In zijn inhuldigingsrede zei premier Jaspar: "*Maar het meesterwerk van zijn leven, zijn magnum opus, waarvan de uitvoering dankzij de inzet van zijn genie even groots was geworden als het idee zelf, was de schepping van een koloniaal rijk, een idee dat hem al sinds zijn jeugd obsedeerde [...] Het is dit werk dat we hier vandaag in de eerste plaats willen huldigen. Het is dit werk dat zijn genie definitief heeft bevestigd, het is dankzij dit werk dat hij écht Koning is geweest.*" (deze en volgende verwijzingen komen uit het boek : *Léopold II, Les monuments à Bruxelles et à Léopoldville*, s.d. [na 1929], 20-21).

In een brief van 22 november 1926 aan de voorzitters van het *Comité National du Monument* schreef premier Jaspar onder meer: "*[...] een veelzeggend gebaar van erkentelijkheid vanwege heel België aan deze Koning die [...] er zijn hele leven lang voor heeft geijverd [...] het land met een koloniaal rijk uit te breiden waarvan de rijkdommen vandaag de beste waarborg bieden voor de wederopbouw na de rampspoed veroorzaakt door een oorlog zonder voorgaande*" (Ibid. 33).

De openbare inschrijving had meer dan het benodigde geld opgeleverd, en koning Albert I liet een tweede beeld gieten dat naar Leopoldstad/Kinshasa werd opgestuurd en op 1 juli 1928 werd ingehuldigd. Het was door de *Compagnie belge maritime du Congo* tot in Matadi getransporteerd, en dan door de *Compagnie des chemins de fer du Congo* naar Leopoldstad/Kinshasa vervoerd; Manucongo stond in voor de stuwadoorsdiensten. Zo getuigde het standbeeld van de sterke band die het met Congo had. Alle vermelde maatschappijen hadden overigens op de openbare inschrijving ingetekend.

Het monument staat opgesteld in de aslijn van de ingang van het Park van het Koninklijk Paleis aan de Regentlaan. Deze centrale ligging in de hoofdstad moest de voorbijgangers telkens weer herinneren aan de immense dankbaarheid die België aan deze koning verschuldigd was. Bovendien staat dit monument ook heel dicht bij de plek vanwaar Leopold II 'zijn Congo' bestuurde en dicht bij de zetel van verscheidene koloniale ondernemingen.

Het keek oorspronkelijk uit naar de hoofdzetel van de Bank Lambert (nu ING) die de eerste expedities van Leopold II in Congo financierde. Baron Lambert zelf speelde een prominente rol in de kolonisatie van Congo. Volgens Matthew Stanard is de positie van het standbeeld een afspiegeling van de plaatsing van het ruiterstandbeeld van Godfried van Bouillon op het Koningsplein. Beide mannen trokken ten tijde tegen 'de Arabieren' en werden alleenheerser van een overzees gebied (Jeruzalem, in het geval van Godfried van Bouillon) (Stanard 2019: 210). Recenter werd ook een andere ruimtelijke relatie zeer betekenisvol: het standbeeld staat op slechts enkele meters van de Matongewijk en van het Lumumbasquare, een taxistandplaats, een winderig *no man's land*, een van de minst aangename plekken van heel Brussel. Een plek die het voorwerp van geen enkele studie was voordat ze werd gekozen.

Het monument bevindt zich in een vrijwaringszone, maar is zelf niet het voorwerp van een beschermingsmaatregel. Het Troonplein wordt heringericht tot een ruimte die voor iedereen openstaat.

Door zijn enorme omvang oogt het standbeeld arrogant en dominant, in de manier waarop het de toegang markeert naar het domein van het Koninklijk Paleis in het stadscentrum en de stedelijke lanen monumentaal markeert:

- de koning ment het paard alleen met de linkerhand; dit is een klassieker uit de militaire paardrijderskunst, daar de rechterhand voor wapens vrij moest worden gehouden;
- de rechterarm van de koning staat gespannen als een boog, klaar om te slaan of zich te strekken;
- het paard:
 - toomt bij – dat wil zeggen dat het voorhoofd van het paard, dus het gedeelte van de aanzet van het hoofd tot aan de neusvleugels, zich achter de loodlijn bevindt – en houdt de mond open. Dat suggereert dat de koning het paard autoritair en met harde hand gedwee houdt;
 - buigt aldus het hoofd doordat de koning de teugels strak aantrekt, waardoor het de mond moet openen. Ook de positie van de voeten in de stijgbeugels illustreert de grote druk waaraan de koning het paard onderwerpt.

FIG. 13. Het monument na de *Black Lives Matter* manifestatie in juni 2020.
(Foto: Igor Pliner)

Alleen al uit de iconografie van dit standbeeld spreekt geweld, arrogantie en een potentiële overheersing. We zien zowel een heerser als een overheerste, een paard dat, net als de inwoners van de Onafhankelijke Congostaat, met geweld wordt geknecht.

Ook een continue opeenvolging van diverse rituelen die rond het monument hebben plaatsgevonden hebben het ingeschreven in een koloniale relatie:

- sinds zijn inhuldiging is het vooral rond dit ruiterbeeld dat de koloniale verenigingen hun herdenkingsdagen organiseren;
- in jaren 1950 was dit een verplichte halte voor zorgvuldig geselecteerde Congolezen die hier tijdens hun verblijf in België een bloemenkrans moesten komen neerleggen, in een door de koloniale macht geësceneerde bedevaart;
- in 1960 was het monument niet alleen een plek van verzet tegen de onafhankelijkheid van Congo geworden, oud-kolonialen gingen er ook tot geweld over:
 - Na de muiterij van Congolese soldaten op 5 juli 1960, minder dan een week na de onafhankelijkheid van Congo, trad Emile Janssens af, de Belgische commandant van de *Force Publique*. Bij zijn aankomst in Brussel, legde hij bloemen neer aan de voet van het monument en zou hij hebben gezegd: "*Sire, ils vous ont cochonné.*"
 - op 8 juli 1960 organiseerden oud-kolonialen een eerste manifestatie voor het standbeeld van Leopold II; op 10 juli 1960 knielden de leden van de twee op 8 en 9 juli opgerichte comités, de *Rassemblement pour la défense des Belges au Congo* en het *Comite d'action et de défense des Belges d'Afrique*, voor het monument neer en riepen ze op tot een militaire interventie in Congo. Een duizendtal manifestanten, de meesten oud-kolonialen uit Congo, probeerden naar het Koninklijk Paleis te trekken maar werden door de politie tegengehouden. Er vonden hevige rellen plaats.

Later werden hier nog meer protestacties georganiseerd:

- op 9 september 2008 bekladt de schrijver Théophile de Giraud het borstbeeld met rode waterverf, symbool voor bloed. Een vijftiental sympathisanten moedigt de schrijver daarbij aan;
- in 2015 wordt op het Troonplein een manifestatie gehouden nadat de Stad Brussel het plan heeft aangekondigd een eerbetoon aan Leopold II te willen organiseren; het beeld wordt met rode verf beklad en het eerbetoon wordt afgelast;
- in 2018 schept Laura Nsengiyumva het werk *PeoPL*, een in ijs uitgevoerde replica van het ruiterbeeld bekroond door een omgekeerd voetstuk; een hele nacht lang smelt het beeld langzaam weg, als symbool van het verdwijnen van het geheugen;
- een petitie om de standbeelden van koning Leopold I te verwijderen wordt 84.395 keer ondertekend;
- in het kader van de BLM-beweging vinden hier ongeziene protestacties plaats, met als slogan "*Stop Cleaning, Start Reflecting*". Een interessante reflectie, want het proces van uitwissen schuilt niet langer in het neerhalen van het werk maar in het feit dat alle graffiti worden weggepoetst. Dit sprekende contrast illustreert hoezeer de openbare ruimte hier hiërarchisch is benaderd door het koloniale geheugen te behandelen als een vaststaand, onveranderlijk, dominant feit en het Congolese/dekoloniale geheugen als een *afterthought*.

4.3.1.2. Het Jubelpark

4.3.1.2.1. Algemeen

De vijftigste verjaardag van België werd in 1880 gevierd op de site van het huidige Jubelpark, dat voor die gelegenheid aangelegd was als een stedenbouwkundige climax op het hellende tracé in het verlengde van de Wetstraat en als een poort werkt naar Tervuren.

Door zijn geschiedenis en door de concentratie van zijn musea, zijn koloniale en nationale monumenten en de Grote Moskee (in een gebouw dat werd ontworpen voor de Wereldtentoonstelling van 1897) is het Jubelpark een stedelijke plek van nationaal belang, waarin sporen van de koloniale geschiedenis op verschillende manieren aanwezig zijn. Het Jubelpark herdenkt indirect niet alleen Belgische koloniale figuren, maar we vinden er ook sporen van koloniale beeldhouwers zoals Thomas Vinçotte die hen vereeuwigde en koloniale architecten zoals Charles Girault die in opdracht van Leopold II naast de triomfboog ook het KMMA in Tervuren ontwierp. Daarnaast heeft het Jubelpark echter ook een (vandaag onzichtbare) antikoloniale historische laag: hier vond ook in 1921 het tweede Panafrikaanse Congres plaats (cf. §4.3.1.2.5.).

De hele site en het Paviljoen van de Menselijke Driften werden in 1976 beschermd, andere beschermingen, voornamelijk van delen van het boog- en tentoonstellingscomplex volgden in de opeenvolgende decennia.

4.3.1.2.2. De triomfboog

De triomfboog is een kolossaal architectonisch monument, opgericht als onderdeel van het Jubelpark om de vijftigste verjaardag van de Belgische onafhankelijkheid te herdenken, maar de huidige versie van de boog was pas klaar bij de 75ste onafhankelijkheidsverjaardag. De Belgische architect Gédéon Bordiau had een eerste versie van de triomfboog ontworpen, geflankeerd door twee vleugels bestaande uit grote hallen die met elkaar zijn verbonden door een halfcirkelvormige zuilengalerij. Vandaag zijn het Koninklijk Museum voor het Leger en Krijgsgeschiedenis en *Autoworld* in die oorspronkelijke vleugels ondergebracht. In 1888 huisvestte het complex een Grote Internationale Wedstrijd van Wetenschap en Industrie. Voor de Wereldtentoonstelling van 1897 werden extra gebouwen toegevoegd. Na de dood van Bordiau liet de Franse architect Charles Girault de actuele drievoudige triomfboog oprichten die in 1905 werd ingehuldigd ter gelegenheid van de 75ste verjaardag van België en die met zijn grotere maat en monumentaliteit beter beantwoordde aan de aspiraties van Leopold II, die de constructie door de Belgische Staat doorheen de jaren ook mee financierde uit 'eigen zak'.

FIG. 14. Triomfboog met zuilengalerij in het Jubelpark (G. Bordiau & C. Girault, 1905)
(Foto: Urban Brussels, 2010)

De boogdoorgang bestaat uit drie gelijke bogen, bekroond met een bronzen vierspan dat Brabant voorstelt die de nationale vlag hijst. Het beeld is een werk van Thomas Vinçotte en Jules Lagae. Onderaan de boog staan acht beelden voor de acht andere Belgische provincies van de hand van Guillaume De Groot, Albert Desenfans, Jef Lambeaux, Charles Van Der Stappen en Thomas Vinçotte.

Het oorspronkelijke plan om in het nieuwe complex de collecties van de Onafhankelijke Congostaat tentoon te stellen kon wegens plaatsgebrek niet doorgaan. Daarom liet Leopold II op het koninklijk domein in Tervuren een tijdelijk museumgebouw optrekken. De triomfboog markeert de verbinding van de hoofdstad via de Tervurenlaan met dat domein in Tervuren. Ze werd ook grotendeels gefinancierd uit het vermogen van Leopold, dat uit de rubberwinsten kwam. Als dusdanig kan de 'boog van de afgehakte handen' (*l'arc des mains coupées*) zoals de socialistische leider Émile Vandervelde ze noemde, gelezen worden als een verwijzing naar Leopold II's succesvolle bezetting en kolonisatie van Congo (Stanard 2011: 195-196).

4.3.1.2.3. De Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis

Het Museum, dat zich vandaag Museum Kunst & Geschiedenis noemt (en dat deel uitmaakt van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis) gaat gedeeltelijk terug op een museum opgericht op initiatief van Leopold II, maar de geschiedenis van de instelling, het gebouw, en zijn collecties zijn complex. Sommige collecties zoals de Apamea-zaal of de Egyptische collecties illustreren wel de vervlechting van Belgische wetenschappelijke en economische buitenlandactiviteiten.

Het Museum bewaart vandaag het origineel van het ruitersstandbeeld van Leopold II op het Troonplein in Brussel, dat gemaakt werd door Thomas Vinçotte en een grote verzameling van art nouveau-objecten die gemaakt werden voor de koloniale tentoonstelling die Leopold II in 1897 organiseerde in Tervuren, en art deco decoratieobjecten geïnspireerd door Congolese materiële cultuur.

4.3.1.2.4. Het Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis

De permanente tentoonstelling besteedt veel aandacht aan de oorlogen die werden uitgevochten in de Onafhankelijke Congostaat, in tegenstelling tot de deelname van de *Force Publique* aan de twee Wereldoorlogen en de deelname van Congolese vrijwilligers aan de Wereldoorlog I in België.

4.3.1.2.5. Autoworld

Dit privaat museum werd gecreëerd in 1986 en ondergebracht in een gebouw dat opgericht werd voor de Wereldtentoonstelling van 1897. Het heette oorspronkelijk het Wereldpaleis. Tussen 1920 en 1934 huisvestte het het *Mundaneum*. In 1921 vond er het tweede Panafrikaanse Congres plaats dat onder meer georganiseerd werd door de Congolees Paul Panda Farnana, veteraan van Wereldoorlog I en eerste voorzitter van de *Union Congolaise*, de eerste Congolese vereniging in België die wordt opgericht in 1919; de Belg Paul Otlet (jurist, ondernemer, schrijver); de Belg Henri La Fontaine, een advocaat die in 1913 de Nobelprijs voor de Vrede won; de Senegalees Blaise Diagne die als eerste zwarte Frans parlamentslid werd; de Afro-Amerikaan William Edward Burghardt (meestal W.E.B.) DuBois (academicus, activist en auteur). De medewerking van Panda Farnana aan dit congres, dat de Belgische autoriteiten beschouwden als een bijeenkomst van zwarte communisten en nationalisten die een einde wilden maken aan het Europese juk, kostte hem zijn reputatie bij het Belgische *establishment* en leidde ertoe dat koloniale agenten vanaf 1930 niet langer Congolezen mochten meebrengen naar België.

FIG. 15. Tweede Panafrikaans Congres, in het Palais Mondial, Brussel, september 1921.
(Foto: Mundaneum)

4.3.1.2.6. De herdenkingsplaat Belgische Dynastie en Congo

Onder de Jubelparkboog, tussen de twee museumvleugels, hangt een gedenkplaat met de tekst "*Hulde aan de Dynastie – België en Congo erkentelijk MDCCCXXXI*" die de eerste vijf koningen van België toont: Leopold I, Leopold II, Albert I, Leopold III en Boudewijn. De datum, 1831, verwijst naar de kroning van Leopold I. De plaat is aangebracht in 1956 bij de 125ste verjaardag van de dynastie en werd ontworpen door Alfred Courtens.

4.3.1.2.7. Het Monument voor de Belgische pioniers in Congo

Na Leopold II's dood werd, onder bescherming van Albert I, een nationaal comité opgericht om een monument op te richten. Het werd gefinancierd door de Belgische Staat, de Stad Brussel en intekenaars, en werd uitgevoerd door Thomas Vinçotte. Het monument werd in 1921 ingehuldigd. Het is sinds 1976 beschermd. Het sterk verweerde monument bestaat uit vijf beeldengroepen met tweetalige teksten, aangebracht op wat een gekromde theaterwand lijkt:

- een kwijnende zwarte man met een krokodil op een achtergrond van planten (de stroom Congo);
- een Belgische soldaat verplettert onder zijn voet een 'Arabische' slavenhandelaar ("*De Belgische militaire heldenmoed verdelgt den araabschen slavendrijver*");
- een Belgische soldaat beschermt zijn officier ("*De belgische soldaat offert zijn leven voor zijnen ter dode gekwetsten overste*");
- een zittende witte vrouw die een toorts draagt, heft haar sluier op voor een halfnaakte Afrikaanse vrouw die haar haar kind toont ("*Het zwarte ras door België onthaald*");
- een bas-reliëf toont Afrikanen die door soldaten en missionarissen worden meegevoerd naar een officieel uitzierende man met baard, wellicht Leopold II ("*De ontdekkers*", "*De zendeling*" en "*De Belgen in Congoland*");
- de fries bovenaan draagt het opschrift: "*Ik heb het Congowerk ondernomen in het belang der beschaving en voor het welzijn van België. Leopold II 3 juni 1906*". Boven de kroonlijst staat: "*Opgericht ter eere der eerste Belgische baanbrekers*".

FIG. 16. *Monument voor de Belgische pioniers in Congo*, in het Jubelpark (Thomas Vinçotte, 1921).
(Foto: Urban.brussels, 2010)

Met uitzondering van de economische exploitatie van de kolonie, komen hier alle elementen van de koloniale propaganda samen:

- de 'beschavingsopdracht', gekoppeld aan het Belgische belang;
- het eerbetoon aan de 'pioniers';
- de toenmalige koloniale triade van monarchie, leger en (katholieke) missieordes;
- Belgische 'bevrijders' *versus* 'Arabische' slavenhandelaars;
- Belgen *versus* Congolezen:
 - de superieure positie van de aangeklede witte vrouw *versus* de lager geplaatste zwarte vrouw die weinig textiel draagt;
 - de associatie van de zwarte man met een dier, *in casu* een krokodil, dat mensen verorbert.

De mate waarin Congolezen de kolonisatie aanvaard zouden hebben blijkt uit het feit dat de Congolese vrouw haar kind aanbiedt aan een Belgische vrouw.

4.3.1.2.8. Het monument voor Generaal Albert Thys

Dit allegorische beeld werd bedacht door Thomas Vinçotte, uitgevoerd door Frans Huygelen, ingehuldigd in 1926 en beschermd in 1976. Het toont het 'Belgische Genie', voorgesteld door een vrouw in klassieke stijl die Congo gidst en een hoorn des overvloeds vasthoudt. Een bronzen medaillon toont het profiel van generaal Albert Thys (1849-1915). De gevleugelde wielen op de sokkel verwijzen naar de rol die Thys speelde in de aanleg van de eerste spoorweg tussen Leopoldstad (nu Kinshasa) en Matadi in de Onafhankelijke Congostaat.

Henry Morton Stanley die voor Leopold II Congo prospecteerde, zei dat Congo zonder spoorweg geen penny waard was: de spoorweg was nodig om eerst ivoor, later rubber, vanuit het binnenland te transporteren naar de kust en vandaar uit geëxporteerd te worden. Daartoe werden inwoners van de regio eerst onteigend en daarna verplicht om er de spoorweg aan te leggen. De menselijke tol was ontzettend hoog. De spoorweg werd gebouwd door de *Compagnie du Chemin de Fer du Congo*, die Albert Thys had opricht in 1898 om elke buitenlandse investering in Congo te verhinderen.

Het beeld verwijst niet (expliciet) naar de andere bedrijven die Thys oprichtte en de fortuinen die hij daarmee verdiende in de Onafhankelijke Congostaat. Voor hem, zoals voor vele andere industriëlen, bleek Congo inderdaad een hoorn des overvloeds.

4.3.1.3. Het borstbeeld van Luitenant Generaal Émile P.J. Storms

In 1876 richtte Leopold II de *Association Internationale Africaine* (AIA) op, ogenschijnlijk om Afrika te 'beschaven' en een einde te maken aan de slavenhandel, in werkelijkheid om gebieden in Afrika te veroveren en te exploiteren. In 1882 vertrok Storms namens de vereniging als commandant van de Vierde Afrikaanse Oostkustexpeditie naar Congo. Tijdens zijn pogingen om controle te verwerven over het gebied ten westen van het Tanganyikameer, kwam Storms in aanvaring met Lusinga Iwa Ng'-ombe (ca. 1840-1884), een Tabwa-chef uit de Marungu-regio in het oosten van de huidige Democratische Republiek Congo. Storms zette een strafexpeditie tegen hem op. Tijdens een bloedbad werd Lusinga op 4 december 1884 onthoofd. Zijn hoofd werd op een speer naar Storms gebracht die het gebruikte als afschrikkingsmiddel. Bij zijn definitieve terugkeer naar België in 1885 nam Storms de hoofden van Lusinga en twee andere Congolezen mee. Hij stelde ze tentoon in zijn woning in Elsene, samen met objecten die hij had meegebracht, waaronder een voorouderbeeld dat aan Lusinga toebehoorde. Na zijn dood schonk de weduwe van Storms de schedels en voorwerpen aan het Museum voor Belgisch Congo. In 1964 maakte het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, zoals het museum ondertussen heette, de schedels over aan het Koninklijk Instituut voor Natuurwetenschappen in Brussel (waar ze nog altijd bewaard worden), terwijl het de objecten behield.

In 1906, nog bij leven van Storms, werd een bronzen buste van Storms ingewijd in Elsene. Ze toont de geüniformeerde militair op een manshoge pedestal

FIG. 17. Monument met borstbeeld van Emile Storms, op de De Meeûssquare in Elsene, overgoten met rode verf als contestatiegebaar in 2020 (ondertussen in 2021 door onbekende weggewist) Foto: P.Ingelaere ©urban.brussels août 2020.

waarin het opschrift “*Au Lt. Général Storms 1846-1918*” gebeiteld is en onder een lauwerkrans, “*Fonda la Station de M’Pala, Mai 1883, Étendit la civilisation sur la région du Tanganika*” – wat de mythe van de beschavingsmissie aanhaalt. Nadat ze in 1943 door de Duitsers werd verwijderd, werd de buste na Wereldoorlog II vervangen door de huidige stenen buste op de De Meeûssquare (in de Leopoldswijk te Elsene) die werd gemaakt door Marnix D’Haveloose. Het monument is als constructie niet individueel beschermd, maar de De Meeûssquare werd in 1972 beschermd als landschap. Het monument is één van de beelden in de square. Deze zijn niet visueel structurerend in de aanleg van het park. Het borstbeeld is tot in 2043 beschermd door het auteursrecht van D’Haveloose, die in 1973 overleed.

Bij de golf van contesterend ~~vandalisme~~ na BLM werd de buste van Storms overgoten met rode verf, en kreeg hij omwille van zijn extreme gewelddaden bredere aandacht in de media. In de zomer van 2021 werd de rode verf verwijderd, hoewel vooral op de sokkel nog verfsporen, ingedrongen in de steen, zichtbaar blijven. Het is niet duidelijk wie verantwoordelijk is voor deze reiniging.

De buste van Storms is een uitgesproken voorbeeld van een personenmonument waarbij het maatschappelijk draagvlak voor de gedenkwaardigheid van de herdachte persoon vandaag verdwenen is.

4.3.1.4. Het Monument voor de Koloniale Pioniers van Elsene

FIG. 18. Monument voor de koloniale pioniers van de gemeente Elsene (1933) op de Rode-Kruissquare, Elsene. (verz. Belfius Bank - Académie royale de Belgique © ARB - Urban.brussels)

Het monument op het Rode Kruis-Square in Elsene werd gemaakt door de beeldhouwer Marcel Rau en de architect Alphonse Boelens en in 1933 opgetrokken ter nagedachtenis van Elsense ‘pioniers’ in Congo van 1876 tot 1908. Wie het monument niet van dichtbij

analyseert, ziet alleen het gestileerde hoofd van een Mangbetu vrouw bovenop een zuil. Het is de enige (monumentale) representatie van een zwarte vrouw in de openbare ruimte in Brussel die op zichzelf staat. Het monument werd de afgelopen jaren niet gecontesteerd. Ogenschijnlijk lijkt het een esthetisch verantwoorde representatie van een individuele Mangbetu vrouw. Het is echter geen portret van een individuele vrouw, maar een voyeuristische koloniale fantasie van 'de' Mangbetuvrouw, vanuit de veronderstelling dat 'de' Mangbetu zouden bestaan als een apart(e) etnische groep of volk. Doorheen de koloniale periode werden Mangbetu vrouwen geïdealiseerd als tezelfdertijd mooi, maar misvormd, omwille van de gewoonte om de schedel te verlengen. Het feit dat alleen het hoofd wordt getoond verraadt de koloniale fascinatie met die schedelverlenging en benadrukt hoe zogenaamde 'raciale types' werden gereduceerd tot wat hun meest specifieke kenmerken heetten te zijn.

Mangbetu vrouwen werden als het ware verheven tot producten van 'beschaving' en kunstwerken in het 'wilde' Afrika (Schildkrout 2008: 71), maar tezelfdertijd gereduceerd tot hun lichamelijke en tot hun seksualiteit. In de koloniale maatschappij lagen intimiteit en intimidatie dicht bij elkaar. Zelfs zelfverklaarde racisten die een strikte raciale segregatie bepleitten rechtvaardigden in de koloniale context zo'n relaties in naam van "*la conquête du mâle*", het recht van witte mannen op zwarte vrouwen (Ketels 1935: 139).

Dergelijke representaties van geracialiseerde Mangbetu vrouwen werden tijdens de koloniale periode veelvuldig gebruikt als middel voor koloniale propaganda: op postzegels, op publiciteit van de Koloniale Loterij, op dit standbeeld, op een ander standbeeld in Mechelen etc. Het beeld bevestigt het foutieve koloniale idee van 'de' Mangbetu cultuur die niet beïnvloed zou zijn door contacten met andere culturen, inclusief die van Europeanen. Als dusdanig ontmenselijkt het beeld de vrouwen die tijdens de koloniale tijd leefden in de regio die geacht werd bewoond te worden door 'de' Mangbetu.

Naast het hoofd ziet de aandachtige toeschouwer de ster van de Onafhankelijke Congostaat die verwijst naar het licht van de 'beschaving' die de 'pioniers' gebracht zouden hebben. Op de zuil staan de namen van de Elsenars in kwestie, een bas-reliëf van een Afrikaanse boom, omlijst door de jaartallen 1876-1908, een olifant, een neushoorn en een spleettrommel. Het monument vat zo de koloniale visie samen die geen onderscheid maakt tussen Congolese natuur en cultuur en Congolezen niet voorstelde als individuele personen, maar als 'raciale' types.

4.3.1.5. De herdenkingsplaat aan de gevel van het *Centre D'enseignement Secondaire D'etterbeek Ernest Richard*

FIG. 19. Gedenkplaat voor de Etterbeekse pioniers, op de gevel (Louis Hapstraat) van het Institut Technique Ernest Richard. (Foto: P.Ingelaere ©urban.brussels, 2021)

Over Ernest Richard hebben we geen informatie gevonden, behalve dat hij volgens de website van het Centrum een Belgisch parlementariër was.

Het plakkaat toont een Congolese vrouw in profiel die naar beneden kijkt en met haar handen een plant lijkt te omklemmen. Daaronder staat “*Aux Etterbeekoïs pionniers de la civilisation morts au Congo, 1876-1908*”, gevolgd door de namen van vier mannen, links geflankeerd door het wapenschild van de gemeente en rechts door de ster van de Onafhankelijke Congostaat. De plaat is des te problematischer omwille van haar locatie: in een schoolgebouw kan ze voor bepaalde witte leerlingen een aanleiding vormen om zich op een racistische manier uit te laten tegenover zwarte medeleerlingen die minder ‘beschaafd’ zouden zijn dan zijzelf.

4.3.1.6. De Zeemeermin van de Congoboot Baudouinville

Dit bronzen beeld van Dolf Ledel uit 1952 op het Leopoldstadplein in Etterbeek toont ogenschijnlijk alleen een zeemeermin die als dusdanig op het eerste gezicht niets te maken heeft met het koloniale verleden.

In werkelijkheid is het een replica van het exemplaar in het eerste klasse zwembad van het lijnschip *Baudouinville*, dat tussen Antwerpen en Matadi een lijnverbinding moest verzorgen. Tijdens Wereldoorlog II werd het schip in bezit genomen door Duitsers die het eerst ombouwden tot hospitaalschip en daarna tot woonschip. Nadat het schip in Nantes door mijnen tot zinken werd gebracht en in brand gestoken, werd het na de bevrijding teruggebracht naar Antwerpen en gesloopt.

Het beeld heeft daardoor een dubbelzinnige betekenis: het verwijst zowel naar Wereldoorlog II als naar een van de befaamde Congoboten waarop Belgen in luxe konden reizen, terwijl Congolezen alleen aan boord konden gaan als matrozen (de scheepsverbinding tussen Congo en België bood hen een unieke kans om zich, eenmaal in de haven van Antwerpen, illegaal in België te vestigen). Het roept de vraag op of er geen andere manieren zijn om de herinneringen aan deze oorlog levend te houden, door bijvoorbeeld eerder aandacht te besteden aan Congolezen die zich als soldaten en/of koloniale onderdanen hebben ingespannen voor deze oorlog.

4.3.1.7. Het Monument voor de Troepen der Afrikaanse Veldtochten

FIG. 20. Monument ter ere van de Troepen der Afrikaanse veldtochten, Rigasquare, Schaarbeek-Helmet. (Foto: urban.brussels © Gemeentelijke collectie van Schaarbeek)

Het monument voor de gesneuvelden van veldtochten van de *Force Publique* werd ontworpen door Willy Kreitz en ingehuldigd in 1970. Het werd gefinancierd door koloniale verenigingen, de uitgave van een postzegel door het toenmalige PTT (ministerie van Post, Telegraaf en Telefoon) en giften die voornamelijk kwamen van grote voormalige koloniale firma's, zoals de *Union Minière du Haut-Katanga*, Cibeka en Unilever.

Het toont niet zozeer twee portretten, dan wel twee gestileerde voorstellingen van de hoofden van een Europese soldaat met een koloniale helm en van een Congolese soldaat met een *fez* volgens stereotiepe koloniale representaties, en twee schuddende handen die zouden verwijzen naar hun goede verstandhouding en samenwerking. Op de achterkant van het monument staat in het Frans en het Nederlands de tekst van een toespraak die Koning Boudewijn in Leopoldstad uitsprak ter gelegenheid van de Congolese onafhankelijkheid, waarin hij een levendig eerbetoon bracht aan de *Force Publique*. Negen in een cirkel geplaatste blauwe stenen herinneren aan overwinningen of veldtochten van de *Force Publique* in Sub-Sahara Afrika, in het Midden-Oosten, Birma en Italië.

De representatie van de Europese en Congolese soldaat en de twee handen die elkaar schudden, wekken onterecht de indruk dat Belgische en Congolese soldaten op voet van gelijkheid stonden. Dat was absoluut niet het geval: doorheen de hele koloniale periode (en zelfs in de eerste dagen na de onafhankelijkheid in 1960) waren alle officieren wit. Bovendien gaat dit symbolische gebaar voorbij aan het feit dat er grote verschillen zijn in de manieren waarop Europese en Congolese soldaten herdacht worden in de Belgische openbare ruimte.

Dit is het enige oorlogsmonument in België dat de bijdrage van Congolese soldaten tijdens de twee Wereldoorlogen herdenkt, maar het beperkt zich tot soldaten van de *Force publique* die vochten buiten België, terwijl de soldaten die tijdens Wereldoorlog I in België vochten niet herdacht worden.

Terwijl vele Belgische gesneuvelden een individueel graf hebben op een soldatenkerkhof en de onbekende (Belgische) soldaat een monument heeft in Brussel, is er geen enkel monument in België dat verwijst naar de bijdragen van individuele Congolese soldaten.

Door zijn nationalistisch-militaristisch karakter reduceert het monument niet-militaire bijdragen: de rol van echtgenotes van soldaten en dragers tijdens Wereldoorlog I; de 'oorlogsinspanning' waaraan Congolezen in Belgisch Congo moesten deelnemen tijdens Wereldoorlog II; de Belgen van Congolese afkomst die tijdens Wereldoorlog II in het verzet zaten (twee van hen waren veteranen van Wereldoorlog I); of niet zo gedenkwaardig, maar daarom niet te vergeten: het feit dat de eerste atoombom op Hiroshima werd gemaakt met uranium dat door Congolese mijnwerkers werd ontgonnen in de mijn van Shinkolowbe in Congo.

Aanvankelijk kwamen Belgische veteranen van de *Force Publique* en patriottische en koloniale verenigingen jaarlijks hulde brengen aan dit monument. Vanaf 2000 nodigden ze ook Congolezen uit: veteranen, maar ook ministers, cadetten en student-officieren van de Koninklijke Militaire School. Sinds 2008 herdenken Congolezen er op 11 november jaarlijks de Congolese soldaten die deel hebben genomen aan de twee Wereldoorlogen en die systematisch vergeten worden tijdens officiële herdenkingen van Wapenstilstand, ook al hebben ze bijgedragen tot de overwinningen tijdens deze twee oorlogen.

Die nieuwe herinneringspraktijken geven het monument een andere invulling. Dat neemt echter het eenzijdige en problematische karakter van het monument niet weg: de ongelijke relaties tussen Belgische officieren en Congolese soldaten en de beperkte manieren waarop Congolezen herdacht worden voor hun bijdragen bij de twee Wereldoorlogen.

FIG. 21. Eerbetoon aan de Congolese oudstrijders door vzw *Bakushinta* in samenwerking met vzw *Change* voor het Monument voor de Troepen der Afrikaanse veldtochten.
(Foto: Archieven vzw *Change*)

4.3.2. Toponymie

4.3.2.1. De Boulevard Generaal Jacques

Generaal Alphonse Jacques (1858-1928) heeft zijn naam gegeven aan een centrale laan in Etterbeek, waar zich de Kazerne Majoor Gêruzet bevindt die in 1885 voltooid werd. Hij is dus slechts één van verschillende militairen naar wie een straat werd genoemd in die gemeente. Al enkele dagen na zijn dood kreeg de *Militaire Laan* in Etterbeek zijn naam, omwille van zijn militaire dienst tijdens de Wereldoorlog I. Die staat los van het koloniale verleden, maar zijn reputatie werd aangetast omwille van zijn acties in de Onafhankelijke Congostaat die tot voor het begin van de oorlog voor ophef zorgden en die sinds een aantal jaren zijn heldenrol in Wereldoorlog I overschaduwden.

Jacques maakte eerst naam als leider van een antislavernij-expeditie (1891-1894) die hem confronteerde met de dubbelzinnige houding van de Onafhankelijke Congostaat tegenover Arabo-Swahili slavenhandelaars. Tussen 1895 en 1898 organiseerde hij in de Onafhankelijke Congostaat als districtscommissaris van Lac Léopold II – het persoonlijke wingebied van Leopold II – strafexpedities tegen Congolezen die zich verzetten tegen de nieuwe staat en de belastingen die ze moesten betalen door rubber te oogsten. In 1898 schreef hij aan Mathieu Leyder, de postchef van Inongo in het district

dat hij beheerde, dat Leyder de inwoners van Inongo moest verwittigen dat Jacques hen allemaal tot de laatste man zou uitroeien als ze nog één rubberliaan zouden doorsnijden om de rubberbelastingen te boycotten. Nadat Jacques Leyder had aangeklaagd voor moord op twee Afrikanen en een gevangene, probeerde Leyder zich vrij te pleiten aan de hand van Jacques' brief (Dewulf & Gysel 2016: 96). Hij werd in eerste aanleg veroordeeld tot 5 jaar strafdienst; in tweede aanleg werd die straf verdubbeld tot tien jaar. Jacques zou zelf beschuldigd zijn van vrijwillige doodslag, maar dat dossier zou al tijdens de periode 1898-1908 verloren zijn gegaan (Dewulf & Gysel 2016: 99). In 1906 werd Jacques op basis van zijn brief aan Leyder openlijk beschuldigd in het Belgische parlement.

In 1914 nam hij deel aan de gevechten bij het begin van de vijandelijkheden in Luik, vervolgens in Antwerpen en tenslotte in Diksmuide. Omwille van zijn bekommernis om de levensomstandigheden van zijn soldaten, noemden ze hem "*noss Jacques*" en "*onze Jaak*". Na de wapenstilstand werd hij beschouwd als een nationale held, 'de held van de Ijzer'. Hij kreeg onder meer het Grootlint in de Leopoldsorde, de hoogste Belgische onderscheiding. Hij werd in 1919 in de adel verheven met de titel van baron en mocht vanaf 1924 'de Dixmude' toevoegen aan zijn naam. Tijdens zijn grafrede voor Jacques, vier jaar later, vermeldde Emile Vandervelde, die hem eerder had terechtgewezen tijdens het Kamerdebat, de brief die hij schreef aan Leyder niet, maar beschreef hij hem als een oorlogsheld die in Congo had gestreden tegen de slavernij en in België voor 's lands onafhankelijkheid. Net zoals dat het geval was met Leopold II werden in een context van patriotisme na Wereldoorlog I misdaden tegen Congolezen in de Onafhankelijke Congostaat met de mantel der liefde bedekt.

Er werden ook elders verschillende straten naar Jacques genoemd en standbeelden voor hem opgericht op de Grote Markt van Diksmuide, in het park van de voormalige abdij in Stavelot, in het stadhuis van Luik, in Halle en in het stadspark van Vielsalm. Nog in Vielsalm heeft de *Association familiale Jacques de Dixmude* het *Musée Général Jacques* opgericht waar talrijke iconografische documenten en familiesouvenirs te zien zijn. Het Koninklijk Museum voor het Leger en de Krijgsgeschiedenis in Brussel heeft twee plakaten met zijn beeltenis.

Adam Hochschild's boek *King Leopold II's Ghost: A Story of Greed, Terror and Heroism in Colonial Africa* uit 1998 – later vertaald en gepubliceerd onder de titel *De geest van koning Leopold II en de plundering van de Congo* – bracht Jacques' brief aan Leyder opnieuw in herinnering. Dat leidde in het bijzonder tot protestacties tegen het standbeeld van Jacques op de Grote Markt in Diksmuide. Daarbij speelde het feit dat de Franstalige Jacques uitgerekend geëerd werd met een standbeeld in de stad van de Ijzertoren – met zijn belangrijke symbolische betekenis voor de Vlaams Beweging – ook een rol (Verbeke 2011).

Er is geen enkel bewijs dat Jacques zijn dreigement in de brief die hij aan Leyder schreef ook heeft uitgevoerd of dat hij zich heeft schuldig gemaakt aan evenveel wandaden als bijvoorbeeld Léon Fiévez, Charles Lemaire of Léon Rom, al is dat in de context van het buitensporige geweld dat Leopold II's bewind over Congo in het algemeen kenmerkte, niet bepaald een criterium. Zoals vele anderen fungeerde hij in het systeem van een rubbergewingebied dat onttrokken was aan de directe controle van hogere koloniale overheidsambtenaren, als een man voor wie het doel de middelen heiligde. In zijn blinde ambitie om de gevraagde rubberquota te halen, aarzelde hij niet om strafexpedities uit

te sturen om zijn doel te bereiken: “*Binnen de context van het rubberregime kunnen we Jacques bezwaarlijk een einzelgänger [sic] noemen. Hij is één van de vele tussenschakels bij de maximale ontginning van grondstoffen uit de kolonie en dat tegen een minimale kost*” (Dewulf & Gysel 2016: 122).

De Generaal Jacqueslaan situeert zich in een buurt waar veel namen herinneren aan militairen die een rol hebben gespeeld in de Belgische (koloniale) geschiedenis. Verwijst het bordje van de straatnaam niet naar de rol die Alphonse Jacques heeft gespeeld in de Onafhankelijke Congostaat, dan vermeldt ze ook niet wat hij heeft gedaan tijdens Wereldoorlog I. Mogelijk hebben de meeste Brusselaars dan ook geen idee wie hij was en waarom hij een straatnaam heeft gekregen.

Zelfs als de bijdragen van Jacques in de verdediging van België tijdens Wereldoorlog I buiten kijf staan, blijft de vraag of hij, gelet op zijn wandaden in de Onafhankelijke Congostaat, in Brussel moet herdacht worden middels de naam van een van de voornaamste verbindingswegen in het Gewest.⁶

4.3.2.2. De Alexandre Galopinlaan

Deze straat loopt van de 11 Novemberlaan naar het Aimé Dandoyplein in Etterbeek. Ze heette eerst *Le Marinelstraat* en werd in 1949 herdoopt naar Alexandre Galopin die in 1944 werd vermoord door leden van de collaborerende pro-nationaalsocialistische organisatie DeVlag (*Deutsch-Vlämische Arbeitsgemeinschaft*).

Alexandre Galopin (1879-1944) was in dienst geweest van de belangrijkste Belgische *holding*, de Generale Maatschappij van België, als directeur (in 1923), als vice-gouverneur (in 1933) en als gouverneur (in 1935). In 1932 werd hij benoemd tot voorzitter van de *Société minière du Bécéka* en tot directeur van de *Union minière du Haut-Katanga* (UMHK), waarvan hij in 1939 voorzitter werd.

Als bestuurslid van de Generale Maatschappij van België, waartoe onder andere de *Union Minière du Haut-Katanga*, beschreven als een staat in een staat, en de *Forminière* behoorden, heeft hij ongetwijfeld een belangrijke rol gespeeld in de economische exploitatie van Belgisch Congo tijdens het interbellum en Wereldoorlog II. Tijdens de oorlog moesten Congolezen meewerken aan de ‘oorlogsinspanning’ door aan versneld tempo rubber te oogsten (wat herinneringen opwekte aan de rubberterreur in de Onafhankelijke Congostaat) en in de industrie natuurrijdommen zoals koper, uranium enz. te ontginnen en/of te bewerken. Het leidde in Elisabethstad (het huidige Lubumbashi) in de toenmalige provincie Katanga tot een staking van Congolese arbeiders van de UMHK die in bloed werd gesmoord op 9 december 1941. Nog tijdens de oorlog was Galopin in België de intellectuele en politieke leider van het ‘Galopin-comité’ en bezieler van de ‘Galopin-doctrine’ die tijdens de eerste jaren van de bezetting de lijnen uitzette voor de economisch-financiële politiek en vanaf 1941 twee groepen financierde die plannen uitwerken voor de economische en sociale wederopbouw. Leden

⁶ Alphonse Jacques wordt soms verward met Auguste Jacques (1872-1928) die zijn carrière begon in de *Force Publique* en in 1899 in opdracht van de Belgische adellijke familie d’Ursel cacaoplantages uitbouwde in de huidige Congolese provincie Kongo Central, waar hij nog altijd een slechte reputatie heeft. Hoewel hij cacao teelde, is hij het ook niet die zijn naam verleend heeft aan het chocolademerkt *Jacques* (Dewulf & Gysel 2017: 118-119).

van DeVlag vermoordden hem omdat ze hem beschouwden als de incarnatie van Belgisch patriottisme en antinazisme (Luyten s.d.).

De Galopinlaan komt niet voor in publicaties over koloniale monumenten en straatnamen en Galopin is bij het grote publiek niet bekend als koloniale speler. Deze casus illustreert (opnieuw) hoe individuele personen historisch complex en meerduidig verweven kunnen zijn met historische realiteiten, en hoe de herdenking, of de problematisering ervan, afhangt van het opnieuw opbouwen van (andere) historische narratieven rondom deze half vergeten figuren.

4.3.2.3. De Edmond Picardstraat

Deze straat loopt van het Georges Brugmannplein in Elsene naar de Vanderkinderestraat in Ukkel. Ze werd aangelegd tussen 1902 en 1904. Edmond Picard (1836-1924) was een jurist, schrijver, literatuurcriticus, mecenas en socialistische senator. Tussen 1913 en 1917 werd hij zeven keer genomineerd voor de Nobelprijs literatuur, waaronder twee keer door Maurice Maeterlinck, de enige Belg die de prijs ooit heeft gewonnen.

Picard was echter ook een rabiante en oversneden antisemiet en racist. Hij beschreef joden als 'de plaag'. In zijn boek *En Congolie* verwees hij naar de onomkeerbare verschillen die zouden bestaan tussen witte mensen en Congolezen. Hij vergeleek Congolezen met apen en vroeg zich af of ze in relatie tot dominante witte mensen niet altijd vermomde slaven of indirecte horigen zouden blijven (Picard 1896: 78-80).

Over de Congolese vrouwen schreef hij: "*L'odeur, la teinte, la physionomie indéchiffrable sous les ténèbres du derme, l'aspect vulvaire et sanguinolent de la bouche malgré la splendeur de la denture, apaisent les velléités masculines*" (*ibid.*: 166).

Tien jaar lang doceerde hij de encyclopedie van het recht aan de *Université nouvelle de Bruxelles* waar hij generaties studenten inwijdde in pseudo-theorieën over het recht die gebaseerd waren op de onafwendbare strijd tussen de rassen. Hij claimde een raciale (Arische) rechtsgeleerde te zijn. Als oprichter van het *Journal des Tribunaux*, verkondigde hij de grootsheid van het koloniale werk. Het *Journal des Tribunaux* en zijn entourage waren 'vectoren van het koloniaal recht'. Foulek Ringelheim schrijft in 1999: "*Picard heeft veertig jaar lang, tot de laatste dag van zijn leven in 1924, de meest afschuwelijke vormen van racisme en antisemitisme beleden.... De minachting voor de inferieure rassen en de haat tegen de Joden bepaalden zijn hele visie op de wereld en al zijn sociale, juridische, literaire en wetenschappelijke opvattingen*" (Ringelheim 1999).

In 1994 werd de Brusselse advocaat Michel Graindorge in eerste aanleg veroordeeld omdat hij een borstbeeld van Picard in het Justitiepaleis in Brussel omver had geworpen. In 1995 verleende het Hof van Beroep van Brussel hem uitstel van straf. De buste werd in 1998 verwijderd, maar datzelfde jaar opnieuw teruggeplaatst door de conservator van het Justitiepaleis.

Gelet op het feit dat Picard iemand was die systematisch racistische ideeën propageerde lijkt het onverklaarbaar dat er nog altijd een straat zijn naam draagt.

4.3.2.4. De Linnéstraat

Wegens de nabijheid van de (vroegere) Kruidtuin hebben verschillende straten in deze wijk van Sint-Joost-ten-Node namen die verband houden met de wereld van de natuur en de biologie, zoals de de Plantenstraat en ook de Linnéstraat die verwijst naar Carl Linnaeus, ook wel Carl Linné genoemd. Aangezien echter in het Nederlands de straat Linnéstraat wordt genoemd, terwijl de man in het Nederlands bekend staat als Carl Linnaeus, is de kans groot dat Nederlandstaligen niet begrijpen naar wie of wat de straatnaam verwijst.

De Zweed Carl Linnaeus was de grondlegger van de biologische taxonomie. In de eerste editie van zijn meest bekende boek *Systema Naturae* (1735) deelde hij de levende wereld onder in de koninkrijken van dieren (inclusief de mens, samen met zoogdieren en primaten), planten en mineralen. In de eerste negen edities van het boek verdeelde hij de menselijke soort op dezelfde manier onder in vier 'variëteiten':

- *Europaeus albus* of witte Europees;
- *Americanus rubescens* of roodachtige Amerikaan;
- *Asiaticus fuscus* of geelbruine Aziaat;
- *Africanus niger* of zwarte Afrikaan.

Ze kwamen overeen met de vier continenten die toen bekend waren. Terwijl hij voor andere dieren sprak van 'ondersoorten', gebruikte hij voor mensen de term 'variëteiten' omdat hij overtuigd was dat er slechts een mensensoort was die uiterlijk varieerde op basis van klimaat en omgeving. Hij focuste zich op de geografie en dacht dat huidskleur grotendeels een product van het klimaat is – een toevallige, externe factor.

In zijn tiende editie (1758) voegde hij notities toe over de vier variëteiten, waarbij hij de volgende attributen beschreef:

- huidskleur, medisch temperament (overeenkomend met de vier middeleeuwse humoren), en lichaamshouding;
- lichamelijke kenmerken met betrekking tot haarkleur en vorm, kleur van de ogen, en onderscheidende gelaatstreken;
- gedrag;
- manier van kleden;
- regeringsvorm.

Hij poneerde dat elke 'variëteit' bepaalde eigenschappen heeft en creëerde persoonlijkheidstypen voor hele bevolkingsgroepen. Het is nog altijd niet duidelijk waarom Linnaeus zijn beschrijvingen van menselijke 'variëteiten' veranderde van zuiver geografische naar wat we nu culturele kenmerken zouden noemen. Zo legde hij de basis voor 'wetenschappelijke' racistische theorieën.

Doorheen de tijd verschoof hij de volgorde van de 'variëteiten', maar hij plaatste de variëteit *Africanus* steevast onderaan en beschreef hen in alle edities het meest omvattend en op de meest denigrerende manier.

De Britse *Linnaeus Society* waaraan de Werkgroep dit kort overzicht ontleende, beschouwt zijn raciaal classificatiesysteem als een smet op zijn blazoën (*Linnaeus Society of London* s.d.). In de context van lessen en cursussen over biologie is het perfect mogelijk om Linnaeus' ideeën kritisch te duiden zonder daarbij zijn verregaande

invloed op biologische classificatiesystemen te minimaliseren. Een straatnaam laat dergelijke nuancerings echter niet toe.

4.3.2.5. Misverstanden

In de gepubliceerde literatuur over koloniale toponymie worden een aantal plaatsnamen onterecht geassocieerd met personen die een rol hebben gespeeld in Belgisch Afrika. De Charles Lemairestraat in Oudergem werd niet vernoemd naar de Waalse 'pionier' Charles Lemaire, maar naar een inwoner van Oudergem die als lid van het verzet in 1942 werd gedood door de Duitsers; de naam dateert van 1950.

De Renkinstraat in Schaarbeek verwijst niet naar Jules Renkin, de eerste minister van Koloniën, maar naar Renkin of Rennequin Sualem, een Luiks meester-timmerman die de machine van Marly bedacht die onder het bewind van Lodewijk XIV water uit de Seine moest oppompen naar de fontein van Marly en Versailles.

De Masuistraat verwijst naar Jean-Baptiste Masui, de algemeen directeur van de Belgische Staatsspoorwegen, Posterijen en Telegraaf en niet naar Théodore Masui, de algemeen secretaris van de Congolese afdeling van de koloniale tentoonstelling in Tervuren tijdens de Wereldtentoonstelling van 1897.

Het metrostation Pétillon en de Majoor Pétillonstraat ontleen hun namen niet aan Léon Pétillon, Gouverneur-Generaal van Belgisch Congo van 1952 tot 1958, maar aan Majoor Arthur Pétillon die actief was in de Onafhankelijke Congostaat.

De Picardstraat in Sint-Jans-Molenbeek verwijst niet naar Edmond Picard.

4.3.3. Instrumenten voor koloniale propaganda

4.3.3.1. *Lever House*

Er zijn tal van plekken en gebouwen in de stad die het kader vormden waar de politieke, economische, culturele of maatschappelijke realiteiten van het (vandaag zichtbaar of onzichtbaar) koloniaal verleden zich afspeelden. Het *Lever House* in de Koningsstraat, is ook zo een plek van 'koloniale actie' geweest, net zoals de fabrieken van *Lever Brothers* in Vorst ook verweven zijn met de koloniale dimensie van een internationaal zeepbedrijf dat in Belgisch Congo via een concessie aan grootschalige palmolie winning deed. Sommige gebouwen, zoals het *Lever House*, fungeerden echter specifiek ook als *intentionele* representatie van een actor in de koloniale exploitatie, en zijn vandaag getuigenissen van de eigen gestuurde beeldvorming over deze actor en over het kolonialisme op een welbepaald historisch moment. Het *Lever House* is daarvan een uitgesproken en prominent voorbeeld – al moet meteen worden opgemerkt dat de kenmerkende architectonische representatie zich voornamelijk in het interieur bevindt, en vandaag in het stadslandschap nauwelijks zichtbaar is. Dat is niet ongevoel – tal van koloniale bestuursplekken, verenigingen, bedrijfszetels en andere actoren in en rondom de Koningswijk waren gehuisvest in representatieve gebouwen die opgingen in het classicisme van het stadslandschap – we moeten ze dus '*against the grain*' lezen om de kolonialiteit ervan te herkennen. In het geval van het *Lever House* 'verklikken' geïntegreerde beelden die Congolezen voorstellen, de koloniale laag in het

gebouwcomplex dat echter in zijn geheel, ook met betrekking tot zijn historisch gebruik, gelezen moet worden.

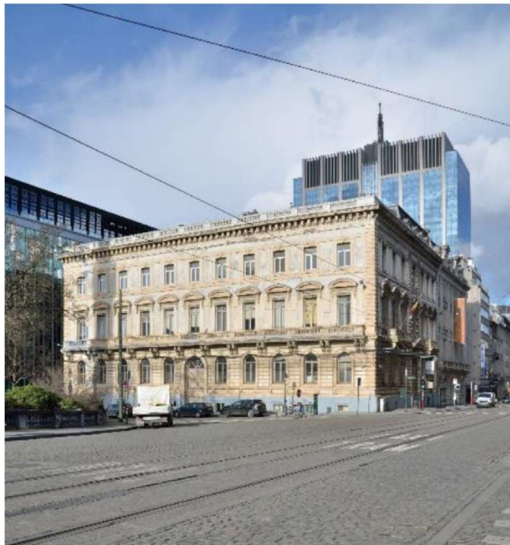

FIG. 22. Lever House, hoek Congresplein en Koningsstraat, Brussel. (Foto: Urban.brussels)

Vandaag is het gebouw vanuit de openbare ruimte evenmin leesbaar door een markering als koloniaal erfgoed. Het *Lever House* wordt in thematische stadswandelingen – bijvoorbeeld *Het dekoloniseringsparcours* (Catherine 2019) of de wandeltour die de vzw *Bakushinta* door de koninklijke wijk organiseert – wel besproken als een veelzeggend document en als een symboolplek: *Lever* is een symbool geworden voor de continuïteit van de koloniale roofexploitatie ook na de Belgische overname van de kolonie, terwijl de *Sunlight*-zeep van *Lever* die in alle huishoudens zijn intrede maakte ook een typisch voorbeeld is van ‘banaal kolonialisme’ (cf. §2.4.1.). Delen van het exterieur van dit gebouw waren al sinds

1977 beschermd vanuit het idee om de omgeving van de Congreskolom te conserveren. In 2020 nam de Brusselse Hoofdstedelijke Regering het initiatief om de bescherming uit te breiden tot de totaliteit van het gebouw, inclusief het interieur, omwille van de artistieke waarde van de architectuur en de toegepaste kunst, en vooral omwille van de historisch-documentaire waarde van het gebouw als representatieve bedrijfszetel en koloniaal propaganda-instrument van *Lever Brothers* (Bescherminingsbesluit BHG van 5 februari 2021, met bespreking van die historische en artistieke waarde in de bijlage van dit besluit – een van de bronnen voor deze analyse).

Het *Lever House* bevindt zich in de Koningsstraat 150-152, maar is het meest zichtbaar via zijn façade aan het Congresplein, terwijl er ook een ‘achtergevel’ is aan de Vandermeulenstraat. Het ontwerp van de Congreskolom van Joseph Poelaert ging samen met de realisatie van een groter monumentaal stadsproject, dat een geïntegreerd kader bood aan dit nationale monument voor de moderne Belgische grondwet en de vorst Leopold I en dat ook inspeelde op het hoogteverloop tussen de Brusselse beneden- en de bovenstad. Twee herenhuizen, met identiek exterieur (van architect Jean-Pierre Cluysenaar) die nu het plein omzomen, werden in 1850 en 1852 gebouwd : neoclassicistische *palazzi* met neorenaissance-elementen – conform een dominant stijlgebruik op dat moment. Tussen 1919 en 1922 werd het gebouw twee maal grondig verbouwd en heringericht door dezelfde belangrijke Brusselse architect Paul Saintenoy (ook een kleinzoon van Cluysenaar), die in het interbellum een eclectische praktijk ontwikkelde, om als bedrijfszetel te dienen. In 1919 werd het gebouw aangekocht door de *Banque Transatlantique belge* en vergroot (1919-1920) door de inlijving van het naburige herenhuis (nr. 152) en door een uitbreiding naar de Vandermeulenstraat. Het gebouw werd gereorganiseerd rondom een binnenhal met loketten onder een beglaasd plafond.

Lever Brothers kocht het gebouw na het failliet van de bank. Zo werd in 1921, na verbouwing, het gebouw de zetel van *les Savonneries Lever Frères* (reeds opgericht in

1900 als Belgisch bedrijf met Britse eigenaars) en van de *Société anonyme des Huileries du Congo Belge* (HCB, opgericht door *Lever* in 1911): het *Lever House*. Later, in 1930, werd het bedrijf *Huilever* en ten slotte door een fusie *Unilever* (*Unimargarine-Lever*). De HCB had zijn kantoren in de Montoyerstraat en in 1958 werd het Belgische *Lever* hoofdkwartier ook naar daar overgebracht.

In 1921 werd de verbouwing van het complex voor *Lever* opnieuw toevertrouwd aan Saintenoy. Die omvatte ook een belangrijke herinrichting van een monumentale ere-inkomhal. Die is onder meer opmerkelijk door zijn volledige bekleding, in vloer en muren, met rijke marmers van verschillende kleur en oorsprong, erg vergelijkbaar met het marmergebruik in delen van het Congomuseum in Tervuren dat vijftien jaar eerder was ontworpen door de Franse architect Charles Girault, ook wat betreft de combinatie van deze natuurstenen wanden en de nissen met koloniale beelden, zoals ook in de rotonde van het museum. Het bedrijf en de ontwerper leken bewust te kiezen voor een associatie met deze beeldvorming. Verder omvatte de verbouwing door Saintenoy ook de installatie van een cinemazaal en een museum, die direct vanop de Koningsstraat ontsloten werden door een tweede ingang en een binnendoorgang.

Van de cinema-inrichting en het museum zijn vandaag behalve de ruimtelijke indeling niets bewaard, maar ze zijn op de architectuurplannen wel duidelijk zichtbaar. Niet alleen de architectuur en de ornamentale afwerking (o.a. sculpturen) fungeerden als drager van het zelfbeeld van *Lever* als koloniale exploitant, het gebouw diende als plek en infrastructuur ook voor activiteiten van koloniale bedrijfspropaganda: tentoonstellingsdisplays in het 'museum' en de projectie van films in de 'cinema' (cf. *infra*).

Bij de overname van Congo door de Belgische staat werd gezegd dat voortaan geen grote territoria in concessie zouden worden gegeven. Toch onteigende de Belgische regering in 1911 Pende volkeren van 7500 km² gronden (wat neerkomt op een vierde van de oppervlakte van België) en kende aan de nv *Huileries du Congo Belge*, HCB (juridisch Belgisch maar met overwegend Britse kapitalen) een feitelijk monopolie toe voor de uitbating van palmbossen (*Elaeis*) over meer dan 39.000 km² (1,3 keer de oppervlakte van het 'moederland'). De Congolese bevolking werd er naar kleinere zones verdrongen. Emile Vandervelde had in 1911 zijn akkoord gegeven aan de vestiging van *Huileries du Congo Belge* in Belgisch Congo en de Belgische Werkliedenpartij bekwam een zetel in de HCB.

William Lever had Stanley's reizen gevolgd. Hij had zijn eerste contact met België in 1888 tijdens de Internationale Tentoonstelling. Hij presenteerde er zijn zeep. In 1889 richtte hij een verkoopagentschap op in Brussel en twee depots in Antwerpen. De nv *Savonneries Lever Frères* werd in 1900 opgericht en op 8 juli 1905 werd de eerste fabriek in Vorst geopend. Lever had een devies: mooi werk leveren door het goede te doen! Hij wilde dat zijn werknemers het bewustzijn ontwikkelden dat ze nobele mensen waren en niet louter machines. Daarom ook bouwde de paternalistische ondernemer bij Liverpool, de arbeidersstad (en 'garden city' *avant la lettre*) Port-Sunlight. In de Congolese provincie Kwilu, werd *Leverville* (vandaag Lusanga) gebouwd. Eens een lokaal voedingsmiddel werd palmolie nu getransformeerd tot een belangrijk exportproduct door grootschalige Congolese dwangarbeid. Mannen en vrouwen, maar ook kinderen en zieken werden gedwongen om opgelegde quota's aan palmnoten te oogsten voor een schamel loon, waarmee ze de hoofdbelasting moesten betalen aan de koloniale

administratie. Dat ging gepaard met lichamelijke brutaliteiten. De Franse arts Paul Raingeard veroordeelde de onmenselijke omstandigheden waarin de Congolese arbeiders in de streek werkten. Zijn rapport lag aan de basis van een belangrijke crisis in het Belgisch parlement tussen 1932 en 1933, waarbij Emile Vandervelde het einde van de (in theorie al afgeschafte) dwangarbeid eiste. In 2008 publiceerde de familie van Raingeard het postume boek *Maudit soit Canaan* dat Raingeard in de jaren 1930 geschreven had.

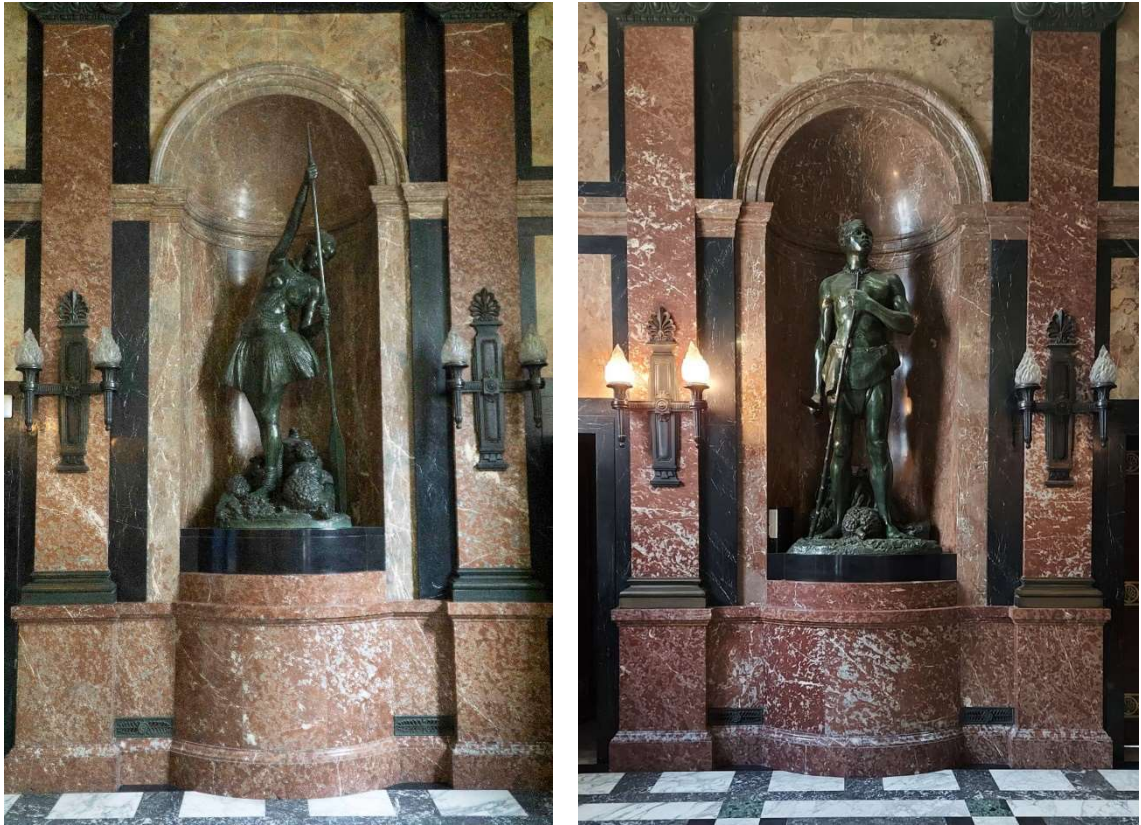

FIG. 23. *Lever House*, erevestibule de twee bronzen beelden. Foto: Urban.brussels)

In het *Lever House* hadden de cinema en het museum publicitaire en koloniale propagandistische doeleinden. In 1925 herinnerde de bedrijfsdirecteur, de heer Périet, aan de uitgangspunten van Levers museumproject: “*Aan het publiek en vooral aan de jeugd het actuele Congo tonen, bij de jeugd koloniale roepingen opwekken en ten slotte de materiële rijkdommen van de kolonie leren kennen*” (Vints 1984: 61-63, zoals geciteerd in BHG in de bovenvermelde bijlage van het Besluit van 2020). De zwarte bronzen beelden van Congolezen in de twee nissen van de *vestibule d'honneur* staan bekend (in het beschermingsbesluit) als ‘een pagaaster’ en ‘een jager’ en zijn van de hand van Isodore De Rudder en Paul Wissaert respectievelijk. Het beeld van de pagaaster maakte op de Wereldtentoonstelling van 1897, in een beschilderd gipsen versie, ook deel uit van de groep ‘*Pêcheurs Bangala*’ – illustratie van continuïteiten over decennia heen, en tussen officiële en private koloniale beeldvorming. In de bronzen versie in het *Lever House* zijn palmnoten toegevoegd, liggend aan de voeten van de vrouwelijke figuur. Die liggen ook aan de voeten van de mannelijke figuur in het andere beeld, die daarom wellicht geen jager voorstelt, maar een dwangarbeider in de

palmnotenoogst. In zijn rechterhand houdt hij een kapmes vast, een onmisbaar werktuig om de palmtrossen door te snijden en de vruchten los te maken, en in zijn linkerhand een lange stok om in de trossen te prikken en ze te laten vallen. De vrouw draagt de trossen, die zij schoon moet maken en de noten moet breken om de palmpitten eruit te halen.

Lucas Catherine (2019: 61) leest beide figuren als “*arbeiders van de Pendé-stam die palmnoten oogstten*” – een groot deel van de Pende-bevolking was onder dwang weggeleid om voor de *Huileries du Congo Belge* te werken in de dunbevolkte regio die ze exploiteerde. De beelden laten dan ook toe om een geschiedenis van opstand, en gewelddadige onderdrukking ervan, ter sprake te brengen. Die wordt doorgaans de ‘Penderevolte’ genoemd, al zou beter van verzet gesproken worden. Het is één van de toenemende onlusten in de jaren 1930. Leden van de Pende-bevolking kwamen in 1931 in opstand, in een context van een internationale financiële crisis na de beurscrash van Wall Street, op een moment waarop de Staat de belastingen had verhoogd en de *Huileries* de vergoeding per kilo palmolie hadden verlaagd.

Pende mannen begonnen dorpen te ontvluchten om te ontsnappen aan rekruteerders van *Huileries du Congo belge*. Rekruteerders dwongen de mannen weer aan werk te gaan door vrouwen, kinderen en ouderen te gijzelen – praktijken gemeenzaam ‘*sukulabuala*’ genoemd, ‘het dorp schoonvegen’ (Sikitele 2015). Daarop begonnen mannen zich te bewapenen.

Op 14 mei 1931 kwam gewestbeheerder Burnotte aan in Kilamba om belastingen te innen. De mannen weigerden te werken en vluchtten. Burnotte liet daarop de meeste vrouwen gijzelen en alles van waarde confisceren. Burnotte en andere HCB rekruteerders begonnen samen te drinken in Kilamba. Vijf mannen verkrachtten vrouwen. De vrouwen werden na drie dagen vrijgelaten. Een vrouw was verkracht door een man die Collignon heette. Matemo à Kalengo, de echtgenoot van de vrouw, confronteerde Collignon een paar dagen later en vroeg hem om compensatie, zoals dat gebruikelijk was bij Pende. Collignon weigerde en Matemo werd fysiek aangepakt door Collignon en HCB werknemers. Daarop diende Collignon klacht in tegen Matemo zonder de aanleiding te vermelden.

Vervolgens werd gewestbeheerder Maximilien Balot erop uit gestuurd om belastingen te innen en om te onderzoeken wat er gebeurd was. Hij kwam op 8 juni aan in Kilamba. Tijdens een confrontatie tussen dorpelingen o.l.v. Matemo geraakte een Pende man gewond door het schot van een soldaat. In het daaropvolgende gevecht met Matemo en zijn medestanders werd Balot gedood. Tijdens de repressie door een daaropvolgende strafexpeditie werden volgens bronnen minstens 500 tot 1.000 Pende gedood. Vele mannen werden ter dood veroordeeld door een oorlogstribunaal, anderen kregen gevangenisstraffen. De koloniale overheid ‘onthoofdde’ de Pende-samenleving en verving Pende chefs door capita’s die door Pende als collaborateurs beschouwd werden. (Weiss et al. 2016, Henriët 2021)

In de symbolische voorstelling in de inkomhal is deze complexiteit van de historische realiteit afwezig, maar er zijn wel aangrijpingspunten om die te ontwikkelen: de locatie van deze bedrijfszetel op een zeer representatieve plek in de nabijheid van de regeringsinstellingen, van banken en ondernemingen zoals de *Société Générale de Belgique* verderop in de Koningsstraat laat toe om de samenwerkingen tussen Staat en

(internationaal) kapitaal in de kolonie en het 'moederland' ter sprake te brengen; de architectuur en kunstwerken van de vestibule en de herinnering aan het museum en de cinema staan toe om de historische realiteit van koloniale propaganda te bespreken. Het *Lever House* biedt verder ook een gelegenheid om naar de dekolonialiteit te kijken als men weet dat *Feronia Inc.* een deel van de voormalige plantages van *Lever* in Congo had overgenomen en er vormen van koloniale exploitatie verderzetten. Het bedrijf werd evenwel gesteund door de toenmalige BIO, de Belgische openbare investeringsmaatschappij voor ontwikkelingslanden, Europese ontwikkelingsbanken en de Belgische federale overheidsdienst voor buitenlandse zaken, buitenlandse handel en ontwikkelingssamenwerking. Het werk van kunstenaar Renzo Martens en de *Cercle d'Art des Travailleurs de Plantation Congolaise* (CATPC) uit de omgeving van *Leverville* kaarten de koloniale en postkoloniale exploitatie van de lokale bevolking verder aan.

4.3.3.2. Hotel van Eetvelde

FIG. 24. Hotel Van Eetvelde, zicht op de centrale hal/wintertuin. (Foto: Urban.brussels)

Het beschermde Hotel van Eetvelde in Brussel (in fasen gebouwd tussen 1895 en 1901) is één van de meesterwerken van de art nouveau in het algemeen en van Victor Horta

in het bijzonder. Samen met huis en atelier van Horta in Sint-Gillis, het Hotel Tassel in Brussel-Stad en het Hotel Solvay in Elsene is het een van de vier herenhuizen die Horta ontworpen heeft in Brussel die op de UNESCO Werelderfgoedlijst staan op basis van drie criteria. De huizen zijn:

- werken van menselijke creatieve genie die de hoogste expressie vertegenwoordigen van de invloedrijke art nouveau stijl in kunst en architectuur;
- een uitzonderlijke getuigenis van de art nouveau, die op het einde van de 19de eeuw een beslissende stap vormde in de evolutie van de architectuur in het Westen en een voorbode van de latere ontwikkelingen;
- uitstekende voorbeelden van art nouveau-architectuur die op briljante wijze de overgang van de 19de naar de 20ste eeuw illustreren in kunst, denken en maatschappij (Unesco 2000).

Van de vier huizen heeft het Hotel van Eetvelde het meest uitgesproken koloniale karakter. Dat is een direct gevolg van het feit dat de opdrachtgever en bewoner van dit herenhuis Edmond van Eetvelde was. Als Secretaris-Generaal van de Onafhankelijke Congostaat was Edmond van Eetvelde de meest nauwe medewerker van Leopold II in zijn hoedanigheid van eigenaar en monarch van deze staat. Hij bestuurde Congo vanaf 1885, aanvankelijk als hoofd van het departement van Buitenlandse Zaken en Justitie, alvorens alle verantwoordelijkheden van de centrale regering in zijn handen te concentreren en in 1894 tot enige Staatssecretaris te worden benoemd. Hij bleef in deze prominente rol tot 1901. Naast zijn ministeriële functies zetelde hij in de directiecomités van talrijke ondernemingen, waaronder de *Compagnie du Chemin de Fer du Congo supérieur aux Grands Lacs africains* en de *Banque de Bruxelles*.

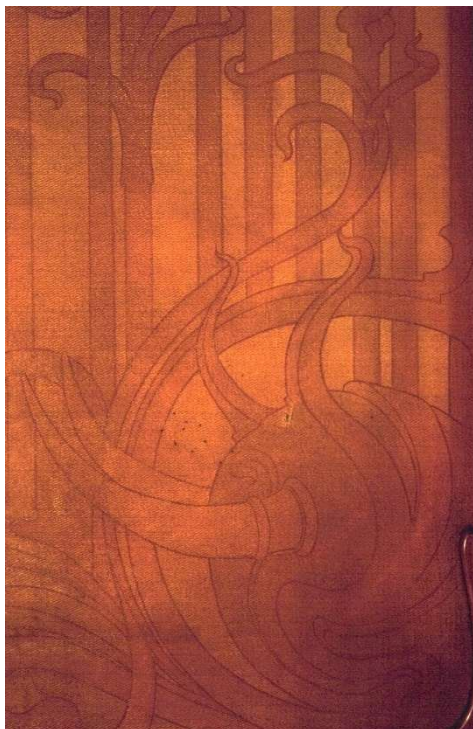

FIG. 25. Hotel van Eetvelde, detail van de wandbekleding in de eetkamer.
(Foto: Urban.brussels)

Hotel van Eetvelde fungeerde als een doordacht propagandamiddel. De centrale lumineuze octagonale hal, die de planopbouw en ruimteervaring zo revolutionair maakte en waar dit gebouw (vandaag) in de architectuurgeschiedenis vooral bekend om staat, diende samen met het aanpalende salon immers als uitgebreide ontvangstruimte. In het gebouw werd ook overvloedig gebruik gemaakt van Congolees hout en ivoor – het bijzondere materiaalgebruik betreft verder ook zichtbaar structureel gebruik van staal – en het bevatte elementen die verwezen naar de Congolese natuur en de ster van de Onafhankelijke Congostaat. Van Eetvelde gebruikte het in zijn hoedanigheid als medewerker van Leopold II, die het huis trouwens regelmatig bezocht. Horta boetseerde doorheen het gebouw Congolese houtsoorten in kronkelende, ontlukende plantvormen, gebruikte ze voor de structuur van het meubilair en in minuscule details van behangmotieven en deurklinken en beeldde Congolese fauna en flora af in de wervelende,

grasachtige bladeren van de glasramen en muurschilderingen. In de eetkamer liet hij in het mahoniehouten beslag boven de haard orchideeënachtige bloemen graveren, waarvan met de ster van de Onafhankelijke Congostaat, terwijl op de tegenoverliggende muur in de lambrisering de omtrek van een olifant met slagstanden geschilderd is (Sacks 2017: 122-123).

Van op straat gezien, is het Hotel van Eetvelde niet onmiddellijk leesbaar als koloniaaal spoor, maar als prominent stedelijk erfgoed is het wel bijzonder belangwekkend en geschikt om de complexe verstrengelingen tussen (bepaalde) art nouveau werken en de koloniale geschiedenis te thematiseren, via opdrachtgeversnetwerken, financiering, representatief gebruik, iconografie, materiaalgebruik.

4.4. Kunstwerken in de openbare ruimte

4.4.1. *Weggelopen zwarte slaven worden aangevallen door honden*

De Louizalaan, vanaf 1859 ontwikkeld als 'promenade' tussen de stad Brussel en het Terkamerenbos, verbreedt zich in het meest zuidelijke segment (tussen het rondpunt en het Terkamerenbos). Onder impuls van de toenmalige hertog van Brabant, de latere koning Leopold II, werd dit segment uitgevoerd als een brede promenade met een centrale laan van 29 meter breed, versierd met bloemperken en beelden, en met voetpaden en zijlanen aan weerszijden. Een van de beelden die er kwamen – in dit geval drie decennia later – is een beeldhouwwerk dat een ontsnapte en geketende tot slaaf gemaakte zwarte persoon toont die zijn zoon beschermt tegen twee honden. Qua compositie herinnert het aan de beeldengroep *Laocoon en zijn zonen*, een van de pronkstukken in de collecties van het Vaticaan, en aan het beeld *Ugolin en zijn zonen* van Jean-Baptiste Carpeaux dat een tiran uit Pisa voorstelt. Inhoudelijk is het geïnspireerd door een scène uit de roman *Uncle Tom's Cabin* van de Amerikaanse schrijfster Harriet Beecher Stowe.

FIG. 26. Kunstwerk *Weggelopen zwarte slaven worden aangevallen door honden*. Louizalaan, Brussel. (Louis Samain, 1869) (Foto: Urban.brussels, 2006)

In hoofdstuk 19 wordt de weggelopen Scipio door honden in het nauw gedreven in een moeras. In de roman loopt Scipio weg van zijn witte meester. Meer nog dan de zweep en ketens werden in de Verenigde Staten honden gebruikt om tot slaaf gemaakte zwarten te disciplineren. De Franse naam van het standbeeld, *Nègres marrons surpris par des*

chiens, verwijst echter naar Marrons, tot slaaf gemaakte zwarten die doorheen Noord- en Zuid-Amerika en de Caraïben de slavernij ontvluchtten door zich te vestigen in gebieden die moeilijk toegankelijk waren voor witte mensen, inclusief moerassen, waar ze erin slaagden gedurende generaties afgescheiden te leven van de witte samenleving.

Beecher Stowe's roman werd gepubliceerd in 1852, negen jaar voor de Amerikaanse burgeroorlog uitbrak, en was ook in België heel populair. De gipsen versie van het beeld die Louis Samain maakte in 1869, vier jaar na het einde van de Amerikaanse burgeroorlog, staat in het Justitiepaleis. Toen hij het beeld in 1869 voorstelde op de Salon van Brussel veroorzaakte het een sensatie. De Belgische Staat kocht de marmeren versie en bood die aan aan de Stad Brussel, die ze in 1895 aan de Louizalaan plaatste.

Met de opkomst van de beweging voor burgerrechten in de Verenigde Staten kantelde de reputatie van *Uncle Tom's Cabin*. Sindsdien wordt het hoofdpersonage gezien als het prototype van het soort tot slaaf gemaakte persoon dat voldoet aan de verwachtingen van witte mensen door zich onderdanig tegenover hen op te stellen. Die analyse gaat zelfs nog meer op voor Scipio dan voor Oom Tom zelf. De witte slaveneigenaar Augustine St. Clare die het verhaal van Scipio vertelt, beschrijft hem als een echte Afrikaanse leeuw, in Afrika geboren, met een aangeboren vrijheidsdrang, die voortdurend werd doorverkocht omdat niemand wat met hem kon aanvangen. Toen hij op een dag, na een opzichter te hebben aangevallen, wegliep en zich verschool in een moeras, kreeg St. Clare het voor elkaar dat zijn broer Alfred die Scipio bezat zich bereid verklaarde Scipio aan hem te verkopen als hij hem zou kunnen temmen. De achtervolging werd ingezet met honden die Scipio konden lokaliseren. Scipio doodde er drie met zijn blote handen, maar werd uiteindelijk gevelde door een gewoerschot. Volgens St. Clare slaagde hij erin Scipio te temmen door zelf zijn wonden te verzorgen. Nadat hij genezen was, weigerde Scipio de vrijheidspapieren die St. Clare hem aanbood en trad vrijwillig in zijn dienst. Hij bekeerde zich tot het christendom en werd, in St. Clare's woorden, "*zo zachtmoedig als een kind*". Toen St. Clare cholera kreeg, vluchtten al zijn slaven, behalve Scipio die hem verzorgde, op zijn beurt zelf cholera kreeg en stierf. Beecher Stowe en St. Clare (in de roman een even overtuigde tegenstander van de slavernij als de schrijfster zelf) laten er geen twijfel over bestaan dat ze de ideale relatie tussen witte en zwarte Amerikanen beschouwen als een tussen een edelmoedige meester en een dankbare, volgzame knecht.

Het beeld van Samain stelt het geweld waarmee gevluchte slaven werden opgejaagd aan de kaak, zonder zich uit te spreken over de Amerikaanse slavenhandel als dusdanig, zonder kritiek op Beecher Stowe's ideeën over de relatie tussen witte en zwarte Amerikanen en zonder de slavenhandelaars af te beelden die de honden hadden afgestuurd op de tot slaaf gemaakte vader en zijn zoon. Terwijl historische of mythische figuren in de Europese kunsttraditie zowel konden worden uitgebeeld als slachtoffers, zoals *Laocoon en zijn zonen*, als helden, staat er in heel België geen enkel beeld van een historische, fictieve of mythische zwarte held. Het beeld van Samain reduceert het publiek tot passieve consumenten van de esthetisering van choquerend geweld zonder enige vorm van contextualisering. Het is een vorm van pornografisch geweld dat de grote kloof bevestigt die er zou bestaan tussen zwarte slachtoffers en witte kijkers en het publiek uitnodigt om zich verheven te voelen boven Amerikaanse slavenhouders. Dit zonder de betrokkenheid van Brusselse bankiers en handelaars bij de trans-Atlantische slavenhandel tijdens de 18de eeuw of de betrokkenheid van de Onafhankelijke

Congostaat bij de slavenhandel in Congo aan de oost- of westkust onder ogen te moeten zien. Het beeld werd gemaakt en tentoongesteld na het einde van de Amerikaanse burgeroorlog die een einde maakte aan de slavernij en het werd op zijn huidige locatie geplaatst na afloop van de oorlog tussen de Onafhankelijke Congostaat en de Arabo-Swahili slavenhandelaars.

In 2020 lanceerden buurtbewoners een petitie om de verwijdering van het standbeeld te eisen dat volgens hen geen plaats heeft in de openbare ruimte en beter in een museum zou worden ondergebracht. Volgens het kabinet van burgemeester Philippe Close van de Stad Brussel moet de kwestie worden besproken in het algemene kader van het debat over dekolonisering van de openbare ruimte in het Brussels Parlement.

4.4.2. De boogschutter

Arthur Dupagne vestigde tijdens de koloniale periode een reputatie op basis van zijn vaak monumentale beelden van Congolezen die in België, Congo en elders werden tentoongesteld. Een aantal ervan worden bewaard in het Museum van Elsene, het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika in Tervuren en het *Musée de l'art wallon* in Luik.

FIG. 26. *De Boogschutter* door A. Dupagne, Frontlaan Etterbeek, ingehuldigd in 1962. (Foto: Urban.brussels, 2021)

Dit beeld van zijn hand werd in 1962 aan de Frontlaan in Etterbeek geplaatst, een jaar na de dood van de kunstenaar, tijdens hetzelfde jaar dat Rwanda en Burundi onafhankelijk werden en twee jaar nadat Congo onafhankelijk was geworden. Het beeld is strikt genomen geen voorbeeld van koloniale propaganda omdat het in de openbare ruimte werd geplaatst na de onafhankelijkheid van Congo. Toch kan het niet losgekoppeld worden van de koloniale propaganda: net zoals dat het geval is met een aantal van de beschermde beelden in de grote rotonde van het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika in Tervuren die na de onafhankelijkheid van Congo werden geplaatst, is zijn iconografie onversneden koloniaal en racistisch.

Het toont een halfnaakte jonge zwarte man die jaagt met een boog. De houding van de half knielende zwarte man op jacht contrasteert sterk met de stedelijke omgeving zonder dieren waarin het beeld werd geplaatst. De ligging is inderdaad belangrijk: het beeld staat in de buurt van het Koning Overwinnaarplein waar de Residentie Katanga werd gebouwd om Belgische kolonisten te huisvesten na hun terugkeer na de onafhankelijkheid van Congo. De meeste voormalige Belgische kolonisten hadden inderdaad gewoond in de voormalige provincie Katanga die het centrum was van de industrie in Belgisch Congo en zich in 1960 had afgescheiden van de nieuwe Congolese staat, met de steun van de Belgische staat en de *Union Minière du Haut-Katanga* die de industrie domineerde. In de industriële centra van Katanga slopen evenwel geen jagers rond, op zoek naar een prooi. Het beeld geeft een dreigende indruk en suggereerde dat

voormalige Belgische koloniale onderdanen ook na de onafhankelijkheid nog 'onbeschaafd' waren en 'beschaafd' moesten worden door Belgen (Dewilde 2021; Stanard 2019: 158). Het benadrukt zo het vermeende 'anders zijn' van zwarte mensen in relatie tot het witte publiek voor wie het werd geplaatst. Als dusdanig is het een voorbeeld van imperialistische nostalgie (cf. §4.2.2.) die doorwerkte na de onafhankelijkheid van Congo. Volgens Véronica Curto moest het beeld zo een soort "*nostalgische koloniale charme*" verlenen aan de buurt en haar nieuwe bewoners. De buurt wordt ondertussen voornamelijk bewoond door mensen van buitenlandse afkomst die niets te maken hebben met het koloniale verleden (Curto 2018: 27). Als dusdanig heeft het beeld zijn houdbaarheidsdatum overschreden.

4.4.3. De beiaard op de Kunstberg

De beiaard op het Paleis voor Congressen op de Kunstberg werd ontworpen door de Brusselse architect Jules Ghobert. Op de klok van de beiaard staan twaalf mannelijke personages die representatief zouden zijn voor België: acht concrete Belgische historische personages (Jacob Van Artevelde, Godfried van Bouillon, Filips de Goede, de Graaf van Egmont, Keizer Karel V, Jean-Joseph Charlier en Peter Paul Rubens), drie 'onbekende Belgen' (een 'Galliër', 'soldaat' en een 'werkman') en een Congolees (een 'tamtamspeler'). Het stereotiepe beeld van de anonieme Congolese trommelaar die een land vertegenwoordigt dat circa 80 keer groter is dan België en een veel grotere culturele diversiteit kent dan België, staat in schril contrast met de historische figuren die België vertegenwoordigen. Zo wordt de indruk gewekt dat alle culturen van Congo gereduceerd kunnen worden tot het beeld van 'de tamtamspeler' en dat Congo geen geschiedenis heeft, alleen maar een tijdloze traditie. Als dusdanig is de beiaard hoogst problematisch.

4.5. Koloniale figuren?

4.5.1. Charles Buls als koloniale figuur?

Charles Buls was burgemeester van Brussel van 1881 tot 1899 waar de spanning tussen grote nieuwe stadsprojecten en de noodzaak om historisch patrimonium te bewaren zich vertaalde door het verschil tussen de urbanistische projecten van Leopold II en Charles Buls' politiek om historische wijken te behouden en historische gebouwen te restaureren en zelfs te reconstrueren. Buls nam ontslag als burgemeester uit protest op Leopold II's beslissing om de Sint-Rochuswijk af te breken voor de creatie van de Kunstberg.

Tenzelfdertijd had Buls echter niets dan lof voor Leopold II's bestuur van de Onafhankelijke Congostaat. Na zijn officiële bezoek in 1898 aan Congo richtte hij het *Oeuvre des Bibliothèques congolaises* op om koloniale agenten lectuur en verstrooiing te verschaffen. In 1905 leverde hij meer dan 150 boeken aan het netwerk van een honderdtal bibliotheken dat bestond in de Onafhankelijke Congostaat, maar er kwam een einde aan zijn initiatief toen in 1910 publieke bibliotheken werden opgericht (Kadima-Nzuji 2000: 241). Buls maakte propaganda voor de Onafhankelijke Congostaat met zijn reisboek *Croquis congolais* (1899) waarin hij het economische potentieel van Congo

toeschreef aan het intelligente despotisme van Leopold II. Hij beschreef zwarten onder meer als leden van een inferieur 'ras', 'primitieveling[en]' en "*half duivels, half kinderen die zich intellectueel en moreel situeerde[n] tussen het intelligentste dier en de witte man*". Ze zouden zich nog in de eerste fase van de ontwikkeling van menselijke culturen bevinden en de superioriteit van witte mensen erkennen. Hij beschouwde hen als onmiskenbare werktuigen voor de exploitatie van Afrika en waarschuwde dat deze werktuigen moesten worden gebruikt in plaats van misbruikt omdat ze anders zouden verdwijnen. Verder minimaliseerde hij kritiek op Leopold II's bewind. Ongetwijfeld kon het inzetten van ongeschoolde of ongeschoolde agenten tot situaties van misbruik leiden, maar op basis van zijn persoonlijke waarnemingen besloot hij dat de Staat dit niet tolereerde (Buls 1899).

Buls correspondeerde met de Pools-Britse auteur Joseph Conrad (Arnold 2009). Die trad in de Onafhankelijke Congostaat in dienst van Albert Thys en werd beroemd door zijn novelle *Heart of Darkness* uit 1899 (vertaald als *Hart der Duisternis*), over een witte agent in de Onafhankelijke Congostaat. Buls droeg *Croquis congolais* op aan Albert Thys. Het was een van de vele reisverslagen doorheen Congo die toen en tijdens de periode van Belgisch Congo gepubliceerd werden. Niet al die publicaties hadden een grote impact, maar opeenvolgende publicaties hadden een cumulatieve impact.

Vele folkloristische verenigingen houden de herinnering levend aan Buls die als burgemeester populair. Zijn blijvende populariteit blijkt ook uit het feit dat twee straten en vier scholen zijn naam dragen en dat hij een gedenkplaat heeft op de Grote Markt (1899), een monument – met burgemeester Emile Demot – in Elsene, en een fontein die hem afbeeldt met zijn hond op het Agoraplein in Brussel-Stad. Die populariteit is geheel gebaseerd op zijn verwezenlijkingen als burgemeester (die verder gingen dan zijn beleid om het historische Brussel te koesteren) en als onderwijshervormer, en heeft geen uitstaans met zijn reisboek of zijn oprichting van het *Oeuvre des Bibliothèques congolaises*.

Buls' ideeën over Congolezen werden toen ongetwijfeld gedeeld door de grote meerderheid van witte Belgen.

Hier moeten dan ook drie afwegingen gemaakt worden:

- Waren de oprichting van het *Oeuvre des Bibliothèques congolaises* en de publicatie van *Croquis congolais* van dezelfde orde als fysieke en symbolische wandaden gepleegd tegen Congolezen tijdens deze periode?
- Wat was de maatschappelijke impact van deze acties op korte en lange termijn?
- Wegen ze op tegen wat hij heeft betekend als burgemeester van Brussel en als onderwijshervormer?

4.5.2. Koning Boudewijn als koloniale figuur?

Henri Leenaerts ontwierp twee bustes van koning Boudewijn (1930-1993): een die sinds 1982 bij de ingang van het Koning Boudewijnpark aan de Eugène Toussaintstraat in Jette staat en een die sinds 1996 voor de kathedraal van Sint-Michiël en Sint-Goedele in Brussel staat. Elisabeth Barmarin ontwierp het beeld dat sinds 1996 op het Charles Lagrange plein, bij de hoofdingang van de Koninklijke Sterrenwacht Ukkel staat en het

bronzen reliëf van de koning dat in 1998 werd ingehuldigd in het metrostation Koning Boudewijn.

Van de vier beelden werd, voor zover we weten, alleen de buste voor de kathedraal ~~ge vandaliseerd~~ en dat in 2020: ze werd overgoten met rode verf en het woord “*réparations*” werd in rode verf op de sokkel geschreven. Koning Boudewijn was heel populair tijdens zijn leven en in de jaren na zijn overlijden. Zijn reputatie kreeg echter een deuk nadat de Parlementaire Onderzoekscommissie Lumumba in 2002 besliste dat hij in het dossier zijn constitutionele bevoegdheden te buiten was gegaan. Dat verklaart mogelijk waarom een van zijn beelden in 2020 werd beklad.

4.6. Hoe afwezige, niet of moeilijk zichtbare/leesbare sporen identificeren?

Het in kaart brengen, inventariseren en valoriseren van sporen die verwijzen naar bijvoorbeeld de geschiedenis van de aanwezigheid van Congolezen, Rwandezen en Burundezen en Belgen van Congolese, Rwandese en Burundese afkomst in de openbare ruimte is geen sinecure: het is een werk van lange adem dat een combinatie van lectuur van bestaande bronnen, nieuw archiefonderzoek (in officiële archieven en privéarchieven en bibliotheken), orale geschiedenis en antropologisch/sociologisch veldwerk en de samenwerking van verschillende actoren, van academische experts tot ervaringsexperten en amateurhistorici vergt (cf. *hoofdstuk 7*).

HOOFDSTUK 5
(DEEL)STRATEGIEËN
VOOR
DEKOLONISERING
VAN DE BRUSSELSE
OPENBARE RUIMTE

In dit hoofdstuk worden mogelijke acties besproken die onderdeel kunnen worden van een dekoloniseringsbeleid van de openbare ruimte. Op het einde van het hoofdstuk wordt een typologie van mogelijke tussenkomsten tegenover koloniale gedenktekens en andere koloniale sporen in de openbare ruimte besproken, maar dit overzicht wordt voorafgegaan door twee grote beschouwingen die duidelijk maken dat het dekoloniseringswerk niet te herleiden valt en niet mag mis begrepen worden als het punctueel ‘corrigeren’ van de bestaande monumentale representaties uit het koloniale regime.

Dekoloniale interventie in de openbare ruimte – actie bij monumenten, straatnamen, historische sporen – vraagt namelijk flankerende dekoloniale acties in andere (beleids)domeinen dan het beheer van de fysieke openbare ruimte en het erfgoed daarin. Er zal ook steeds een samenspel nodig zijn tussen diverse actoren: het middenveld, de politici en administraties, en de brede bevolking, maar ook bijvoorbeeld tussen erfgoedzorgers, historici en nieuwe verbeelders. Dit proces is even belangrijk als het resultaat, dat nooit een ‘oplossing’ is maar een volgende stap in een aanhoudend proces van dekolonisering – van het laten spelen van dekoloniale opschudding – en transformatie van de stedelijke ruimte.

Daarnaast is het ook belangrijk om de koloniale monumenten en geheugenplekken in de Brusselse openbare ruimte niet louter als individuele objecten te benaderen, maar om het maatwerk te kaderen in een samenhangende aanpak die maakt dat het totale resultaat op het niveau van de hele stad samen meer is dan de willekeurige som van individuele acties. De verschillende acties en interventies kunnen elkaar versterken en een dekoloniale openbare ruimte in het Brussels stedelijk landschap tot stand brengen – met aandacht voor de inhoud op het niveau van de hele stad, maar ook voor de ruimtelijke inbedding van bestaande en nieuwe sporen en symbolen in het stedelijk weefsel.

5.1 Én-én: een wenselijk samenspel van (beleids)acties en actoren

5.1.1 Dekolonisering van de openbare ruimte staat niet los van dekoloniaal en reparatief beleid in tal van beleidsdomeinen

Dekolonisering van de openbare ruimte als representatieruimte is belangrijk op zich, maar moet ook begrepen worden als een bijdrage aan een maatschappelijk en beleidsproces van dekolonialiteit en reparatie op tal van domeinen.

Dekolonisering van de openbare ruimte zal ook slechts krachtig en geloofwaardig kunnen zijn als ze gepaard gaat met een dekoloniaal beleid in tal van beleidsdomeinen, van de teruggave van geplunderde bezittingen, over de strijd tegen racisme en discriminatie, tot het buitenlandbeleid.

5.1.2 Dekolonisering van de openbare ruimte moet geflankeerd worden door historische kennisgeving en maatschappelijke reflectie, maar het is een politieke zaak voor het heden en de toekomst

Interventies op bestaande koloniale sporen en symbolen in de openbare ruimte moeten gezien worden als interventies op het niveau van de inscriptie van collectief (waardierend) herinneren (*mémoire*) in de openbare ruimte. Deze interventies vormen één luik van een breder dekoloniseringsproces van de overgeërfde en doorwerkende historische collectieve beeldvorming van de Belgische kolonisering. Historisch onderzoek, publicaties en onderwijs (*histoire*) zijn een noodzakelijk ander luik. Kennis van de geschiedenis van Congo, Rwanda en Burundi en van koloniale geschiedenis (en zijn nawerking) moeten ook hedendaagse interventies op koloniale sporen en symbolen informeren.

De kritische evaluatie van het geërfde ‘monumentale beeld’ van de Belgische koloniale geschiedenis – van standbeelden over straatnamen tot onroerend erfgoed – moet immers ten eerste gevoed worden door en getoetst worden aan wetenschappelijke historische kennis over de koloniale historische realiteit. Historische onwaarheid kan een belangrijke reden zijn om een symbolische voorstelling in de openbare ruimte te verwerpen, net zoals historische kennis een basis en toetsingskader zal bieden voor eventuele alternatieve voorstellingen en onderwerpen voor intentionele gedenktekens voor de koloniale geschiedenis. Deze kritische historische kennisopbouw over het koloniaal verleden moet zelf ook gebeuren vanuit een dekoloniaal bewustzijn en ook de toegang tot die kennis moet zo vrij mogelijk worden.

Van monumenten – dragers van geheugen, en niet zozeer van geschiedenis – zal tegelijk nooit verwacht kunnen worden dat ze op zichzelf een complex historisch begrip van de koloniale geschiedenis kunnen overbrengen, met zowel zin voor structurele dynamieken als nuances, op de manier waarop historisch onderzoek, boeken, documentaires of tentoonstellingen dat wel kunnen. Interventie op het niveau van intentionele stedelijke koloniale sporen zal dus niet volstaan om de dekolonisering van het geërfde officieel gecreëerde ‘koloniaal bewustzijn’ te voltrekken. Een breder gedeelde historische kennis is ook nodig om de Belgische koloniale ‘erflast’ niet te verengen tot één van ‘kwaadaardige individuen’, maar om systemische dimensies te begrijpen en gelijkenissen en verschillen tussen de koloniale realiteit en de hedendaagse maatschappij kritisch te kunnen overdenken, onder meer op vlak van economische ontwikkeling en racistische ideologie.

Interventies gebeuren best ook met historische kennis en kritische analyse van de geschiedenis van de koloniale voorstellingen in Brussel en in België (*histoire de la mémoire coloniale*). Wat waren de historische omstandigheden en drijfveren achter de oprichting en invulling van de koloniale gedenktekens die vandaag in vraag gesteld worden? Net zoals hun kritische evaluatie vandaag ingebed is in een samenspel van maatschappelijke ontwikkelingen, was dat ook zo bij de introductie van elk van deze herdenkingstekens. Een goed historisch begrip van het gebruik van monumenten (standbeelden, straatnamen en andere gedenktekens) door het officiële koloniale bestel en door andere actoren, kan bijvoorbeeld inzicht geven in de institutionele structuren en actoren achter de oprichting ervan – bv. de *Ligue du Souvenir Congolais* (cf. §3.3.9.1.)

– en in de politieke motieven en ideologische denkbeelden daarbij – voornamelijk pro-koloniale propaganda, nationalistisch bewustzijn, legitimatie van de kolonisering als ‘beschavingsoffensief’, racisme – onder meer in de voorstelling van zwarte Afrikanen als inferieur aan de witte Europeanen, enz. Ook het samenspel met andere kanalen voor pro-koloniale (propagandistische) discoursen en het samenspel met bredere historische factoren kan dankzij een bredere en kritische kennis van de koloniale geschiedenis beter worden begrepen. Ook inzicht brengen in de manier waarop het bredere publiek de koloniale gedenktekens interpreteerde en er al dan niet aan gehecht was, ze aanvaardde of er tegen ageerde, ten tijde van de oprichting en later, is van belang.

Toch mag een kritische herziening van (intentionele) koloniale gedenktekens in de openbare ruimte nooit louter beperkt worden tot overwegingen uit historisch-wetenschappelijke of sociaalwetenschappelijke hoek. De symbolische markering van de openbare ruimte is immers nooit alléén een geheugenpraktijk. En de maatschappelijke evaluatie van wenselijkheid en gepastheid van deze markeringen is nooit een evaluatie die louter vanuit de historische discipline gemaakt kan worden, maar is finaal een politieke, maatschappelijke zaak voor de hedendaagse maatschappij. Dit belangt overheden en beleidsvoerders aan, en de brede ‘*civic society*’ inclusief het werk van verenigingen van personen van Sub-Saharaans Afrikaanse afkomst, andere middenveldorganisaties, activisten, intellectuelen, waaronder ook historici en kunstenaars. De herziening van memoriale representaties van het koloniaal verleden, zou ook moeten samengaan met een maatschappelijk verwerkingproces (*Aufarbeitung*) van het koloniaal verleden.

5.1.3. Dekoloniserende ingrepen bij koloniale sporen en symbolen moeten geflankeerd worden door meer diversiteit in de gerepresenteerde personen en groepen in de openbare ruimte

Dekolonisering van de Brusselse openbare ruimte met haar koloniale symbolen zal niet volstaan om de afwezige representatie van diversiteit te corrigeren. De zeer diverse bevolkingssamenstelling in Brussel, en in België meer algemeen – op het vlak van uiteenlopende historische migratie-achtergronden, maar ook op vlak van religie, gender en seksualiteit, enz. – vragen een representatiepolitiek die het dekoloniseringsbeleid kan flankeren en versterken.

Het historische geheugen en de representatie van individuen en groepen uit de voormalige Belgische kolonies en mandaatgebieden – Congo, Rwanda en Burundi – komt automatisch op de agenda bij een officiële dekoloniale herziening van monumentale representaties van de Belgische koloniale geschiedenis. Ook andere migratie-geschiedenissen en representatie van de Belgische inwoners met migratie-achtergronden en andere minderheidsgroepen zouden beleidsaandacht verdienen, maar dit valt buiten het mandaat van de Werkgroep.

5.1.4. Officieuze en officiële actie

Zowel bij het kritisch tussenkomen in bestaande koloniale sporen en symbolen in de openbare ruimte, als bij het aanbrengen van nieuwe, kan een interventie officieel

gebeuren – in naam van een officiële overheid – of officieus, zonder officieel mandaat. Dit onderscheid valt niet noodzakelijk samen met wat toegelaten is, of strafbaar – cf. *hoofdstuk 6* voor meer uitleg hierover. Beide types van interventies hebben hun belang in een hedendaagse democratische cultuur:

- *Officieuze tussenkomsten* zijn vaak snel, werken mobiliserend en politiserend en spelen in op het debat, maar ook polariserend, ze willen soms activistisch aanzetten tot officiële actie. Meestal zijn ze echter zelf kortdurend, efemeer en kwetsbaar. De tussenkomsten gebeuren anoniem of in naam van individuen, organisaties of maatschappelijke groepen. Zonder officiële steun kunnen ze nooit op zichzelf de officiële representatie belichamen.

Bv. het ophangen van papieren straatnaambordjes om zo te ijveren voor een Patrice Lumumbaplein in Elsene, maar ook uitingen uit de graffiti-cultuur of het rood schilderen van gecontesteerde standbeelden.

- *Officiële tussenkomsten* kunnen efemeer zijn of blijvend zijn. Ze hebben het gewicht van officiële erkenning, gebeuren in naam van een overheid en de maatschappij die ze vertegenwoordigt. Ze drukken eerder een (trager) evoluerende consensus uit. Ze kunnen wel voortbouwen op onofficiële initiatieven of ontwikkeld worden met actoren die ook niet-officiële acties opzetten.

Bv. de integratie van het *in situ*-kunstwerk *Ombres* (Freddy Tsimba, 2016) in de Herdenkingszaal van het vernieuwde Koninklijk Museum voor Midden-Afrika.

De kritische evaluatie van het koloniaal representatief apparaat en de dekolonisering van de openbare ruimte vragen vandaag om officiële tussenkomsten na jaren van voornamelijk louter activistische, niet-officiële initiatieven (cf. *hoofdstuk 1*). Daarvoor is een politiek en maatschappelijk gedragen mandaat nodig van de Belgische staat, het Brussels Hoofdstedelijk Gewest of de verschillende gemeenten. De tussenkomsten zullen betekenisvoller zijn naarmate ze gepaard gaan met het duidelijk publiek ontwikkelen en het officieel uitspreken van de maatschappelijke betekenis van deze herziening – in een parlement, bij een openingstoespraak, in een publicatie – voor het opgebouwde collectieve geheugen over de koloniale periode en voor de hedendaagse maatschappij en de toekomst.

De politieke besluitvorming vraagt processen van brede democratische inspraak en publiek debat, zowel van de stedelijke of nationale bevolking in wiens naam een officieel initiatief genomen wordt, als van de verschillende groepen die stakeholders zijn in de actualisering van de koloniale historische representatie. Dit betreft niet alleen personen en organisaties van Sub-Saharaans Afrikaanse diaspora's, maar ook organisaties met een historische rol in de koloniale geschiedenis.

De nodige officiële interventies zullen echter niet het einde betekenen van politieke of activistische contestering en mobilisatie. In een democratische openbare ruimte moet die er altijd kunnen zijn. Maar de officiële transformatie van de openbare ruimte in dekoloniale en inclusieve zin zal de nood aan contestierend ~~vandalisme~~ wel terugdringen en kan een openbare ruimte creëren die meer inwoners zich kunnen toe-eigenen.

5.1.5. Traditionele en nieuwe ‘monumentenzorgers’

Monumentenzorgwerk van historici, archeologen, kunsthistorici en conservatie-architecten is structureel gericht op de behoudende zorg voor historisch en artistiek erfgoed, niet op de bevraging ervan. De moderne monumentenzorg is ook voornamelijk gericht op ‘kunst- en historisch erfgoed’ – de inventarisatie, het behoud, beheer en herstel ervan – en niet op intentionele herdenkingstekens en de vraagstukken rond de oprichting, actualisering of verwijdering ervan of op de emotionele verbondenheid die mensen voelen met bepaalde gebouwen, wijken enz.

De dekolonisering van koloniale symbolen in de openbare ruimte vraagt daarom veeleer een ‘uitgebreide erfgoedpraktijk’ waarin actoren en beleidsinstrumenten van de officiële erfgoedzorg uitgedaagd worden en samenwerken met actoren en beleidsinitiatieven over bv. stedelijke diversiteit, en waarin ook hedendaagse culturele en artistieke praktijken een plaats hebben.

Dit houdt geen bedreiging van het erfgoed en van de erfgoedpraktijk in, maar een verrijking ervan. Al sinds de jaren 1990 roepen erfgoedtheoretici op om de disciplinaire autoriteit, de waarderingskaders en de exclusieve zeggenschap van de officiële erfgoedzorg (*‘authorized heritage practices’* van (kunst)historici en technische conservatie) in vraag te stellen om zo erfgoedbetrokkenheid van andere maatschappelijke groepen (*‘unauthorized heritage practices’*) te erkennen, en emancipatief in de erfgoedzorg mee te nemen.⁷ Eén vorm die een uitgebreide erfgoedpraktijk kan aannemen, bestaat precies uit een bevragende erfgoedpraktijk in de vorm van kritische documentatie over erfgoedobjecten en -sites, maar ook uit het lanceren van voorstellen voor interventies, of werkelijke materiële/*in situ* tussenkomsten door kunstenaars, curatoren, schrijvers en documentairemakers, architecten en anderen – in een recent boek experimentele erfgoedzorg (*‘Experimental Preservation’*) genoemd (Otero-Pailos *et.al.* 2016). De bevraging ligt hier vaak in het polemisch zichtbaar maken van een maatschappelijke agenda, een onopgelost conflict of een onzichtbare geschiedenis rondom een concreet erfgoedobject tot en met het in vraag stellen van het behoud ervan of de processen van zorg ervoor.

Ook bij de oprichting van nieuwe symbolische gedenktekens of -plekken of de wijziging van bestaande gedenktekens zal het argumentatie- en actiekader van de gevestigde erfgoedzorg niet volstaan. Ze zijn in de eerste plaats het domein van politiek initiatief, middenveldorganisaties, kunst-in-de-publieke-ruimte-beleid, artistieke praktijk, enz.

5.1.6. Analyse en argumentatie enerzijds, projectdynamiek anderzijds

Onder §5.3. worden verschillende mogelijke interventies veralgemenend besproken en beargumenteerd m.b.t. hun voor- en nadelen in bepaalde situaties. Deze veralgemenende bespreking heeft ook zijn beperkingen: inzichten en overtuigende scenario’s komen vaak pas tot ontwikkeling via het creatieve experiment, de actie en reactie van projectvoorstellen en *in situ* projecten die kunnen begrepen worden als een vorm van stadsonderzoek, het aftasten van de invulling van ‘dekolonisering van de

⁷ In het bijzonder in het veld van de *critical heritage studies* (Smith 2006).

openbare ruimte'. Zoals een reeks onderzoekers, militanten en kunstenaars er ons aan herinneren in hun witboek-opiniestuk: *"Politieke en artistieke interventies zijn effectief de motor voor stadsonderzoek, evengoed als de 'raadgevingen' en de 'argumenten'"* (Vander Elst *et. al.* 2020).

Dergelijke projectdynamiek ontwikkelen kan overigens ook zelf beschouwd worden als een vorm van een herdenkingspraktijk rondom een (gecontesteerd) gedenkteken of ander spoor (cf. §5.3.1. *Strategie 0.3*).

5.1.7. Gedeelde verantwoordelijkheden bij officiële interventies

Overtuigende en gedragen herzieningen van bestaande en nieuwe herdenkingstekens en sporen vragen een samenwerking van actoren die elk vanuit hun rol gedeelde verantwoordelijkheid opnemen en invulling geven aan het hedendaagse gedenkproject.

5.1.7.1. Politiek en administratie

Net omdat de herziening van de koloniale sporen in de openbare ruimte een officiële herziening wil zijn, kan het resultaat van bijvoorbeeld een activistische of artistieke actie – bijvoorbeeld de rode verf op de buste van Storms – op zich niet volstaan. Er is minstens een officiële bekrachtiging nodig: een gemotiveerde bestuurlijke beslissing door de bevoegde autoriteiten (en best met bv. een toespraak of op ander wijze ook publiek uitgesproken door mandatarissen), waarbij een koppeling gemaakt wordt tussen de analyse van de verschillende dimensies, de beleidsafweging en maatschappelijke inzet, en de gemaakte beslissing tot een herziening. Een overheid neemt dan vervolgens de verantwoordelijkheid en geeft opdracht voor de ontwikkeling van een interventie.

5.1.7.2. Belangengroepen

Lokale bewoners, Sub-Saharaans Afrikaanse verenigingen en andere vertegenwoordigers van de *stakeholders* in de heronderhandeling van het koloniale geheugen in de openbare ruimte moeten centraal betrokken worden in het besluitvormingsproces.

5.1.7.3. Ontwerpers

Uiteindelijk zal meestal een kunstenaar/scenarist/schrijver/(restauratie)architect/theatercollectief/museuminstelling/ander 'ontwerpteam' een interventie uitwerken, vormgeven. Voor een overtuigende interventie is vaak de nodige creativiteit en formuleerkracht nodig. Kunstenaars en ontwerpers kunnen echter niet het volledige zeggenschap en verantwoordelijkheid voor de interventie dragen. Voor de herziening van een koloniaal herdenkingsteken of ander koloniaal spoor in de openbare ruimte, of voor de toevoeging van een officieel bekrachtigd nieuw symbool kan de eigen artistieke en maatschappelijke betrokkenheid en positie van een 'maker' wel bijzonder belangrijk zijn en zelfs noodzakelijk om een cultureel overtuigend project te realiseren. De nationale en culturele afkomst kunnen ook van belang zijn: van (Brussels)-Sub-Saharaans Afrikaanse afkomst zijn, zich als een persoon van kleur identificeren kan een aspect zijn

in de geloofwaardigheid, en gepastheid, van een aangestelde kunstenaar of andere ontwerper, net zoals samenwerkingen een bijzondere symboliek kunnen dragen.

Maar het ontwerpmatig/artistiek project moet ook altijd in zekere mate een antwoord zijn op (1) een officiële vraag tot representatie, (2) een vertolking van een publieke ambitie/opdracht en (3) de uitkomst van een maatschappelijk proces van scenario-ontwikkeling en dialoog. Het is dus geen 'vrije kunst' die volledig aan kunstenaars wordt toevertrouwd.

5.1.7.4. Onderzoek, opdrachtformulering en erfgoedbemiddeling

Een onderzoeks- en opdrachtcommissie waarin ook een coördinerend overlegorgaan (op het niveau van de regio of van de gemeente) actief zijn rol speelt, is in verschillende fases van een herzieningstraject nodig, maar zal evenmin het wenselijk scenario alleen en tot in de laatste details ontwikkelen. De onderzoeks- en opdrachtcommissie:

- doet voorbereidend onderzoek: met de nodige historische kennis en documentatie en in dialoog met beleid, (erfgoed)administraties en stakeholders (waaronder buurtbewoners) en kunstenaars/activisten uit het middenveld kan bijvoorbeeld een synthetiserende kritische evaluatie van de historische en actuele betekenis van het monument worden gemaakt.
- formuleert strategische scenario's: scenario's moeten op maat bedacht zijn van het concreet intentioneel koloniaal gedenkteken (of ander spoor) en ook rekening houden met het globale Brusselse dekoloniseringsproject en met de gesitueerdheid van het concrete monument binnen het ruimtelijk en verhalend web van monumenten, maar ook met de gesitueerdheid ervan binnen de maatschappelijke realiteit van een wijk en stedelijke ruimte vandaag. Het beleid kan dan, met de nodige inspraak, uit deze strategische opties kiezen.
- formuleert opdrachten: eens een keuze voor een strategische scenario gemaakt is, moet de opdracht voor het interventieproject precies geformuleerd worden: wat zijn de nieuwe (betekenis)ambities, de aandachtspunten en de randvoorwaarden bij een gezochte interventie? Dat kan gebeuren met een 'projectdefinitie': een verbindend document in de overgang van beleidskeuze naar concreet project. Het kan als kader dienen voor een projectoproep voor voorstellen van kunstenaars of ontwerpers. Daarnaast kan de projectoproep ook een bijgevoegd projectdossier met relevante informatie en analyses van uiteenlopende aard bijeenbrengen, bv. (kunst)historisch onderzoek over het monument in kwestie of historische achtergrond met betrekking tot het oorspronkelijke of het nieuwe verhaal waarnaar het monument verwijst, getuigenissen van wijkbewoners, etc.

5.1.8. Handelen, maar ook steeds motiveren waarom

Bij elke interventie bij een koloniaal gedenkteken is het belangrijk ook een motivatie te voorzien, idealiter in de vorm van de publicatie van een publiek consulteerbaar rapport (ook in de toekomst), een persbericht en een korte duiding (bv. via een bordje) ter plaatse.

Belangrijk is, desgevallend, zowel te informeren en te motiveren over:

- wat het beslissingsproces was achter deze ingreep;

- waarom een bepaalde representatie te problematisch bevonden werd om onveranderd te behouden;
- waarom gekozen is voor de gekozen ingreep, en de bedoelde betekenis ervan.

5.2 Uitdagingen en acties op het niveau van de hele (hoofd)stad (contouren voor een ‘vertrekscenario’)

De intentionele koloniale monumenten bestaan niet geïsoleerd, maar vormen een koloniale representatielaag in de openbare ruimte van de (hoofd)stad. Vandaag bestaat daarin:

- een zekere *inhoudelijke samenhang* tussen koloniale sporen (monumenten en plaatsnamen) onderling als een net van verbonden voorstellingen en inhouden;
- een zekere *vormelijk-ruimtelijke samenhang* tussen individuele koloniale sporen en het Brussels stedelijk weefsel.

Het dekoloniseringswerk van de openbare ruimte moet ook met die twee aspecten van samenhang werken om die geërfde samenhang te erkennen, maar ze ook te deconstrueren en de ‘koloniale stad te ontmantelen’. Zo’n werk laat toe om de kracht van die twee aspecten van samenhang ook voor een dekoloniaal project voor de openbare ruimte van de hele (hoofd)stad in te zetten.⁸ Het belangrijkste is om die twee aspecten mee te nemen bij het uitwerken van een beleid of actieplan zodat het geheel meer is dan louter de optelsom van los van elkaar staande acties. In *hoofdstuk 7* schetsten we een scenario waarin deze coördinatie gebeurt, dat volgens de werkgroep als vertrekpunt van het publieke debat en de politieke besluitvorming kan dienen (maar waarin ook nog marge blijft voor variaties bij de verdere uitwerking).

5.2.1 Naar een nieuwe inhoudelijke samenhang in het geheugen over de koloniale geschiedenis in de openbare ruimte van Brussel

Intentionele koloniale sporen in de Brusselse regio zijn zichtbare, maar erg partiële en veelal problematische dragers van een geheugen van de Belgische koloniale geschiedenis. De uitdaging is niet alleen om ze elk individueel te evalueren en inzet van dekoloniale reflectie en actie te maken, maar ook om in de publieke sfeer van de hoofdstedelijke regio een samenhangend, dekoloniaal en meerstemmig geheugenbeeld te ontwikkelen over de koloniale geschiedenis en haar nawerkingen in de wereld en in de Belgische maatschappij.

⁸ In het opiniestuk “*Conditions minimales pour une décolonisation de l’espace public*” (Vander Elst *et al.* 2020) is “*De koloniale stad ontmantelen*” één van de samenvattende beeldende omschrijvingen die gebruikt worden voor de dekoloniseringsuitdaging.

De Werkgroep meent dat kritische duiding ten opzichte van het Belgisch propagandistisch koloniaal discours ook in de stedelijke openbare ruimte zelf moet gebeuren, maar dat de openbare ruimte van straten en pleinen tegelijk niet de enige plek kan zijn hiervoor. Wandelend doorheen het Brussels stadslandschap zal de bezoeker immers slechts herinnerd worden aan enkele (nieuwe) inhouden, maar overzichtelijke kennis en samenhang kan er moeilijk gebracht worden.

Daarom maakt de commissie drie strategische aanbevelingen die complementair werken en een armatuur bieden voor een meer gedetailleerde dekoloniale herziening van de openbare ruimte van het gewest en die ook invulling geven aan het representatief belang van Brussel als huidige hoofdstad van België, van Vlaanderen en Europa.

5.2.1.1. Een museum in Brussel over de Belgische koloniale geschiedenis, over Brussel als koloniale en postkoloniale stad⁹ en over dekolonialiteit

Een museum – instelling met opdracht, financiering in overeenstemming met het ambitieniveau, personeel, plek met infrastructuur, collectie, vaste en eventueel wisselende tentoonstellingen, bredere publiekswerking, ... – over de Belgische koloniale geschiedenis, over Brussel als koloniale en postkoloniale (hoofd)stad, en over dekolonialiteit, laat toe om aan de bevolking en bezoekers van Brussel de nodige historische kennis over te brengen over dit onverwerkte hoofdstuk uit de Belgische geschiedenis. Het verhaal van het museum zou ook de herzieningen van de monumentale representaties in de hoofdstad schragen en kaderen en de thema's die door interventies verspreid over het grondgebied ontwikkeld worden (cf. §5.3.) ook in hun onderling verband kunnen behandelen.

Zo een museum vormt tegelijk ook een zinvolle bestemming voor (enkele) weggehaalde standbeelden, plakaten, straatnaamborden, enz. Daar kunnen zij zowel gecontextualiseerd worden binnen het toenmalige officiële koloniale discours als geconfronteerd worden met historische feiten en geproblematiseerd worden vanuit een actueel dekoloniaal perspectief. (cf. §5.3.1.III. en §5.3.3.)

Vandaag bestaat in het Brussels hoofdstedelijk gewest geen museale presentatie noch een museale onderzoeks- of publiekswerking over de Belgische koloniale geschiedenis en Brussel als koloniale en postkoloniale (hoofd)stad. Het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika (AfricaMuseum) vult deze rol vandaag maar beperkt in. Zijn koloniale voorgeschiedenis als propaganda- en kennisinstelling en zijn inbedding in de Leopoldiaanse imperiale stedelijke topografie maken dit museumcomplex onverminderd belangwekkend binnen de geërfde koloniale stad en een institutionele sleutelspeler als het over het koloniale geheugen en dekolonisering gaat. Dit federale museum ligt echter in de Vlaamse Rand die is vergroeid met de Brusselse agglomeratie, maar bevindt zich op het grondgebied van het Vlaamse gewest en valt als federale instelling buiten de bevoegdheden van de Brusselse regering en gemeentebesturen. Het kan daarom moeilijk de centrale referentieplek worden bij de dekolonisering van Brussel als stedelijk centrum, als Belgische en Europese hoofdstad met een tekenend koloniaal verleden.

⁹ De term postkoloniaal verwijst hier naar de aanwezigheid van personen van Congolese, Rwandese en Burundese afkomst in Brussel sinds het einde van de koloniale periode.

Ook staat de institutionele oorsprong (en de institutionele continuïteit) van dit museum in de weg dat het museum de Brusselse referentieplek over dekolonialiteit zou worden.

5.2.1.2. Een nationaal monument / memoriaal ter nagedachtenis van de slachtoffers van de Belgische koloniale exploitatie, in een belangrijke, representatieve openbare ruimte in de (hoofd)stad

Terwijl een museum vooral kennis kan verspreiden en institutionele werkkraft kan bundelen, laat een monument/memoriaal toe om in de openbare ruimte het koloniaal geweld en lijden te erkennen, te symboliseren en een focusplek voor herdenkingen te maken. De oprichting van zo'n monument stelt een belangrijk maatschappelijk gebaar. Het moet een onderdeel, maar geen eindpunt zijn van een dekoloniaal verwerkingsproces van het koloniale verleden en zijn doorwerkende gevolgen.

Een centraal herdenkingsmonument voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, krijgt automatisch ook het belang van een centraal, nationaal herdenkingsmonument voor België en wordt daarom best ook door de verschillende Belgische overheden samen opgericht.

Bij de inrichting van een centrale gedenkplek – een plek in de ruimte – kan best ook nagedacht worden over gepaste officiële herdenkingsactiviteiten – met een moment in de tijd, symboliek, enz.

5.2.1.3. Een gecoördineerde transformatie van het stedelijk corpus van koloniale symbolen en sporen (curating)

De geërfde intentionele koloniale sporen en symbolen maken voorstellingen en verwijzen naar inhouden op een manier die ze onderling verbindt – er is bijvoorbeeld de Generaal Tombeurstraat in Etterbeek en het *Monument voor Lt. Gen. Tombeur* op de Parklaan in Sint-Gillis – en ze ook verbindt met een nationaal koloniaal discours (mythologie, propaganda) uit het verleden (hoogtepunt in het interbellum, zie eerdere hoofdstukken).

Er zijn ook groepen van vergelijkbare sporen en symbolen, zoals de gedenkplaten of monumenten ter ere van de 'koloniale pioniers' uit een gemeente, en van vergelijkbare sporen, zoals de gebouwen in de regeringswijk die in het verleden koloniale administraties, verenigingen, banken of bedrijfszetels huisvestten.

Het zou dus nuttig zijn om binnen het grondgebied van het hele Brusselse Gewest dit bestand aan koloniale symbolen en sporen ook gecoördineerd te 'cureren', bijvoorbeeld met een masterplan/masterplannen:

- Door herhaling van vergelijkbare markeringen of interventies, het verband tussen vergelijkbare symbolen en sporen zichtbaar maken;
- Binnen het totaal van de stedelijke ruimte ook tussenkomsten maken die elkaars betekenis versterken en aanvullen;
- De verschillende problematiserende thema's elk ergens aan bod brengen in de openbare ruimte van het Brussels Gewest, verdeeld over de interventies en de duiding bij koloniale symbolen en sporen, en de inhoud van eventuele nieuwe symbolen.

De volgende negen thema's zouden elk centraal moeten staan bij een belangrijke interventie in het gewest:

Exploitatie

Imperialisme, exploitatie, extractiekolonialisme en economische verrijking van België.

Racisme

Racisme als koloniale realiteit en erfenis (o.a. 'etnografische' classificaties, 'rasseninferioriteit', segregatie, stereotypes, discriminatie) met aandacht voor gender.

Geweld

Maatschappelijk, fysiek, seksueel en symbolisch geweld ten aanzien van de bevolking van Congo en Rwanda-Burundi.

Propaganda

Propagandistische koloniale discoursen (mythes van beschaving, vooruitgang, e.a.).

Ervaringen

Dagelijkse ervaringen van de koloniale periode (in zowel de 'metropool' als in de gesegregeerde maatschappij van de kolonie) en hun postkoloniale impact, meerstemmig.

Cultuur

Kolonialisme in de orale, muzikale, visuele en materiële cultuur, kunst, architectuur en infrastructuur.

Sub-Saharaans Afrikaans verzet, weerstand en veerkracht

Afrikaans verzet en weerstand tegen de kolonisatie, in uiteenlopende vormen, ook cultureel (veerkracht).

Anti-koloniaal activisme

(Belgisch en buitenlands) anti-koloniaal activisme.

Sub-Saharaanse Afrikaanse aanwezigheid

Representatie van (een geschiedenis van) Sub-Saharaans Afrikaanse aanwezigheid en diversiteit in België en Brussel en van hun bijdragen aan de geschiedenis van België en Brussel, in eerste instantie wat betreft mensen afkomstig uit Congo, Rwanda en Burundi.

Op een vergelijkbare manier kan ook een meer diverse representatie onder de herdachte personen (bv. voor straatnamen en andere toponiemen) op het niveau van het gewest geambieerd, geëvalueerd en opgevolgd worden.

5.2.2. Naar een gelaagde en gedifferentieerde ruimtelijke benadering

Hier maken we drie observaties en twee globale aanbevelingen: Er zijn belangrijke verschillen in de aard van de openbare ruimte in de stad en die moeten mee in overweging worden genomen:

- Er zijn verschillen tussen de symbolische markeringen van straten, van pleinen, parken, publieke gebouwen of infrastructuur, door naamgeving en/of visuele verbeelding;

- Er zijn meer en minder representatieve openbare ruimtes (door hun ontwerp, locatie, centrumkarakter, activiteiten);
- Er zijn openbare ruimtes met een eerder lokaal belang (gemeente of zelfs wijk) bv. het Rode Kruissquare in Elsene en andere met een eerder grootstedelijk of zelfs hoofdstedelijk/nationaal belang, bijvoorbeeld het Troonplein of het Jubelpark.

Ten tweede kan ook de mate waarin er een samenspel is tussen de aanleg van de openbare ruimte en de vormgeving van het intentioneel koloniaal gedenkteken sterk verschillen van geval tot geval. Een bepaald monument kan onlosmakelijk verbonden zijn met de aanleg van een openbare ruimte en het omliggende gebouwenensemble, en zo de openbare ruimte visueel en symbolisch bezetten (bv. Congreskolom, ruitersstandbeeld Leopold II op het Troonplein of de triomfboog in het Jubelpark op een scharnierpunt in het stedenbouwkundig-monumentaal complex van de Leopoldiaanse stedenbouw), terwijl een ander koloniaal gedenkteken bijvoorbeeld slechts één van de koloniale sporen of symbolen in een park of langs een boulevard is (bv. de buste van Storms in de De Meeûssquare), zonder dat ze door hun vormgeving de betekenis van die plek helemaal bezetten.

Ten derde bestaan er in de ruimtelijke distributie van koloniale symbolen en sporen zowel geïsoleerde gevallen en clusters van onderling nabije symbolen en sporen, die samenhangen met het karakter en de geschiedenis van een wijk:

- bv. alle koloniale sporen en symbolen in en rondom het Jubelpark
- bv. alle koloniale sporen en symbolen in de regeringswijk
- bv. militaire koloniale verwijzingen verbonden met de militaire geschiedenis van Etterbeek

Daarmee samenhangend maken we twee aanbevelingen:

Historisch gelaagde openbare ruimte nastreven: de dekoloniale omvorming van de symbolische markering van de openbare ruimte zou ook moeten inspelen op de gelaagdheid van de stedelijke ruimte als geheugendrager: in de stad is er ruimte voor en nood aan zowel eenduidige verbeeldingen van de boodschappen die we als maatschappij vandaag willen uitdragen, maar op andere plekken ook voor kritisch (problematiserend) en selectief behoud van historische sporen en symbolen van de koloniale (hoofd)stad als historische lagen van de stad. Ook vergeten of onvoldoende gekende geschiedenissen kunnen aandacht krijgen, net als het meer recente postkoloniale verleden en de aanwezigheid van oud-kolonialen en mensen uit Congo, Rwanda en/of Burundi in (wijken van) de stad.

Er zijn in Brussel tussenkomsten op verschillende schalen nodig: soms is het zinvol op schaal van het individuele symbool/spoor, soms zijn tussenkomsten op de schaal van ruimtelijke clusters/ensembles van symbolen en openbare ruimtes nodig en zinvoller.

5.3 Mogelijke interventies op het niveau van individuele koloniale symbolen en sporen

We bespreken achtereenvolgens mogelijke interventies op intentionele koloniale gedenktekens en stedelijke ruimtes (§5.3.1.), de oprichting van nieuwe monumenten (§5.3.2.) en omgang met historische sporen en relictten (§5.3.3.).

5.3.1. Omgaan met intentionele koloniale gedenktekens en stedelijke ruimtes

We onderscheiden zes mogelijke interventiestrategieën die voornamelijk in twee verschillende fases gebruikt kunnen worden bij de dekolonisering van de openbare ruimte. Er bestaan ook varianten en de strategieën kunnen soms ook in combinatie worden toegepast.

De drie interventiestrategieën die de werkgroep aanbeveelt om tijdelijk toe te passen in afwachting van meer permanente interventies zijn eerder gericht op maatschappelijke dialoog, duiding, problematisering en soms scenario-onderzoek. De werkgroep beschouwt ze als ‘minimale’ strategieën op de korte termijn en globaal op zichzelf onvoldoende strategieën op de langere termijn, en geeft ze een 0-volgnummer:

01. Sporen van contestatie tolereren (en documenteren)
02. Kritische duiding met tekst en beeld aanbrengen
03. Andere herdenkingspraktijken errond ontwikkelen

Om problematische koloniale gedenktekens die vandaag als onaanvaardbaar beoordeeld worden, op een meer permanente manier te herzien als onderdeel van een dekolonisering van de Brusselse openbare ruimte, zullen ook meer ingrijpende interventies nodig zijn.

Het gaat over:

- I. Weghalen uit (deze) openbare ruimte en vervangen
- II. Materiaal hergebruiken voor een nieuwe voorstelling
- III. Contextualiseren door visuele interventies (op vlak van de stedelijke verschijning en de boodschap van het monument).

A. In tussentijd:

Drie strategieën voor acties in afwachting van permanente interventies

01. Sporen van contestatie toelaten (en documenteren) (beheersregime)

Wanneer een monument het voorwerp werd van ~~vandaliserende~~ contestatiegebaren kan ook een tijdelijke officiële strategie liggen in de acceptatie van deze sporen van contestatie.

- Een eerste variant: een welbepaald resultaat van contestatie wordt éénmalig 'geaccepteerd' en 'bevroren'.
- Een tweede variant bestaat er in om het monument onderhevig te houden aan contesterende gebaren, hetzij op het monument zelf, hetzij in zijn directe omgeving (bv. door borden te voorzien waar mensen hun commentaren op kwijt kunnen).

De uitdaging ligt er dan in beide gevallen in om het nieuw beheersregime duidelijk te formuleren en leesbaar te maken en om een officieel kader hiervoor te creëren (cf. *hoofdstuk 6*). Het moet ook duidelijk dat ze bij deze uitgekozen monumenten geldt en niet bij andere en er moet ook een aangepaste onderhoudsstrategie van het beeld gevonden worden (wat reinigen, wat niet?).

De Werkgroep beveelt aan om behoud van contestatiesporen alleen als een tijdelijke strategie te behouden, maar niet om ze als permanente officiële oplossing te hanteren. Dit omdat het onhoudbaar wordt om dit regime helder af te bakenen en te beperken tot welbepaalde monumenten en omdat transgressieve contestatie ook echt transgressieve contestatie moet kunnen blijven.

Voorbeeld:

- Het marmeren borstbeeld van Émile Storms in de De Meeûssquare werd na de *Black Lives Matter* protesten met rode verf overgoten. Deze daad kan van officiële zijde vervolgens beoordeeld worden als een betekenisvol gebaar, als een gepaste uitdrukking van de maatschappelijke contestatie van de vererende herinnering aan Storms en aan koloniale helden bij uitbreiding. In dit geval zou ook kunnen gesteld worden dat het gestelde gebaar communicatief duidelijk en esthetisch overtuigend gebeurde en er had beslist kunnen worden om het tijdelijk in de tot stand gekomen toestand te bevriezen. De aangebrachte verf zou dan (minstens tijdelijk) als een bijkomende historische laag van het monument aanvaard geworden zijn.

Dit betreft een fictief voorbeeld: hoewel de werkgroep aanbevolen had om het standbeeld voorlopig in zijn beschilderde toestand te bewaren in afwachting van een definitieve interventie, is het beeld in september 2021 toch gereinigd (al blijven sporen van de rode kleur vooral op de sokkel nog wel zichtbaar).

Voordelen:

- een treffende visualisering van 'contestatie';
- gepast voor het in vraag gesteld zijn, in afwachting van definitieve interventie.

Nadelen:

- de moeilijkheid om het officiële karakter van deze 'bevestigde contestatie' duidelijk te maken. Wie, wanneer en hoe besluit en communiceert men dat een context legitiem is?
- de moeilijkheid van het officieel aanvaarden van vormen van ~~vandalisme~~, terwijl het op andere plaatsen verboden blijft (cf. *hoofdstuk 6*);
- risico's m.b.t. materieel behoud van het monument, wat toekomstige meer permanente interventiescenario's kan beperken;
- er wordt nauwelijks een complex narratief overgebracht.

02. Kritische duiding met tekst en beeld aanbrengen

De koloniale voorstelling van een monument of een straatnaam blijft alvast voorlopig behouden, maar wordt kritisch geduid door toevoeging van een informatiedrager zoals een bord met tekst, beeld, QR-code of andere informatie erop.

De Werkgroep beschouwt dit als een zwakke interventiestrategie, gepast voor tijdelijke oplossingen, maar die in veel gevallen niet zal volstaan voor meer permanente ingrepen ter dekolonisering van de openbare ruimte. Voor minder problematische monumentale voorstellingen kan ze eventueel wel toegepast worden binnen een palet aan in de stad toegepaste strategieën, naast meer ingrijpende. Deze informatieve duiding kan ook gecombineerd worden met een meer uitgesproken strategie (cf. I, II, III).

De kritische duiding zal typisch uit een combinatie van de volgende elementen bestaan:

- Historische situering van het koloniale gedenkteken in de koloniale propagandacultuur: context van het herdenkingsinitiatief, over het voorgestelde onderwerp als cliché, enz.
- Historische feiten en meer kritische of complexe narratieven m.b.t. de voorgestelde koloniale geschiedenis die de mythologisering, de verheerlijking of het eenzijdig historisch perspectief vanuit actuele kennis en inzichten kaderen en bevragen.
- Kritische evaluatie van de representatie binnen de hedendaagse maatschappelijke context. Bijvoorbeeld veroordeling van een stereotype zwart-wit-hiërarchie, of verwijzing naar de betekenis van het intentionele koloniale gedenkteken voor verschillende maatschappelijke groepen of binnen evoluerende herdenkingspraktijken.

Voorbeelden: De *FARO-erfgoedapp* is een interessant voorbeeld.¹⁰

Voordelen:

- De lokale interventie verwijst naar en demonstreert een globale kritische verwerking van de koloniale geheugencultuur. Kennis en argumenten waarom de bestaande voorstelling problematisch is, worden aangereikt.
- Deze duidende aanpak sluit goed aan en werkt wederzijds versterkend, met een eventueel tentoonstellings-, publicatie-, en debatprogrammatie door het documentatiecentrum of museum over de koloniale geschiedenis en herinnering van Brussel (cf. §5.2.1.a.)
- De duidende informatieverstrekking voedt de ontwikkeling van mogelijke nieuwe narratieven die bij een meer permanente interventie uitdrukking krijgen.
- De symbolen blijven ondertussen als onderdelen van de (historische) koloniale geheugencultuur (als documenten) bewaard in hun stedelijke samenhang.

Nadelen:

- Wie merkt die panelen of andere informatiedragers op? Wie leest ze?
- Bij monumenten kan de toevoeging van historische kennis en duiding – in de vorm van een paneel met tekst en/of historische beelden – zelden opwegen tegen de

¹⁰ <https://erfgoedapp.be/>

monumentale kracht van het bestaande gedenkteken, als ze niet gecombineerd wordt met sterker zichtbare interventies. De dominantie van het oorspronkelijke narratief blijft zo in stand.

- Een tekstpaneel bij een object stemt niet eerder overeen met de logica van de snelle observatie en beweging in de stad.
- Vaak zijn duidende teksten te sterk gekleurd en afgezwakt door een politiek compromis, waardoor ze nog weinig bijdragen aan de kritische problematisering. Dat moet hoe dan ook vermeden worden.
- De kritische omslag ten opzichte van het koloniale geheugenregime wordt niet duidelijk getoond als voornamelijk louter contextualisering toegepast wordt.

03. Andere herdenkingspraktijken errond ontwikkelen

Ook door nieuwe herdenkingspraktijken (evenementen, rituelen, verhalen, publiek) rondom bestaande koloniale symbolen en sporen op te bouwen, kan kritisch afstand worden genomen van de oorspronkelijke koloniale narratieven. Nieuwe betekenislagen, afwezige thema's en maatschappelijke verbinding kunnen geïntroduceerd worden. Dit proces kan ook omschreven worden als een 'hergebruik' of een kritische toe-eigening van de historische sporen en symbolen vanuit het heden en vanuit andere 'geheugengroepen'.

De Werkgroep beschouwt dit als een interessante interventiestrategie voor tijdelijke interventies in afwachting van meer permanente scenario's. Als strategie voor meer permanente interventies, vindt de werkgroep ze kwetsbaar. In veel gevallen zal dit niet volstaan voor de dekolonisering van de openbare ruimte, maar het kan wel een onderdeel uitmaken van het palet aan strategieën, toegepast op plaatsen waar er aanleidingen zijn voor nieuwe herinneringspraktijken. Deze strategie wordt ook sterker wanneer ze bijvoorbeeld samengaat met een zekere plastische transformatie van het koloniale gedenkteken die de nieuwe herdenkingspraktijk ook markeert.

Daarbij moet worden nagegaan:

- Wie ontwikkelt en organiseert de activiteit?
- Hebben die kritische herdenkingspraktijken/debatten een tijdelijke architectonische drager nodig? (Bijvoorbeeld een stelling, kiosk, affichezuil, projectscherm, *speakers*, podium en tribune?)
- Moet met partners een programmatie worden opgezet? (Middenveld, onderzoeksinstelling, school...?)

Voorbeelden:

- Op het Riga-Plantsoen in Schaarbeek-Helmet herinnert een monument uit 1970 aan alle Belgische oorlogen in Afrika – zuiltjes in blauwe hardsteen rondom het monument vermelden de namen van belangrijke veldslagen (cf. §4.3.1.7.). Het is een Belgisch patriottisch monument waarin behalve de inname van Tabora (nu in centraal-Tanzania) op de Duitsers in 1916, ook de zogenaamde anti-Arabische oorlog herdacht wordt (zuiltje voor Kasongo (1892) tegen de Arabo-Swahili) en zelfs anti-Congolees geweld (Lindi (1897) tegen de opstandige Batetela bij de Nijl-expeditie). Tegelijk toont het monument een nevenschikking van een witte officier en een zwarte soldaat, met ertussenin twee koperen in elkaar gevlochten handen. Aan

dit monument herdenken de Belgische Congolezen sinds 2008 op 11 november de Onbekende Congolese Soldaat. Aan de ene kant moet worden opgemerkt dat de Congolese bijdragen in Wereldoorlog I en II niet erkend worden in het graf voor de onbekende soldaat aan de Congreskolom, waar de Belgische officiële 11 november herdenking doorgaat, en aan de andere kant, dat Congolese soldaten die vochten tijdens de Wereldoorlogen werden ook niet begraven zijn op soldatenkerkhoven.

- De terugkerende geleide bezoeken over het koloniale erfgoed die de vzw *Bakushinta* al jaren organiseert in Brussel, ook in samenwerking met Lucas Catherine.

Voordelen:

- Sluit aan bij de logica van monumenten in de openbare ruimte als locaties van ceremoniële herinnering en contestatie. Op sommige momenten treden de monumenten zo op de voorgrond, op andere worden ze achtergrond van het stedelijk leven.
- Nodigt uit tot blijvende actualisering van de kritische reflectie.
- Laat verschillende geheugengroepen toe en gelijktijdigheid van officiële en officieuze herdenkingsevenementen.

Nadelen:

- Rondom elk van het grote aantal intentionele koloniale gedenktekens kan onmogelijk een alternatieve herdenkingspraktijk tot stand gebracht worden.
- Indien dit niet gecombineerd wordt met andere strategieën, dan is het op dagen zonder herdenkingsactie onduidelijk dat er zich een officiële herziening heeft voorgedaan.
- De kritische omslag ten opzichte van het koloniale geheugenregime wordt niet duidelijk getoond, als voornamelijk deze performatieve strategie toegepast wordt.

Specifieke variant van tijdelijke andere herdenkingspraktijken:

Programmatie van tijdelijke installaties/voorstellingen/evenementen waarin de betekenis en de monumentaliteit van het monument vandaag ondervraagd wordt of een alternatieve toekomst voorgesteld wordt

Hoewel ze niet 'herhalend' zijn en meestal geen herdenkingsmoment omvatten, kunnen ook performatieve acties rondom monumenten als variant van de strategie opnemen in een andere herdenkingspraktijk gerekend worden (in uitgebreide zin). Dit kan ook begrepen worden als een tijdelijke variant van *Strategie III*, '*Contextualiseren door visuele interventies*'.

De werkgroep beschouwt dit als een belangrijke mobiliserende strategie binnen het zoekend proces dat de dekolonisering van de openbare ruimte ook is.

Voordelen:

- sterkte van dergelijke tijdelijke interventies is hun mobiliserende karakter.
- dekolonisering wordt niet als eindpunt, maar als proces opgevat.
- de opeenvolging van tijdelijke projecten laat meer ruimte voor fricties, uiteenlopende gevoeligheden, betekenisgeving en politieke stellingnames.

- verschillende narratieven en verschillende esthetieken van transformatie kunnen publiek worden uitgetest en geëvalueerd

Nadelen:

- het programmeren, vertrouwen op tijdelijke artistieke programmering, mag geen vrijblijvend alternatief worden voor officiële stellingname en verandering
- indien dit niet gecombineerd wordt met andere strategieën, dan is het op dagen zonder performances of rituelen onduidelijk dat er zich een officiële herziening heeft voorgedaan

Voorbeeld: performatieve voorstellen voor ruitersstandbeeld Leopold II

Rondom het ruitersstandbeeld van Leopold II werden de afgelopen jaren tal van artistieke en activistische acties opgezet die het standbeeld problematiseren en mobiliseren rondom een speculatief toekomstvoorstel voor het beeld. Deze evenementen gingen in de directe nabijheid van het standbeeld door, of vanop andere locaties, soms met behulp van replica's.

Enkele voorbeelden daarvan zijn de performatieve installatie/sculpturale voorstelling *PeoPL* door Laura Nsengiumva tijdens *Nuit Blanche* (2018), waarbij een replica van het ruitersstandbeeld uitgevoerd in ijs langzaam wegsmolt onder zijn omgekeerde sokkel; of recenter, de performatieve volksraadpleging over het behoud of vervaging van de naam Leopold II-laan (september 2021) waarbij Roel Kerkhofs en Sam Vanoverschelde een houten silhouet van het ruitersbeeld op wielen door de straten rolden.

Voorbeeld: *Fourth Plinth Project* / *Fourth Plinth Commission* op Trafalgar Square in Londen

Op een lege plint worden sinds 1999 opeenvolgende, langdurige, maar tijdelijke hedendaagse kunstwerken opgesteld. Een commissie geeft de opdracht aan geselecteerde kunstenaars. Het is in de eerste plaats een 'kunst in de openbare ruimte' project, geen initiatief dat opgezet was voor de dekolonisering van de openbare ruimte. Los van de *Fourth Plinth* wordt in Londen ook actie gevoerd voor de dekolonisering van dit plein.

Trafalgar Square in het centrum van Londen is een monumentaal publiek plein, aangelegd in de eerste helft van de negentiende eeuw voor de *National Gallery*. Het plein representeert het Britse imperiale verleden: door zijn naam die verwijst naar de *Battle of Trafalgar*, door de monumenten op het plein – *Nelson's Column* ter ere van admiraal Nelson, maar ook een ruitersstandbeeld van George IV en standbeelden van Henry Havelock en Charles James Napier, twee militairen herdacht onder meer omwille van hun militaire overwinningen in Indië – en door de aanwezigheid van het *Canada House* en *South Africa House*.

Sommige van de getoonde kunstwerken problematiseren wel aspecten van deze monumentale plek vol referenties aan *the Empire*. De torso *Alison Lapper Pregnant*, een portret van de kunstenares Alison Lapper die geboren werd zonder armen en benen (2005-2007, door kunstenaar Marc Quin) daagde bijvoorbeeld de viriele monumentaliteit uit. In 2010 installeerde Yinka Shonibare het werk *Nelson's Ship in a Bottle*: de zeilen van Nelsons schip waren gemaakt uit bedrukt textiel geassocieerd met West-Afrikaanse en Afrikaans-Europese identiteiten. In het najaar van 2022 zal Samson Kabalu een

sculptuur installeren die een foto uit 1914 heropvoert: een foto van de Baptististische prediker en pan-Afrikanist John Chilembwe naast de Europese missionaris John Chorly. Chilembwe draagt een hoed: *“there's subversion there, because at that time in 1914 it was forbidden for Africans to wear hats before white people”*¹¹ zegt Kabalu daarover.

Voorbeeld: Ibrahim Mahama, *Dokpeda* 2012-2021, op tentoonstelling *Congoville* (2021)

FIG. 27. Ibrahim Mahama, *Dokpeda*, 2012-2021. (Foto: Ibrahim Mahama)

Voorbeeld van hoe gerichte architecturale gebaren, in dit geval in de vorm van een tijdelijke kunstinterventie, de monumentaliteit van een koloniaal institutioneel gebouw kritisch kan becommentariëren, en er tegengewicht tegen bieden. Dit is ook een tijdelijke variant van *Strategie III: 'Contextualiseren door visuele interventies'*.

De Ghanese kunstenaar Mahama bekleedde tijdelijk twee gevelpartijen, aan weerszijden van de centrale ingangsportiek van de voormalige Koloniale Hogeschool in Antwerpen (nu o.a. rectoraatsgebouw Universiteit Antwerpen) met jutezakken: ze doorbreken de statige, stenen monumentaliteit, visualiseren transcontinentale handel in grondstoffen en vestigen de aandacht op de koloniale geschiedenis van dit onderwijsgebouw.

B. FINALITEITEN:

Drie strategieën voor interventies met een meer permanent karakter

Deze drie strategieën omarmen het idee van een transformatie van de intentionele gedenktekens als geheugenmedia voor de hedendaagse en toekomstige maatschappij: ze combineren *behoud* van aandacht en aanwezigheid van geheugen op plekken in de openbare ruimte met de *ontwikkeling* van nieuwe historische narratieven en maatschappelijke verbindingen met deze geheugenplekken en objecten.

I. Weghalen uit deze openbare ruimte en vervangen

Een monument dat niet langer gewenst is in de openbare ruimte kan eruit weggehaald worden. Het is een gebaar en praktische interventie die onlosmakelijk deel uitmaakt van de moderne cultuur van monumenten, die immers evenveel getekend is door culturele processen van verandering als van behoud (Otero-Pailos and Widrich 2018).¹²

De Werkgroep beschouwt dit als een kernstrategie bij de dekolonisering van de openbare ruimte. Hij moet (net als *Strategie II*) gericht toegepast worden voor de

¹¹ <https://www.bbc.com/news/uk-england-london-57699300> BBC.com, 5 juli 2021, laatst geraadpleegd op 24 oktober 2021.

¹² “The geographical stability and permanence of monuments has been both a paradigm and a myth, particularly when it comes to monuments constructed for commemorative purposes, but also for buildings or sites turned into monuments by cultural definition and the fluctuation of political regimes.”

meest problematische gedenktekens, en in functie van de nieuw te ontwikkelen narratieven en representaties. Hij moet ook proportioneel toegepast worden om een historisch gelaagd stadslandschap te behouden.

De combinatie van weghalen met vervangen, garandeert dat het herinneren van historische realiteiten niet verdwijnt, maar een nieuwe invulling krijgt die historische, maatschappelijke en culturele actualisering mogelijk maakt.

a) Over het weghalen

De omgang met vier aspecten is dan van groot belang om die weghaling ook precies betekenis te geven.

1. De *motivatie* voor de weghaling expliciet publiek bespreken.
2. Het materiële en ceremoniële *proces* van de ontmanteling, omverwerping, verwijdering: het gebaar en het verwijderingsproces hebben betekenis en mogen niet alleen als een technische handeling beschouwd worden. Ze kunnen uitgespeeld worden met bijvoorbeeld een ceremonie, participatief project, fotografische documentatie, enz.
3. De eventuele *zichtbaarheid van de afwezigheid* van een weggehaald monument (voor, bij, of na de vervanging): bv. met een lege sokkel en een infobord dat de weghaling voorstelt en bespreekt of er een herontwerp van de openbare ruimte in kwestie komt (*Strategie VI*), een vervanging (*Strategie IV*) of een 'Dekoloniaal *Work in Progress*' aankondigt.
4. Het behoud – of niet – van het weggehaalde gedenkobject en de *verplaatsing* naar een nieuwe plek en betekeniscontext: afhankelijk van hoe dit aangepakt wordt, kunnen andere verhalen worden ontwikkeld (zie kader hieronder).

Voorbeelden: In Bristol (UK) werd op 7 juni 2020 een bronzen standbeeld (uit 1895) van de lokale 18de-eeuwse slavenhandelaar Edward Colston omvergehaald en in de (Upper) Avon rivier gegooid. De stad viste ondertussen het beeld uit de haven op, en beraadt zich over de bestemming van het object.

Het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika haalde bij de heropening van het gerenoveerde museum in 2018 een buste van Leopold II weg uit haar symbolische ereplek in de binnentuin van het museum. Ook andere aanstootgevende beelden werden verplaatst of geduid en gemaskeerd (cf. *supra*).

Tezelfdertijd werd de ivoren buste van Leopold II - die in 1910 centraal op de Congoster in de grote rotonde werd geplaatst - tentoongesteld in een vitrine om de koloniale extractie onder het bewind van Leopold II te problematiseren. Over de vraag of deze contextualisering van het beeld geslaagd was of niet, lopen de meningen uiteen.

De stad Leuven haalde in november 2020 het beeld van Leopold II weg uit zijn nis in het gotische stadhuis en liet de nis leeg.

Voordelen:

- weghalen is een sterk maatschappelijk gebaar, statement en de vervanging versterkt dit.

- weghalen laat een verplaatsing toe naar een nieuwe context met vaak meer mogelijkheden tot complexe problematisering van het weggehaalde monument, in een vertelling samen met andere monumenten of stukken. Op die manier verdwijnt het beeld niet uit de openbare ruimte, maar toont men dat men het een andere plaats en daarmee een ander statuut heeft gegeven.

Aandachtspunten en nadelen:

het nadeel van zogenaamd geheugenverlies vermijden: als het gaat om unieke herdenkingssporen van problematische personen en gebeurtenissen uit de koloniale geschiedenis zou hun verwijdering uit de openbare ruimte het verzwijgen van die lastige geschiedenissen in de hand kunnen werken en de verweving ervan met de lokale plek waar het monument opgericht was verduisteren. Maar indien er met andere – en betere – middelen een geactualiseerd lokaal geheugen over dit koloniale verleden verzorgd wordt, vervalt dit nadeel. Dit kan op verschillende manieren gebeuren.

Wat te doen met weggehaalde monumenten?

De Werkgroep meent enerzijds dat het samenbrengen van een voldoende grote en diverse verzameling van weggehaalde intentionele koloniale herdenkingstekens een belangrijke opportuniteit schept die toelaat om de propagandistische monumentale cultuur van het Belgisch kolonialisme en zijn mythes en clichés goed te overzien en te bespreken in de breedte en in zijn complexiteit. Wanneer alle weggehaalde beelden of plaatsnaamborden verspreid worden over eventuele depots of musea, gaat deze strategische mogelijkheid verloren.

Anderzijds vindt de Werkgroep het ook belangrijk dat verschillende gemeentes of instellingen, betrokken blijven en ‘ownership’ houden over hun ‘*dark heritage*’ en dat dit niet helemaal aan centrale gespecialiseerde instanties uitbesteed moet worden. **Daarom pleit de Werkgroep er voor om ook voldoende ‘lastige objecten’ lokaal en in een veelheid van instellingen, plekken, initiatieven verspreid over het gewest te behouden.**

Tenslotte vindt de Werkgroep het in uitzonderlijke gevallen een te overwegen optie om geselecteerde symbolen te vernietigen, als onderdeel van een zorgvuldig traject, met zorg voor historische documentatie en bij voldoende maatschappelijk draagvlak en in het perspectief van het hele grondgebied van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

Vernietigen of hergebruiken?

Het vernietigen van problematisch bevonden erfgoed heeft een lange traditie maar wordt binnen de erfgoedzorg typisch als ideologisch vandalisme veroordeeld. De moderne erfgoedzorg tracht ook maatschappelijk veroordeelde erfgoedobjecten omwille van bijvoorbeeld hun historisch documentaire of artistieke waarde principieel toch in hun materiële integriteit te bewaren. Net de standaard beschermings- en behoudsregimes van de erfgoedzorg staan soms dekoloniale van openbare ruimte verandering in de weg en dragen bij aan het voortbestaan van de koloniale geheugenapparaat.

De Werkgroep vindt de materiële vernietiging van weggehaalde beelden (bv. door ze te smelten) een valabele optie indien proportioneel toegepast (cf. *Strategie II*): het bezit een grote symbolische betekenis, maar botst ook met het streven om historische bewijsstukken van het koloniale (representatie)regime te bewaren en te

problematiseren. De Werkgroep stelt daarom dat de materiële vernietiging van standbeelden, sokkels, opschriften, enz. per uitzondering kan, als er maatschappelijke gedragenheid is en mits de objecten volledig gedocumenteerd zijn of er andere versies van hetzelfde object bestaan. Het gaat erom geen voorwerpen te vernietigen waarvan met name de documentaire en artistieke bijdrage, de esthetiek, enz. elders niet aanwezig is of aan bod komt.

Opstellen op een andere, minder prominente openbare ruimte?

Het belang van een monument hangt samen met het belang van de openbare ruimte die het bezet en de manier waarop het dat doet. Het is dus in principe een optie om koloniale monumenten te 'degraderen' door ze naar een minder prominente plek, elders in de openbare ruimte, te verplaatsen. Dit heeft wel algemeen het risico erg halfslachtig te zijn, maar kan in specifieke gevallen wel betekenisvol zijn.

Bewaren, eventueel tentoonstellen, in welk soort plek?

Weggehaalde beelden kunnen individueel of samen met andere koloniale monumenten bewaard worden in:

- *nieuw of bestaand erfgoeddepot*: hier blijven ze beschikbaar voor onderzoek en voor uitlenen voor tijdelijke tentoonstellingen (in dat geval is er geen noodzaak om de weggehaalde koloniale beelden op één plek samen te brengen; een beeld uit een bepaald gemeente kan in het erfgoeddepot van die gemeente bijgehouden worden samen met andere artefacten van materiële cultuur). Het kan eventueel ook om een toegankelijk (thema)(zicht)depot gaan.
- tentoongesteld in *permanente museumpresentaties* – dit heeft het voordeel om contextualiserende en kritische duiding te ontwikkelen en de meerwaarde van het samenbrengen van de objecten aan te grijpen.
- tentoongesteld in *tijdelijke museumpresentaties* – dit heeft hetzelfde voordeel, maar laat bovendien toe de objecten meer dynamisch onder de aandacht te brengen, verschillende (de)koloniale historische en actuele thema's aan te snijden.
- tentoongesteld in een *thematisch beeldenpark* – opgesteld niet als kunstwerken of als monumenten, maar als weggehaalde en geproblematiseerde objecten. Dit heeft het voordeel dat de verwijdering uit de openbare ruimtes eerder een kritische verplaatsing wordt en laat toe om met de *enscenering* van deze nieuwe verzamelplek een *nieuwe symbolische esthetiek* – bv. van lapidarium, begraafplaats, onderzoekslaboratorium, 'stort' – te introduceren (cf. *infra*).

En indien naar een museum, naar welk soort museum? Objecten behandelen als kunstwerken, als historische materiële cultuur, of interdisciplinair? Dekoloniale geloofwaardigheid van de instelling van bestemming? Band met erfgoedgemeenschappen?

Beelden overbrengen naar bestaande of nieuwe musea voor bewaring, onderzoek en tentoonstelling, betekent vaak ook *kieszen tussen specifieke disciplinaire verhalen* die de verschillende musea vanuit hun expertise rondom het object kunnen ontwikkelen:

Voorbeelden:

- Het straatnaambord van *Cassland Road Gardens* (genoemd naar Sir John Cass, directeur van de *Royal African Company* die rijkdom vergaarde met de trans-

Atlantische slavenhandel in de 16de en 17de eeuw) in de Londonse gemeente Hackney werd in december 2020 overgebracht naar het lokale *Hackney Museum* nadat beslist werd tot een straatnaamwijziging.

- Het beeld van de boogschutter van Dupagne (cf. §4.4.2.) zou in de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België belicht kunnen worden vanuit een kunsthistorisch narratief en eventueel ook het koloniaal verleden en de representatie van zwarte mensen als thema op de agenda zetten;
- indien overgebracht naar het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika of het Koninklijk Instituut voor Natuurwetenschappen zou de buste van Storms er een aanleiding vormen om de collectiegeschiedenis van deze musea ter sprake te brengen.fst
- In een thematisch museum/beeldenpark over koloniale monumenten en over Brussel als koloniale stad, worden de beelden en andere symbolen niet herleid tot bijvoorbeeld kunstwerken (anders dan bij verplaatsing naar een kunstmuseum).

Bij de keuze voor deze overdracht is het ook belangrijk er op te kunnen vertrouwen dat het ontvangend museum ook een geloofwaardig ‘dekoloniaal project’ binnen de eigen instelling opzet.

Ook de manier waarop de instellingen een band met lokale of nationale erfgoedgroepen verzorgen kan meespelen in de overweging.

Het belang van de esthetiek van de opstelling en de omgeving voor weggehaalde stukken: over beeldenparken, depots, begraafplaatsen voor standbeelden, enz.

Wanneer weggehaalde standbeelden, naamborden en andere koloniale gedenktekens bijeengebracht worden op een verzamelplek, nadat ze van hun sokkels en pleinen uit de stad weggehaald werden, is de wijze van bewaring, opstelling, tentoonstelling erg belangrijk.

FIG. 28. *Collectif Faire-part, Echangeur*, 2016 (film). Het collectief gaat op zoek naar de sporen van koloniale monumenten in Kinshasa die verplaatst werden naar het park van het *Musée National Ethnographique*.

Het moet ten allen tijde duidelijk zijn dat **deze beelden bijgehouden worden als ‘relicten’** van de koloniale stad, maar dat **ze niet opnieuw als monumenten opgesteld staan**. Het feit dat ze dicht bij elkaar samen voorkomen is hiervoor belangrijk. Ook staan ze bijvoorbeeld niet (hoog) op sokkels en domineren ze hun omliggende ruimte niet. Ze zijn ook eerder gelabeld dan dat ze titelopschriften hebben.

Deze esthetiek kan variëren tussen:

- Beeldenpark – objecten worden decoratieve elementen van een parkaanleg: te vermijden.
- (Openlucht)museum – objecten worden tentoongesteld binnen een actief historisch en iconografisch kaderend museumdiscours
- (Openlucht)depot – bewaring met esthetiek die stockage oproept (paletten, transport, etc.), monumenten in beweging, opslag die tijdelijk of permanent kan zijn;

- Lapidarium – esthetiek van ruïnositeit, fragmenten, natuur die cultuur overneemt, enz.
- Begraafplaats – esthetiek van afscheid, afgesloten leven van deze monumenten; echter zeer delicaat: er ontstaan moeilijk te controleren betekenis effecten tussen erg diverse monumenten in onderling; we associëren begraafplaatsen met dodenherdenking en dit creëert het risico dat de koloniale begraafplaats een pro-koloniale herdenkingsplek wordt: te vermijden.
- Onderzoekslaboratorium (publiek toegankelijk gemaakt) – esthetiek van kritisch onderzoek, vanuit de hedendaagse maatschappij.

Voorbeelden:

FIG. 29. Openluchtdepot Middelheimmuseum Antwerpen (Collectie *Kunst in de Stad*), nieuwe opstelling van 2021. (Ontwerp en foto: Asli Çiçek.)

- *Szoborpark (Memento Park/Memorial park)* in de rand van Budapest, Hongarije: verzamelt monumentale beelden en gedenkplaten van Lenin, Marx, Engels, Hongaarse communistische leiders en andere beelden uit het communistische regime. Het gebruik van banale baksteen en beton in de sokkels, samen met de parksetting, werkt hier het monumentale effect van de beelden tegen.
- Een kunstwerk met begraafplaats esthetiek: Het kunstwerk *Cemetery of Architects* van Tayfun Serttas, in Istanbul tentoongesteld in 2014.
- Niet-geïnstalleerde plaaster modellen in het atelier van Rodin in Meudon (Frankrijk): opgesteld op een grote palet

- Het sculpturen-zichtdepot van Middelheimmuseum Antwerpen
- Het ontwerp van Asli Çiçek voor het openluchtdepot van Middelheimmuseum Antwerpen

b) Over het vervangen van gedenktekens

Een problematische representatie kan vervangen worden door een nieuwe, gewenste representatie. Daarbij ontstaan in de vergelijking typisch een geladen contrast en een verhaal. De nieuwe voorstelling kan immers hetzelfde onderwerp anders voorstellen, of ze kan een ander onderwerp voorstellen. Het verschil met *Strategie III 'Contextualisering door visuele interventies'* is dat het oorspronkelijk monument niet ter plekke behouden blijft.

Voorbeeld:

In Mexico-stad besliste het stadsbestuur in oktober 2021 dat het reeds weggehaalde standbeeld van Columbus dat uitkeek over de centrale boulevard van de stad, vervangen wordt door een vergrote replica van het 'pre-Colombiaanse' beeld *Jonge vrouw van Amajac*, mogelijk een vruchtbaarheidsgodin uit de Huastekse cultuur.¹³

Voordelen:

- de vervanging kan zelf een narratief van problematisering en verandering samenvatten;
- vervanging laat meteen toe om niet vertelde verhalen, stemmen te brengen en diversere representatie in de openbare ruimte te brengen.

Aandachtspunten en nadelen:

- Alleen als de nieuwe representatie ook verband houdt met de koloniale geschiedenis en de koloniale en postkoloniale immigratie, ontstaat geen ongewild 'geheugenverlies';
- nieuwe representaties worden best niet uitsluitend aangebracht ter vervanging van problematische, maar worden beter ook bij nieuwe gelegenheden toegevoegd in de nagestreefde dekoloniale openbare ruimte als een inclusieve openbare ruimte.

Specifieke variant: de wijziging van plaatsnamen

Een duidingsbordje bij de naamswijziging, kan het spoor van de voormalige koloniale plaatsnamen behouden, en bovendien ook de overwegingen voor de wijziging duiden. Zowel na de Eerste als na de Tweede Wereldoorlog werden straatnamen gewijzigd (bv. de voormalige *Duitslandstraat* in Anderlecht, de voormalige *Maarschalk Pétainlaan* in Elsene, ...)

Voorbeelden:

- de naamswijziging van *Leopold II-tunnel* in Anny Cordy-tunnel in Brussel. Het is een vervanging die de diversiteit binnen de representatie via plaatsnamen vergroot, maar

¹³ Lode Delputte, "Columbus moet wijken voor inheemse vrouw," in *De Standaard*, 19 oktober 2021. https://www.standaard.be/cnt/dmf20211018_97628490

die geen enkel verband houdt met het koloniaal verleden en dekolonisering. Als dusdanig wist ze een koloniaal spoor zonder de koloniale geschiedenis en haar consequenties te herdenken.

- In tal van Britse steden worden straatnamen gewijzigd, in groot-Londen gaat het bijvoorbeeld om Havelock Road (een deel ervan alvast zou worden hernoemd naar Guru Nanak Road).¹⁴
- Het Londense stadsbestuur, o.l.v. burgemeester Sadiq Khan, kondigde in oktober 2021 aan dat een fonds van 1 miljoen pond vrijgemaakt wordt om de verandering van de representatie van "*Black, Asian and minority ethnic communities, women, LGBTQ+ communities and disabled people*" in de openbare ruimte op gang te trappen.¹⁵ Onder meer zullen subsidies (van £25.000) ter beschikking gesteld worden aan gemeenschapsorganisaties die straatnamen, gebouwnamen en gedenktekens willen verwijderen en vervangen, die verwijzen naar personen verantwoordelijk voor slavernij en andere vormen van onderdrukking en kolonialisme. Organisaties moeten daarvoor een aanvraag indienen voor één van de *Untold Stories* subsidierondes.

Omdat de wijziging van officiële plaatsnamen ook een grote administratieve inspanning en kost vraagt, niet alleen van overheden maar ook van bewoners en gebruikers van straten, adressen, enz., moet elke naamswijziging goed geargumenteed worden en in het perspectief van de representatie op het niveau van het hele grondgebied van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest beschouwd worden.

Ook stellen we voor dat adreshouders desgevallend vergoed worden voor hun kosten bij een naamswijziging, opdat praktische ongemakken geen obstakels zouden worden die de naamswijziging zouden tegenhouden.

II. Materiaal hergebruiken voor een nieuwe voorstelling

Materiële ontmanteling en hergebruik/recyclage van de oorspronkelijk gebruikte materialen creëren een vorm van kritische continuïteit. Wanneer de materialen van standbeelden en andere gedenktekens een koloniale oorsprong hebben (koper, tin) en voortkomen uit koloniale exploitatie, worden het benadrukken van deze materialiteit en de historische productie ervan betekenisvolle thema's. Deze materialiteit kan de economische, technologische en demografische aspecten van de koloniale exploitatie, moderniteit, (gedwongen) arbeid, geweld ter sprake brengen en symboliseren. De werkgroep beschouwt het omsmelten en andere vormen van materieel hergebruik als een sterk gebaar dat als interventie bij sterk gecontesteerde monumentale voorstellingen gepast kan zijn. Het smelten werd eerder ingezet door activist Laura Nsengiyumva in haar installatie/performance *Peopl* (2018) (cf. *infra*). Zoals Joachim Ben Yakoub (2021: 141) benadrukt: "*For Nsengiyumva, melting an ice replica of this royal and colonial monument, central to the national history of Belgium, hints at the slow, almost invisible*

¹⁴ Andere voorbeelden zijn Black Boy Lane (naar La Rose Lane) en Cassland Road Gardens (nieuwe naam nog niet beslist).

¹⁵ Mayor's Diversity Commission to celebrate London's Untold Stories, 21 October 2021, <https://www.london.gov.uk/press-releases/mayoral/mayors-commission-to-celebrate-londons-stories> geraadpleegd op 22.01.2022.

but instrumental, disappearance of the phantasmagorical and imposing presence of the late king, along with the colonial epistemologies the statue embodies in public space”.

Voorbeeld :

Doris Salcedo maakte in 2018 het werk *Fragmentos (Fragments)*, een tegenmonument in een memoriaalmuseum in Bogotá dat volledig aan dit werk gewijd is: de hele vloer wordt er ingenomen door de gesmolten resten van 37 ton wapens die FARC overdroeg aan de Verenigde Naties in uitvoering van het vredesbestand. Het vredesakkoord tussen de Colombiaanse regering en de guerillagroepen had ook bepaald dat drie kunstwerken (in Havana, New York, Bogotá) het conflict zouden commemoreren. Het ‘smelten’ is hier een gebaar dat de hervertelling van een collectieve geschiedenis draagt. Ook de betrokkenheid bij de productie van het werk van twintig vrouwen die slachtoffer van seksuele slavernij waren, bekleedt dit werk met betekenis en verbindt het met persoonlijke, maar ook gedeelde verhalen.¹⁶

Voordelen :

- Metalen omsmelten of andere materialen en elementen op een andere manier opbreken en hergebruiken (steen, letters, etc.) is een symbolisch sterk gebaar van verandering, waaraan complexere verhalen opgehangen kunnen worden;
- het oorspronkelijk problematische historische object verdwijnt niet helemaal. De materialiteit blijft behouden als een verwijzing naar een andere tijdelijke vorm/boodschap;
- de materialiteit wordt een thema en in sommige gevallen is dit net een direct product van koloniale exploitatie zodat het nieuwe verhaal niet alleen over de oude en nieuwe voorstelling gaat, maar ook over het ontginnen en verplaatsen van materialen in de koloniale periode en vandaag.

Nadelen en aandachtspunten :

- het monumentaal historisch object gaat zowel als historisch kunstwerk als als document verloren.
- om het eerdere geweld niet te herhalen bij de productie van een nieuwe voorstelling, moet de nieuwe voorstelling dan ook geen eer betuigen aan de slachtoffers bij de ontginning van dit materiaal?

Opmerking:

Bij het moderne productieproces van sculpturen en sculpturale monumenten ontstaat vaak een situatie van oorspronkelijke modellen (in gips bijvoorbeeld) en een productie, naar model, in brons (soms in meerdere gietingen, exemplaren) of marmer. Hierdoor zijn van bepaalde monumenten sculpturen vandaag meerdere versies bekend en bewaard. Dit kan het draagvlak voor het recyclen van het materiaal van één ervan vergroten.

¹⁶ <https://plus.lesoir.be/195762/article/2018-12-14/colombie-un-contre-monument-pour-denoncer-la-guerre>
https://english.elpais.com/elpais/2019/01/28/inenglish/1548664699_342362.html De website van deze ‘Espacio de Arte y Memoria’, die afhangt van het Museo Nacional de Colombia: <https://www.museonacional.gov.co/micrositios1/Fragmentos/index.html>

III. Contextualiseren door visuele interventies (op vlak van de verschijning en boodschap van het monument)

Door een transformatie van de (visuele verschijning van) het bestaande monument (zijn naam, inplanting in de openbare ruimte, eventuele sokkel en beeld- en tekstvoorstellingen) kan zijn betekenis gewijzigd worden en ook zijn visuele impact op de openbare ruimte.

Hiervoor kunnen architectonische, stedelijk-ruimtelijke of beeldende middelen gebruikt worden die de betekenis veranderen of de symbolische uitstraling van het monument op zijn omgeving wijzigen.

De Werkgroep meent dat deze strategie mogelijkheden biedt, zeker wanneer een gedenkteken in samenhang met zijn omliggende openbare ruimte herontworpen kan worden.

Onder meer de volgende vier meer concrete benaderingen zijn invullingen van deze strategie:

- De voorstelling van het monument wijzigen door het beeld te vervangen of te wijzigen.
- Ingrijpen op de sokkelstructuur van het beeld om het monument te problematiseren, betekenislagen toe te voegen.
- Een 'tegenbeeld' toevoegen in de nabijheid, zodat de globale betekenis en werking van het monument in zijn concrete openbare ruimte verandert. (Merk op: deze logica van een 'tegenbeeld' is niet gelijk aan die van het 'counter monument' zoals verderop besproken (cf. §5.3.2.3.II.), hoewel deze laatste term ook soms in deze betekenis gebruikt wordt.)
- Heraanleg van de openbare ruimte (plein, park, achtergrond), waardoor het monument in een ander verband komt te staan, zijn dominantie kan verliezen en het belang en/of betekenis ervan verandert.

FIG. 30. Freddy Tsimba, *Centres fermés, rêves ouverts* (Gesloten centra, open dromen), KMMA Tervuren, 2016. (Foto: Benoit LF.)

Voorbeeld van ingreep op beeld:

- Nadat bij de val van zijn regime in 1979 het werk aan een standbeeld van de Sjah van Iran werd gestaakt, werden de gelaarsde benen van het standbeeld voor het Niavaran paleiscomplex geplaatst. Het is een confronterend beeld dat tot de verbeelding spreekt en er zo toe bijdraagt dat de herinnering aan de Sjah van generatie op generatie wordt doorgegeven – en niet noodzakelijkerwijze op de manier waarop het huidige autocratische regime dat zou willen. Een gelijkaardige opstelling van een deel van een koloniaal standbeeld kan tegelijkertijd tonen dat de

gerepresenteerde persoon/personen geen plaats meer krijgt/en in de openbare ruimte en de herinnering aan hem/haar levend houden.

Voorbeeld van een transformatie van het uitzicht en boodschap, door toevoeging van een nieuwe beeldlaag:

- De bedrukte, doorschijnende textielschermen die op korte afstand voor de nissen met beelden van de rotonde in het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika werden geplaatst als onderdeel van het project *RE/STORE* (2020) van kunstenaars Aimé Mpane en Jean-Pierre Muller. De voor de boodschap van het museum vandaag problematische pro-koloniale allegorische beelden en objectiverende afbeeldingen van Afrikanen bleven ter plaatse behouden, maar hun zichtbaarheid werd bemoeilijkt en nieuwe visuele boodschappen werden toegevoegd in dialoog met de achterliggende afbeeldingen. Ze verwijzen naar kritiek op de kolonisatie, naar doorwerkende kolonialiteit en naar de brede maatschappelijke opgave van dekoloniaal herstel.

Voorbeeld van ingrepen op de sokkelstructuur:

- Het beeld *The Commons* van Paul Ramirez Jonas dat gemaakt werd uit kurk toont een ruitersandbeeld zonder ruiter en verschoof de aandacht van de (afwezige) ruiter naar het publiek dat foto's, schriftelijke boodschappen e.a. memorabilia kan prikken op de sokkel. Naar het voorbeeld van dit kunstwerk kan een structuur rondom de lege sokkel van een weggehaald standbeeld gecreëerd worden waarop voorbijgangers hun commentaren op het verdwenen beeld kunnen schrijven. Zo kan de herinnering eraan levend worden gehouden, ondanks zijn afwezigheid. Een dergelijke aanpak laat tegelijk een blijvend spoor toe (door de sokkel) en heeft tijdelijke aspecten (door de publieke reacties die na verloop van tijd verwijderd worden om plaats te maken voor nieuwe, maar niet vooraleer ze gedocumenteerd werden).

Voorbeeld van transformatie van een stedelijk plein en terugdringing van dominantie van monumenten van een eerder regime:

- **Skanderbeg Square, Tirana** (Albanië) zoals heraangelegd door de Brusselse ontwerpers 51N4E en Plant en Houtgoed (2010-2018): het plein is aangelegd als een heel zacht hellende piramide, zodat het perspectief op de omliggende ex-communistische regeringsgebouwen verandert. Waterplassen op het plein creëren een meer informele sfeer, net als het zitmeubilair en het groen.¹⁷

Voorbeeld van een architectuurproject dat door zijn plaats in de stad en zijn uitzonderlijke geïntegreerde iconografie de betekenis van de stedenbouwkundige monumentaliteit verandert:

- *Barak Building*¹⁸, Melbourne (Australië) (ARM): op het uiteinde van de *Swanston Street* als en tegenover het *Shrine of Remembrance* (nationaal herinneringsmonument voor de Australische militairen gesneuveld tijdens WO I)

¹⁷ Projectbeschrijving op de website van de Mies award, European Union Prize for Architecture: <https://miesarch.com/work/4190>

¹⁸ Projectbeschrijving op de website van de architecten ARM: <https://armarchitecture.com.au/projects/barak-building/>

verscheen in 2015 3 km verder op het andere einde van deze as de *Barak Building* als tegenpool voor deze *Shrine*: een woongebouw van 80 meter hoog, dat over de volledige gevel een portret toont van William Barak (c. 1824-1903), de laatste traditionele *ngurungaeta* (oudere) van de Wurundjeri-Willam clan en een pleitbezorger voor sociale rechtvaardigheid voor de 'First Nations'.

Het project illustreert de symbolische mogelijkheden van stedenbouwkundige inplanting met onderling dialogerende monumenten en openbare ruimte, van de schaal ervan, en hun beeld. Het feit dat dit een private vastgoedontwikkeling betreft, en dat het gebouw verder geen functie heeft die dit gebaar meer substantieel maakt (bv. museum, memoriaal, universiteit, etc.) is tegelijk een zwakte.

Er zijn daarbij gradaties van bevraging en betekenisverandering mogelijk:

- van het symbolisch verkleinen en tegenwerken van de monumentaliteit (door locatiewijziging, wijziging van de sokkel of openbare ruimte rondom, tegenwerking van de zichtbaarheid door bv. groenaanplanting of overgroeiing, enz.);
- over het louter openen van problematiserend bewustzijn (bv. door toevoeging van een inhoudelijk element);
- tot en met een volledige betekenisomkering en de transformatie tot een 'schandbeeld' (bv. wanneer de met rode verf bekladde buste van Storms als dusdanig behouden zou geweest zijn, of vervangen zou zijn geweest door een verwijzing naar het geweld (onthoofding) tegenover chef Lusinga op de oude sokkel).
- Is het een permanente of tijdelijke interventie?
 - Permanente en materieel onomkeerbare interventies: hebben een zeer grote symbolische lading, maar gaan in tegen de moderne erfgoedpraktijk;
 - Permanent en materieel omkeerbaar: permanent bedoeld maar een technisch omkeerbare interventie om het materiële document niet te schaden);
 - Tijdelijke interventies: kunnen evenement-aandacht genereren, maar ze kunnen ook een hiërarchie in stand houden van permanente koloniale symbolen boven tijdelijke kritische interventies...

Voordelen:

- De visuele 'kracht' van de monumentale voorstelling kan worden gebroken en de kritische operatie zet eenzelfde visuele kracht in;
- Het koloniale geheugen verdwijnt niet, maar wordt geproblematiseerd en verrijkt;
- Hedendaagse culturele actoren en praktijken komen aan zet, en het dekoloniaal initiatief wordt zichtbaar als een hedendaags maatschappelijk gegeven in de stad.
- Bij de transformatie van de hele openbare ruimte, kan ook op een meer inclusief gebruik van de openbare ruimte worden geanticipeerd.

Nadelen:

- Het slagen van deze operatie hangt sterk af van de kwaliteit van de ontwikkelde ontwerpvoorstellen. Zeker ingrijpen op het beeld zelf is doorgaans zeer delicaat – individuele projecten moeten kunnen overtuigen.

- Om de monumentaliteit en de verheerlijking door het beeld te counteren, moet de interventie zelf ook voldoende groot, krachtig, aanwezig zijn – wat met ‘ingrepen’ niet steeds mogelijk is.
- Interventies op het beeld zelf kunnen – los van de koloniale thematiek – als ingrijpende en onconventionele erfgoed-interventie ook sterke tegenkanting oproepen. Dat is wellicht minder het geval wanneer de ingrepen gebeuren op de sokkel of de openbare ruimte.

Specifieke variant: Thematische herbestemming van een koloniale site of monumentaal gebouw

Een site of gebouw met koloniale geschiedenis – dat eventueel ook koloniale representaties zoals geïntegreerde sculpturen bevat – thematisch herbestemmen tot een kritische geheugenplek, kan beschouwd worden als een variant van *Strategie III ‘Contextualiseren door visuele interventies’*, als de herbestemming ook gepaard gaat met zichtbare architectonische, artistieke, of museografische gebaren. Thematisch herbestemmen heeft echter ook belangrijke aspecten gemeen met *Strategie 03. ‘Andere herdenkingspraktijk errond ontwikkelen’*: een nieuw gebruik dat een inhoudelijke relatie met het erfgoed aangaat, staat immers centraal.

Met ‘thematische’ herbestemming wordt bedoeld dat het nieuwe gebruik van het gebouw volledig of gedeeltelijk gaat over de herinnering of de problematisering van de specifieke geschiedenis van deze plek of van het kolonialisme in het algemeen, bijvoorbeeld door een herbestemming als museum, onderzoekscentrum, publiek forum, etc. Dan kan de hele site best ‘gecureerd worden’ en moet over de best mogelijke verdeling van tentoonstelling van het gebouw en van nieuwe activiteiten nagedacht worden.

Dit kan een zeer krachtige strategie zijn voor belangrijke koloniale *lieux de mémoire*, die echter niet bij elk pand of site kunnen worden toegepast.

Niet alle gebouwen en stedelijke sites met koloniale geschiedenis kunnen, noch moeten echter ‘thematisch’ herbestemd worden. Het is eigen aan gebouwen om ook andere functies en betekenissen op te kunnen nemen in hun levensloop die vaak verschillende maatschappelijke regimes doorsnijdt. Soms kan de thematische herbestemming ook een zijfunctie van het gebouw of de site worden, bijvoorbeeld wanneer één ruimte in een gebouw voorbehouden wordt voor een vitrine of film die de historiek van de plek duidt en problematiseert.

Voorbeeld:

Het *Palais de la Porte Dorée* in Parijs, een art decogebouw met fresco’s en bas-reliëfs in het exterieur en het interieur dat oorspronkelijk gebouwd werd als een Frans koloniaal museum naar aanleiding van de internationale koloniale tentoonstelling in 1931, werd in 2007 uitgekozen als locatie voor een nieuwe museuminstelling: het *Musée national de l’histoire de l’immigration*.

In 2012 en 2013 werd naast de tentoonstelling over de migratiegeschiedenis, ook een “*parcours d’interprétation de l’histoire du Palais de la Porte Dorée*” ontwikkeld, dat toelaat om het monument te begrijpen als getuigenis van zowel de art decokunst, als van de geschiedenis van het kolonialisme en van de immigratie in Frankrijk. Dat parcours voegt

op sommige locaties tekstpanelen, maquettes en interactieve schermen toe, terwijl in andere zalen echte museale tentoonstellingen aangeboden worden over de geschiedenis van het gebouw en verbonden thema's. Tezelfdertijd was de permanente tentoonstelling in het museum vaak onderwerp van kritiek omdat die de relatie tussen koloniale geschiedenis en immigratie niet belichtte (de permanente opstelling wordt momenteel gerenoveerd).¹⁹

Het 'anachronistische' en beeldende kader van het gebouw-met-zijn-voorstellingen (architectuur, geïntegreerde symbolen, sculpturen, wandschilderingen, opschriften, materiaalgebruik) kan zowel een interessante aanleiding als een moeilijkheid vormen voor de nieuwe dekoloniale bestemming (bv. museum of discussieplek), maar kan nooit genegeerd worden. Omgaan met architectonische monumentaliteit (monumentaal karakter, stedelijke inplanting) is ook een uitdaging: (cf. *supra* en het reeds aangehaalde voorbeeld van *Dokpeda* onder *Strategie 03* bij §5.3.1)

5.3.2. Nieuwe monumenten en symbolische stedelijke ruimtes (ter vervanging of toevoeging)

Nieuwe monumenten en symbolische (herdenkende) inscripties maken die de stad en haar openbare ruimtes markeren, vormen een tweede luik van 'deelstrategieën' bij de dekolonisering van de openbare ruimte. Ze laten toe om vandaag afwezige maar wenselijke representaties te maken van wat de huidige en toekomstige samenleving kan verbinden, om andere (historische) verhalen (zowel in verband met het koloniaal verleden als met de diverse samenleving vandaag) aan te maken, met het oog op de verbeelding en realisatie van een meer inclusieve openbare ruimte (ook van publieke instellingen). Vanzelfsprekend hangt dit niet alleen af van de herziening van bestaande en de toevoeging van nieuwe symbolische markeringen. Er ligt ook een hele inzet in het ontwerp van de stedelijke openbare ruimtes zelf, en in het gebruik/beheer ervan als inclusieve stedelijke ruimte – van de pleinen bij federale instellingen tot en met een openbaar openluchtwembad.

Nieuwe monumenten oprichten is – om tal van redenen – vandaag echter veel minder gangbaar dan dit was in de 19de en de eerste helft van de 20ste eeuw. Het is dan ook geen vanzelfsprekende opgave (cf. *supra*).

Maar toch blijft het belangrijk voor de huidige maatschappij en voor het dekoloniaal inclusievraagstuk om de mogelijkheid van het duurzaam 'publiek spreken' aan te grijpen door de openbare ruimte via een 'monument' met aanwezigheid en betekenis te bezetten en door het voorgestelde – persoon, gebeurtenis, idee – een uitstraling van belang en permanentie te geven.

De nieuwe inhouden en narratieven voor de dekolonisering van de openbare ruimte alleen realiseren door tijdelijke interventies en programmatie van kunst, zonder permanente markeringen te maken, zou immers een ongewenste hiërarchie in stand houden: niet alleen tussen de permanentie van de koloniale geheugencultuur en het dekoloniale weerwerk, maar ook tussen de vaste en tijdelijke gerepresenteerde individuen, groepen, ideeën. Daarbij is het belangrijk om niet louter te interveniëren en

¹⁹ <https://www.palais-portedoree.fr/fr/le-palais-de-la-porte-doree>

met monumenten te ‘corrigeren’: er wordt best ook geïnvesteerd in het creëren van nieuwe openbare plekken, projecten voor monumenten, kunstintegraties, enz.

De ontwikkeling van nieuwe monumenten en symbolische stedelijke ruimtes is slechts gedeeltelijk *retrospectief* gericht op de actualisering van de verhalen die we vandaag als maatschappij over het (post)koloniale verleden willen en moeten vertellen. Het zou ook *toekomstgericht* moeten zijn: het brengen van nieuwe voorstellingen van een inclusieve (stedelijke) samenleving, het koesteren van andere erfenissen, ervaringen, bijdragen, identiteitsbelevingen, waarmee de samenleving vandaag en morgen vorm kan krijgen – (intentionele) monumenten als “*engagements in ongoing acts of becoming, fabulation, and invoking communities to come*” (Vinegor *et.al.* 2011: iii). Zo kan de oprichting van nieuwe stedelijke monumenten niet een eindpunt zijn van een dekoloniseringsproces, maar moet het deel uitmaken van een aanhoudend proces waarvan de dekolonisering van de openbare ruimte geen doel op zich is, maar een van de middelen in een bredere maatschappelijke transformatie.

5.3.2.1 Verdere herhaling van reductieve voorstellingen vermijden

Kwestie 1: het ‘pantheon’ van historische helden: niet opdoeken, maar herzien en verruimen

Personen ‘bijzetten’ als herdachte ‘held(in)’ in het spreekwoordelijke nationale openluchtpantheon van de openbare ruimte – zelfs al is het om deze krans van gehuldigen diverser te maken vanuit dekoloniale of inclusieve bedoelingen – is vandaag allerm minst vanzelfsprekend. Geschiedenis herdenken als een optelsom van verdienstelijke individuen is al lang geproblematiseerd. De hele logica van een monumentale personencultus lijkt al lang uit de tijd te zijn en wordt door het blootleggen van de witte, mannelijke, heteroseksuele en andere hegemonieën in deze symbolische eregalerij ook fundamenteel in vraag getrokken. Daarbij sluit ook de dekoloniale kritiek aan dat monumenten intrinsiek deel uitmaken van een koloniale discours-infrastructuur – wat de vraag opwerpt of en hoe ze vandaag ook in een dekoloniale zin bruikbaar zijn.

Maar anderzijds ontstaat vanuit de kritiek op de onderrepresentatie van minderheden paradoxaal genoeg ook een grote vraag naar meer representaties van individuen, zodat het verouderde systeem van personenmonumenten ook nieuw leven lijkt ingeblazen te worden door zowel de kritiek als de vernieuwde verwachtinge en eisen.

De uitdaging lijkt geworden te zijn om het stedelijke personenpantheon niet zomaar af te doen als onschuldig en verouderd en evenmin om het integraal af te schaffen, maar wel om het grondig te herzien in een aanhoudend proces van opschuddingen: door weghalingen, vervangingen en toevoegingen, maar ook door de logica’s van het systeem heruit te vinden. De traditionele iconografie van triomf bij intentionele monumenten – ruitersbeelden, leiders, triomfbogen – kan bijvoorbeeld niet doorgetrokken worden. Die processen kunnen nooit zonder spanningen en politisering verlopen, maar vragen ook creativiteit. Het zijn zowel politieke als culturele hedendaagse uitdagingen.

Kwestie 2: stereotypering ook bij nieuwe inhouden en voorstellingen vermijden

Vanzelfsprekend moeten niet zomaar meer monumentale merktekens ter ere van niet-vertegenwoordigde historische individuen uit het voormalige Belgische Afrika of van Belgen met Sub-Saharaanse achtergrond gemaakt worden. De selectie van personen

en verhalen, de tekstuele benaming en de visuele voorstellingen moeten elk ook de stereotype beeldvorming van zwarte mensen vermijden en doorbreken.

Te vermijden is bijvoorbeeld een situatie zoals in Kortrijk, waar in 2020 (tijdelijk) een beeldje *Karaboeja* geplaatst werd, dat Congolese carabouyaverkopers meende te moeten herdenken door een naakte figuur.

Het is daarom belangrijk om bij de opdrachtformulering, begeleiding en/of ontwikkeling van nieuwe gedenktekens ter ere van zwarte mensen, personen te betrekken die daar oog voor hebben vanuit hun expertise of identiteitsbeleving.

Dit betekent niet dat stereotypen niet bewust kritisch ter sprake gebracht kunnen worden bij nieuwe kunstwerken of monumenten – typisch op voorwaarde echter dat dit ook gebeurt door kunstenaars/schrijvers/curatoren vanuit de positie van zwarte persoon of persoon van Afrikaanse afkomst.

5.3.2.2 Welke nieuwe inhoud moeten deze monumenten voorstellen?

- a) De afwezige thema's en narratieven met betrekking tot de koloniale geschiedenis (cf. de oplijsting onder §5.2.1.3.)
- b) **Personen afkomstig uit Congo, Rwanda en Burundi doorheen de Belgische geschiedenis** (prekoloniaal, koloniaal, post-koloniaal), eveneens met aandacht voor vrouwen en LGBTQIA+ personen, en bij uitbreiding andere personen uit Sub-Saharaans Afrika die een link hebben met de Belgische geschiedenis. Daarbij is het ook belangrijk te vermijden dat personen vooral als slachtoffers en getuigen gerepresenteerd zouden worden, omdat op die manier het koloniale model behouden blijft: i.p.v. koloniale onderdanen voor te stellen als dankbare, passieve ontvangers van de vrijgevigheid van kolonisatoren, mogen ze evenmin nu worden voorgesteld als hun passieve, ongelukkige slachtoffers, waarbij in eerste instantie opnieuw de *agency* van de kolonisatoren wordt benadrukt. Een dekoloniaal perspectief vergeet de herinnering aan slachtoffers niet, maar benadrukt ook de *agency* van voormalige koloniale onderdanen en hun nazaten, met bijzondere aandacht voor hun culturele, sociale, politieke of andere verdiensten evenals de artistieke creativiteit van kunstenaars afkomstig uit de voormalige Belgische kolonie en mandaatgebieden (cf. §5.3.3.1, *Strategie IV*).
- c) Maatschappelijke waarden en gekoesterde ideeën zoals (stedelijke) diversiteit, inclusiviteit, dekolonialiteit, anti-racisme, democratie, mensenrechten, volwaardig burgerschap, enz.
- d) Voorstellingen van het dekoloniseringsproces zelf: verbeelding van een ruimte voor kritiek, debat en maatschappelijke verwerking van het Belgisch koloniaal verleden. Hoe kan het debat over de maatschappelijke omgang met het koloniale verleden en haar nawerking een plaats krijgen in de openbare ruimte?

5.3.2.3. Welke (nieuwe) dragers voor nieuwe inhouden in de stad?

I. Nieuwe plaatsnamen (voor bestaande of nieuwe straten en pleinen, parken, infrastructuur) en namen voor gebouwen en instellingen (gemeenschapscentra, bibliotheken ...)

Met de naamgeving van straten, pleinen, parken en infrastructuur is het eenvoudiger om op een overtuigende manier nieuwe representaties van herdachte *personen* toe te voegen in de openbare ruimte (zonder iconografische monumentaliteit) dan met nieuwe standbeelden of personenmonumenten.

Nieuwe namen kunnen niet alleen de plaats innemen van problematisch geachte (naar koloniale figuren verwijzende) plaatsnamen, maar ook nieuwe stedelijke ruimtes en infrastructuur zoals bruggen of kaaien kunnen deze nieuwe namen dragen. (Dat is eenvoudiger te realiseren dan naamswijzigingen.)

Tenslotte kunnen ook (overheids)gebouwen en instellingen (bijvoorbeeld gemeenschapscentra, bibliotheken, enz.) genoemd worden naar Belgische/Brusselse Afrikaanse personen of naar de andere inhouden opgelijst onder §5.3.2.2.

Een historische geografische band van de nieuwe naam met de stedelijke locatie is geen voorwaarde – het feit dat een gemeente of andere overheid voor de naam kiest creëert al een lokale band – maar kan een meerwaarde geven om de historische realiteit van Brussel als koloniale en postkoloniale stad ook via naamgeving te markeren.

II. Nieuwe (tegen)monumenten: van hedendaagse kunst tot landschapsontwerp

We kunnen een onderscheid maken tussen verschillende soorten monumenten volgens het soort inhoud en de manier waarop ze die inhoud willen voorstellen:

a) Monumenten (in engere zin)

- Ze maken een blijvende evocatie of weergave van iets wat de maatschappij gedenkwaardig vindt en waarrond ze in het heden en de toekomst een herinnering wil instellen: monumenten worden *ter ere van* personen, gebeurtenissen, ideeën ingesteld. Er zijn traditionele monumenttypes – architecturale monumenten zoals obelisk, standbeelden en bustes op sokkels of meer complexe combinaties van architectuur, sculptuur en opschriften – en typische vormtalen, schaalgroottes, en materialen die de monumenten ‘monumentaliteit’ geven. De voorstelling (beeld) interpreteert en symboliseert meestal het herdachte; een tekstopschrift identificeert het herdachte en articuleert vaak ook het belang of de verdienste ervan. Ook het oprichtingsmoment en wie de herdenking instelde wordt vaak vermeld.

Voorbeeld:

Monument voor de mensenrechten *Urbi et Orbi* (Thurn en Taxis, Brussel, 2018) ontworpen door Bureau Bas Smets, gebruikt het archetypische van de stenen obelisk (geplaatst in een cirkel omringd door naaldbomen), in een stapeling van verschillende kleuren, waarop de artikelen van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens in vier talen gegraveerd zijn.

- Een integrale toepassing van de klassieke monument-formules is vandaag echter cultureel zelden nog geloofwaardig, zeker voor wat personen betreft. Figuratieve

beeldhouwkunst is niet langer de levendigste vorm van representatie die ze gedurende lange tijd was. Recent leidde de inhuldiging van dergelijke standbeelden nog tot controverse in Londen (de standbeelden van Mary Wollstonecraft en prinses Diana) en in Sapri in Italië (*La Spigolatrice*, een fictieve, vrouwelijke figuur uit een gedicht van Luigi Mercantini). Bovendien betekent de erkenning van de heterogeniteit van een superdiverse samenleving dat het niet zo gemakkelijk is om consensus te vinden over (lokale of nationale) helden. De Duitse kunsthistoricus en curator Kasper König formuleerde het met een boutade: een sneeuwman is volgens hem het perfecte beeld voor de openbare ruimte - hij staat niet in de weg, iedereen kent hem en eenmaal hij smelt is hij verdwenen (geciteerd in Waldvogel 2008: 79).

De uitdaging bestaat er dan ook in om nieuwe soorten monumenten te creëren.

- Vaak moeten meestal meerdere klassieke 'parameters' grondig worden herzien om op een geloofwaardige manier monumenten op te richten, bijvoorbeeld met een post-minimale esthetiek, door een verwerking van sporen en 'archief' (in brede zin) of door de verbinding van het maakproces met symbolische participatie, vormen van tijdelijkheid, enz.

Voorbeeld: Marc Quinn en Jen Reid, *A Surge of Power (Jen Reid)*, Bristol, 2020.

Het is een voorbeeld van een uitzonderlijk directe toepassing – toe-eigening – van de klassieke monumentale beeldtaal van standbeelden: een standbeeld in zwart hars (niet-permanent materiaal) beeldt een actie af van BLM-demonstrante Jen Reid die na het omverwerpen van het beeld van de slavenhandelaar Edward Colston in Bristol even de sokkel beklom en een *Black Power* vuistgebaar maakte. Quinn contacteerde Reid op basis van een instagramfoto van haar bij de protesten. Het beeld werd er, zonder officiële toestemming, tijdelijk geplaatst.²⁰

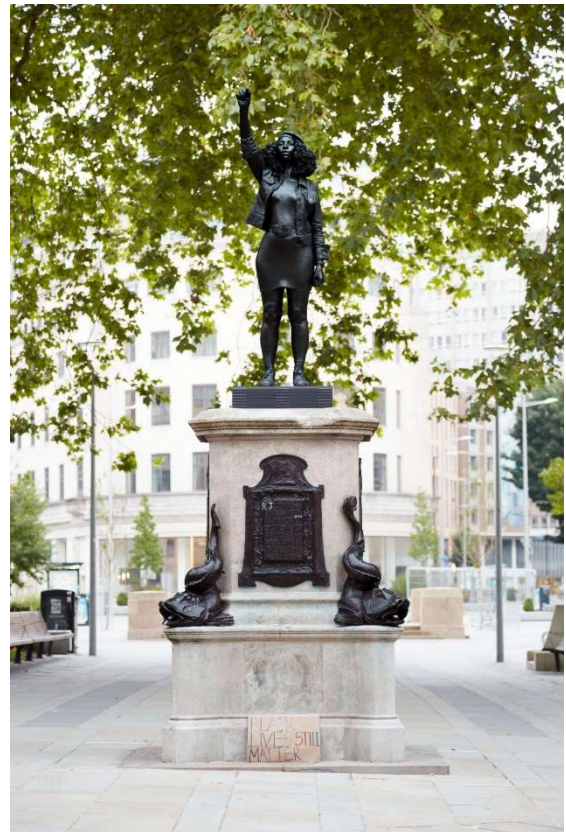

FIG. 31. Marc Quinn en Jen Reid, *A Surge of Power (Jen Reid)* 2020
<http://marcquinn.com/>

- Monumenten – net als tegenmonumenten en memorialen overigens – blijven overigens het onderwerp van een vaak herhaalde 'dubbele doods-kritiek': dat ze altijd dreigen herinnering af te sluiten, te fossiliseren en te begraven, eerder dan ze maatschappelijk levend te houden en ruimte voor bevraging te openen en dat ze als

²⁰ Zie 'A Joint statement from Marc Quinn and Jen Reid', 15 juli 2020, <http://marcquinn.com/studio/news/a-joint-statement-from-marc-quinn-and-jen-reid> (laatst geconsulteerd op 2 december 2021)

statische aanwezigheid in de moderne, veranderlijke stad altijd op een gegeven moment achtergrond van het dagelijkse leven worden en eerder met onverschilligheid benaderd worden dan aandacht, ontzag of reflectie oproepen. We moeten deze fundamentele kritieken – het probleem van het moderne monument – als *disclaimers* omarmen en erkennen dat monumenten (in brede zin) zelf nooit dé oplossing zullen zijn, hun ‘zwaktes’ erkennen, maar tegelijk ook het belang ervan erkennen op een moment waarop de veronderstelde onverschilligheid plaats maakt voor gerichte maatschappelijke mobilisatie rondom intentionele monumenten die (in de contestatie) heropleven...

b) Memorialen / *Mahnmale*

Nieuwe verheerlijkende monumenten (in het Duits ‘*Denkmale*’) worden in de afgelopen decennia (in West-Europa alvast) nog nauwelijks opgericht. Veeleer zagen we vanaf de jaren 1980 en tot in de jaren 2000 een investering in ‘*Mahnmale*’: monumenten voor een lastig verleden dat niet vergeten mag worden, gedenkplekken voor maatschappelijke trauma’s en de erkenning van fouten (bvb. de Holocaustmonumenten in Duitsland, en in andere Europese [hoofd]steden).

Ze nemen zowel de vorm aan van architecturale of landschappelijke monumenten, al dan niet op historisch betekenisvolle sites of op sites die zich als *setting* goed lenen tot de gewenste stemming. Wanneer slachtoffers herdacht worden, wordt een veelheid van herdachte personen vaak opgeroepen door bvb. aantallen, namenlijsten, enz.:

- *Monument voor de vermoorde joden uit Europa (Denkmal für die ermordeten Juden Europas)* (Berlijn, ingehuldigd in 2005), ontworpen door Peter Eisenman: een landschap van een grid van meer dan 2000 betonblokken dat ook wel aan een begraafplaats doet denken.
- *Brussels Memorial 22/03* (Zoniënwoud, 2017), ontworpen door Bureau Bas Smets. Een stille plek in het bos: een lage cirkelvormige ring vormt een serene bank en een cirkel van 32 berken errond verwijst naar de 32 slachtoffers van de aanslagen van 22 maart 2016.

Vaak werken de memorialen gecombineerd met documentatiecentra of memoriaalmusea. Dat heeft het voordeel dat plaatsen van symbolische herdenking gecombineerd kunnen worden met plaatsen van onderzoek, (bewijs)documentatie, en evoluerende kennisoverdacht zodat een minder statische en meer complexe boodschap mogelijk wordt. Ook onder het monument voor de vermoorde joden van Europa, in Berlijn, bevindt zich bijvoorbeeld een tentoonstellingsruimte. De combinatie met een gebouw voor collectie-, onderzoeks- en/of tentoonstellingswerking laat ook toe dat architectuur een monumentaal medium kan worden voor de inscriptie en de verbeelding van het herdachte thema in de stedelijke/landschappelijke ruimte waarbij de meestal erg beperkte, vaste boodschap van de architectuur geconfronteerd wordt door de actieve museale werking die ruimte voor onderzoek en debat laat, in plaats van dit af te blokken en te ‘sluiten’ met een monument.

Voorbeelden, met verschillende architectonische verbeeldingen, zijn:

- *Symbolische figuratie* – Het *Jüdisches Museum* in Berlijn, een uitbreiding van het stadsmuseum, ingehuldigd in 2001, is hiervan een typevoorbeeld. De architectuur (Daniel Libeskind) in exterieur en interieur verbeeldt een gebrokenheid, en behalve

tentoonstellingsruimtes wordt ook afwezigheid en leegte gemonumentaliseerd. Het symbolisch narratief van deze figuratieve monumentaliteit is echter ook het onderwerp van kritiek geweest.

- *Abstractie, schaal, materialiteit* – Kazerne Dossin: Memoriaal, Museum en Documentatiecentrum over Holocaust en Mensenrechten, in Mechelen, ingehuldigd in 2012. Tegenover het gebouw van de historische Dossinkazerne, dat gebruikt werd als doorvoerkamp voor Joden en Zigeuners werd een sereen, zwijgzaam monolithisch museumgebouw opgericht (AWG architecten) waarin een museum en documentatiecentrum gehuisvest werd.
- *Documentaire figuratie* - *Casa della memoria*, Milaan, ingehuldigd in 2015: een hoofdkwartier voor verschillende verenigingen actief in de herinnering van personen en gebeurtenissen van het verzet, de bevrijding en de stichting van de republiek (AVITER, ANED, ANPI, Associazione Piazza Fontana 12 dicembre 1969 en INSMLI) met archieven, consultatieruimte en projectruimtes voor het publiek. Op de vier buitengevels van het eenvoudige gebouw worden in een baksteenpatroon historische foto's afgebeeld van welgekozen portretten van personen en gebeurtenissen uit het verzet, de bevrijding en de stichting van de republiek.

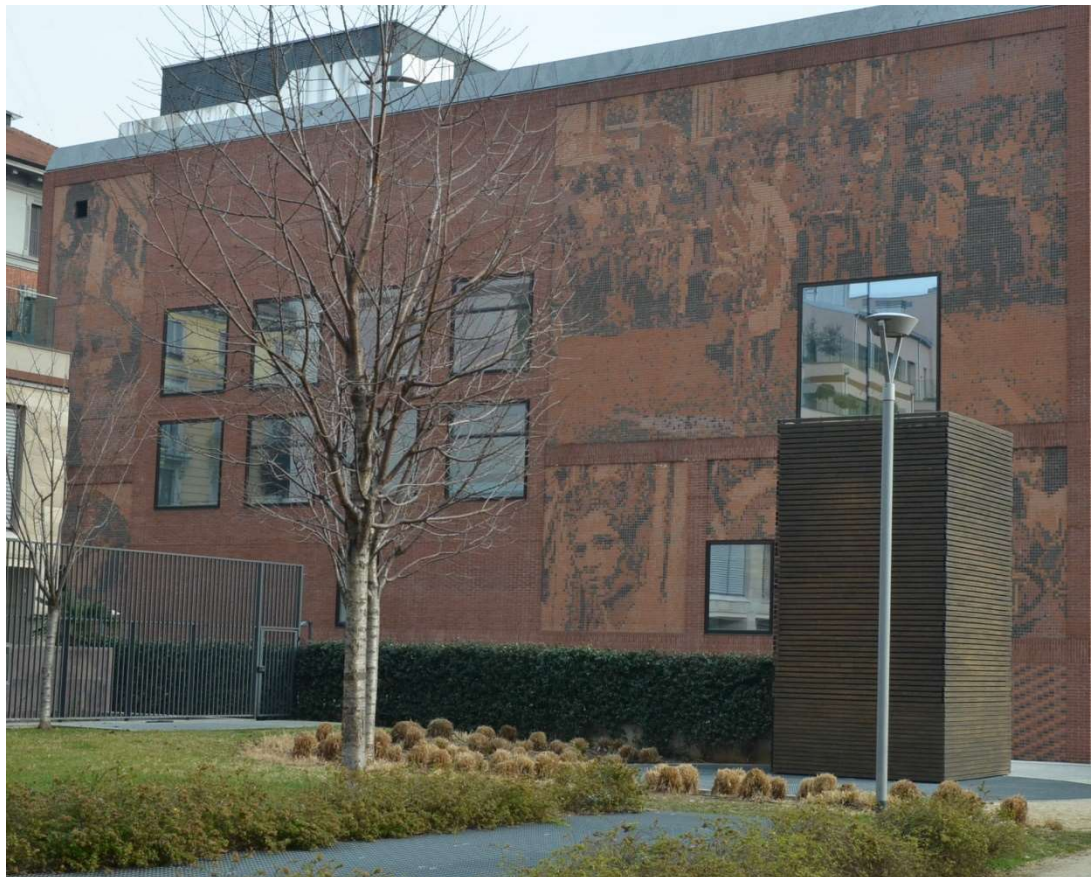

FIG. 32. Casa della Memoria, Milaan (Baukuh, 2015), met reproducties van archieffoto's in baksteenpatronen op de gevels. (www.casadellamemoria.it/)

c) *Tegenmonumenten: 'Counter-Monuments'*

Voor één soort artistieke invulling van het *Mahnmal* schoof James E. Young de term *Counter-Monument* (Tegenmonument) naar voren. Het gaat dan om hedendaagse kunst in de openbare ruimte-projecten die de verwachting van eenduidigheid en permanentie

tegenwerken en een actieve reflectie – “*the act of memory*” – van de beschouwer verwachten: “*Door zijn tijdelijkheid vorm te geven en zelfs de verandering van zijn vorm over de tijd en in de ruimte te celebreren, wijst het tegenmonument de onhoudbare premisses van het traditionele monument af*” (Young 2003: 244). Het typische voorbeeld is het *Monument voor de Vrede en tegen Oorlog en Fascisme*, ingehuldigd in 1986 in Hamburg, een werk van Jochen Gerz en Esther Shalev-Gerz: een 12 meter hoge vierkant-prismatische kolom waarop burgers/bezoekers verwacht werden opschriften te maken, die vervolgens per 1,5 meter volgeschreven markeringen in de grond verdwijnen tot de hele kolom onzichtbaar geworden was. Dit concrete project kreeg echter ook onvoorziene vormen van gebruik die de kunstenaars en de overheid trachtten in te perken en werd ook wel bekritiseerd omwille van een misplaatst monument-iconoclasmie en een schijnactivering van het publiek, meer actief met het monumentobject dan met de te herdenken en te bevragen inhoud (Stubblefield 2011).

De notie van het tegenmonument blijft niettemin belangrijk als herinnering aan het feit dat de opdracht om een monument te ontwikkelen voor hedendaagse kunstenaars-architecten-schrijvers – en voor de hedendaagse cultuur meer algemeen – een moeilijke opgave is waarrond zich tal van spanningen afspelen die al dan niet in het monument zelf een plaats kunnen krijgen. In het geval van monumenten voor dekolonisering kan de reflectie over de notie en rol van monumenten binnen de (post)koloniale cultuur (in de ‘metropool’) ook onderwerp zijn van monumentprojecten.

Het bovenstaande toont al dat verschillende beeldende en andere culturele disciplines kunnen worden gemobiliseerd: Hedendaagse beeldende kunst (sculptuur, nieuw-mediale installaties, enz.), *street art*, ‘artivisme’, poëzie, architectuur, landschapsontwerp, aanleg van de openbare ruimte, enz.

Relevanter echter dan het aanwijzen van disciplines is wellicht het aanwijzen van mogelijks relevante beeldtaal bij het ontwikkelen van nieuwe monumenten:

- plaatsmarkering van betekenisvolle sites;
- *in situ* thematisering van de historische/maatschappelijke koloniale gelaagdheid van een plek;
- elementaire geometrie;
- participatie en proces;
- interpretatieve replicatie van historische objecten, gebouwen, enz.;
- het toegeëigende en kritisch verwerkte ‘archief’ (in brede zin: koloniale archieven en collecties, artistiek en architectonisch erfgoed, geheugen);
- stedelijke cultuur en diversiteit (in koloniaal en postkoloniaal België, maar ook in de (destijds gesegregeerde) steden van Congo, Rwanda en Burundi);
- moderne (post)koloniale materialiteit, productiewijzen, ecologieën;
- *displacement*;
- de post-koloniale (utopische) verbeelding;
- ...

Toepassingen van (combinaties van) dergelijke beeldtaal vinden we vandaag ook terug in concrete hedendaagse kunstwerken die ook mogelijkheden voor hedendaagse monumenten suggereren. Vier voorbeelden van werken die tijdens de zomer van 2021 te zien waren op *Congoville* in het Middelheimmuseum in Antwerpen:

- Sammi Baloji, *The Other Memorial* (2015)
- Ângela Ferreira, *Indépendance Cha Cha* (2014/2021)
- Jean Katambayi, *MM / Afrolampe* (2021)
- Bodys Isek Kingelez, *Prismacongo* (2000) en andere werken

Baloji's werk, een halve koperen koepel, verwijst naar de koperen koepel van de *Église du Sacré-Coeur de Cointe* in Luik, een gedachteniskerk voor geallieerde soldaten gesneuveld in WO I. Het koper van de koepel komt uit de mijnen van Katanga, het resultaat van Congolese dwangarbeid, terwijl de Congolese soldaten niet herdacht worden in de kerk. De Brusselse Lushois Baloji eert hen nu met dit kunstwerk, en paste kerfmotieven toe die verwijzen naar de Luba en Lunda scarificaties – een praktijk die door de koloniale autoriteiten verboden was, maar wel etnografisch werd bestudeerd en gedocumenteerd. Het werk van Baloji is zo ook een voorbeeld van een her-toeëigening van de koloniale archieven en van prekoloniaal Congolees immaterieel erfgoed.

De installatie-sculpturen van de Angolese Ângela Ferreira en van de Congolees Jean Katambayi maken allebei gebruik van partiële en herschaalde replica's of her-materialisering van koloniale gebouwen in Lubumbashi die ook de moderne realiteit van de koloniale samenleving oproepen en het ahistorisch natuurbild van Sub-Saharaanse Afrikanen in Belgische koloniale monumenten counteren: in het eerste geval een houten fragment van de façade van een tropisch modernistisch tankstation ontworpen door de Belgische architect Claude Strebelle voor de 'Ville Européenne' van *Elisabethstad* (vandaag Lubumbashi); in het tweede geval een skelet van een mijnwerkershuis uit de *cité* van de UMHK-Gécamines waar Katambayi opgroeide. In beide gevallen wordt met nog andere elementen een complexer narratief ontwikkeld dat symbolen en individuele herinneringen verwerkt. Ferreira's installatie documenteert bijvoorbeeld ook het gebouw in Lubumbashi en toont videomateriaal van een eerdere opvoering van een mijnwerkerslied over de verschrikkingen van de mijnen en van een de hit *Indépendance Cha Cha* van het Congolese orkest *African Jazz*. Katambayi evoceert met koperdraden ook de moderniteit van elektriciteit en licht, de toepassingen ervan in het Westen en de onbetrouwbaarheid ervan, in de huidige stad.

FIG. 33. Sammi Baloji, *The Other Memorial*, 2015. (Koper, scarificatiepatronen uit verschillende congolese gemeenschappen, uit etnografische archieven). Coll. Fondation Sindika Dokolo, Luanda. Foto: Galerie Imane Fares, en met de toestemming van de kunstenaar.

De schaalmodellen van Bodys Isek Kingelez (geboren in 1948 in Kembembele in Belgisch Congo, overleden in 2015 in Kinshasa) tenslotte zijn kleurrijke architecturale fantasieën die verwijzen naar aspecten van het reële Kinshasa, waartegen ze ook reageren en die ze soms omkeren, in de combinatie met architecturale en stedelijke componenten uit steden van over de hele wereld. Het zijn krachtige verbeeldingen, appels, aan een andere, betere mogelijke postkoloniale wereld.

III. Inhuldigungsrituelen en nieuwe herdenkingsevenementen

Collectieve herdenking heeft niet alleen herdenkingsplekken (in de stedelijke ruimte) nodig, maar gaat ook over het inschrijven van herdenking in de tijd. Er moet aandacht besteed worden aan:

- de data van inhuldigingen, die kunnen verwijzen naar verjaardagen van historische gebeurtenissen;
- het instellen van herdenkingsdagen, bijvoorbeeld:
 - een herdenkingsdag voor de slachtoffers van de Belgische kolonisering;
 - herdenkingsmomenten voor het viere van stedelijke diversiteit en inclusiviteit.

Met goedgekozen namen, herdenkingsactiviteiten op welgekozen plekken, betrokkenheid van organisaties, politieke verantwoordelijken, enz.

De Zinneke parade is een voorbeeld van een nieuw ingestelde traditie, een nieuwe stedelijke optocht in het teken van stedelijke diversiteit en inclusiviteit.

IV. Kunst in de openbare ruimte (ivm dekolonialiteit en inclusiviteit)

Een vierde vorm om de nieuwe inhouden in de stedelijke openbare ruimte te brengen is hedendaagse kunst, zonder dat het gaat om kunst in de hoedanigheid van nieuwe monumenten in strikte zin.

Kunst in de openbare ruimte kan immers zowel in tijdelijke als duurzame vorm ook tot stand komen binnen het kader van de verfraaiing, voltooiing of culturele programmatie van openbare ruimtes, of er komen op initiatief van kunstenaars en curatoren zonder ambitie te spreken 'in naam van'.

Het belang van dergelijke kunstwerken kan erin liggen dat de betreffende kunstenaars niet een opdracht of vraag moeten interpreteren, maar veeleer eigen thema's en ervaringen kunnen vertolken, kritische posities kunnen innemen. Hier kan een hele waaier verschijnen, van autonoom beeldend werk en *street art* tot kritisch-archivalisch en 'activistisch' werk.

Met werk van kunstenaars van Sub-Saharaanse Afrikaanse afkomst in de openbare ruimte kan indirect ook de sterkere representatie en de inclusie gerealiseerd worden, wat gedeeltelijk losstaat van de thematische inhouden van dat werk.

5.3.3 Historische sporen/relicten bewaren en beheren als documenten en stedelijke ankerpunten voor kritische geschiedenis en dekoloniale bewustwording

De dekolonisering van de openbare ruimte gaat niet alleen over de omgang met de intentionele koloniale monumenten en straatnamen die vandaag het meest aandacht krijgen vanwege de contestatie ervan als vererende herinnering. Zoals eerder gesteld gaat het ook om het bevragen van overgeleverde historische narratieven op basis van andere lezingen van de historische feiten van het koloniaal en postkoloniaal verleden en om een plaats en stem geven aan de perspectieven die geen plaats kregen in de officiële geheugencultuur: in de eerste plaats het perspectief van (personen die afstammen van) gekoloniseerden, van niet-witte personen in Brussel en België. Hierin spelen ook (niet-intentionele) historische monumenten een rol.

Het onroerend en roerend erfgoed in de Brusselse openbare ruimte kan dan zowel als een historische bron dienen en als een lokaal ankerpunt voor (dekoloniale) historische kennisoverdracht en erfgoedpraktijken. Het gaat niet alleen over materieel, maar ook over immaterieel erfgoed – van taaldiversiteit tot culinaire of muzikale praktijken en tradities. Dit betreft dus aandachtspunten en strategieën die het domein en de middelen van de institutionele erfgoedzorg betreffen van het Gewest, gemeenten, enz.

Hierbij valt ook op te merken dat ook de meer of minder gecontesteerde intentionele monumenten – beelden, plakaten en toponomie – deel uitmaken van het bestand aan sporen die informeren over de koloniale periode. Dat betekent dat de hieronder besproken strategieën er ook op toe te passen zijn, naast de strategieën besproken onder 5.3.2, ook al bestaat daartussen soms een spanning (die te maken heeft met botsende erfgoedwaarden): het beheer van historisch erfgoed is typisch nog altijd gericht op maximaal onveranderd materieel behoud terwijl de aard van intentionele monumenten ofwel praktijken van bevestigende instandhouding, ofwel net verwerpend iconoclasme, verwijdering of wijziging impliceren.

Wat hier tenslotte breder op het spel staat is de maatschappelijke zoektocht naar een 21ste-eeuws dekoloniaal erfgoedregime (incl. waarderende discoursen, beheer, officiële en officieuze erfgoedpraktijken):

- waarin erkend wordt dat historisch erfgoed zelf een moderne Westerse categorie is en een (historische) rol speelde binnen een koloniaal discours van (Europese) 'beschaving', 'geschiedenis' en 'voortgang';
- waarin het koloniaal erfgoed in de voormalige 'metropool', net als het koloniaal erfgoed in de voormalige 'kolonie', gewaardeerd wordt als een '*patrimoine partagé*' – met erkenning van alle asymmetrieën die in dit gedeelde verleden doorwerken;
- waarin gezocht wordt naar de mogelijke erkenning van verschillende en evoluerende individuele en collectieve identificaties en waarderungen van concrete 'erfgoedobjecten';
- waarin niet alleen de aanspraken en het gezag van disciplinaire experts (historici, kunstwetenschappers, archeologen, stadssociologen, enz.) maar ook van andere *stakeholders* erkend worden:
 - inwoners, inclusief personen van Belgische, Congolese, Rwandese, Burundese of andere afkomst;

- (voormalige) instellingen/bedrijven met koloniale dimensie, hun (voormalige) werknemers;
- waarin ruimte is voor dialoog en *regards croisés*, voor staafbare kennis en rationele argumentatie, maar ook voor de (positieve en/of negatieve) affectieve beleving en betrokkenheid bij erfgoed;
- waarin koloniaal en postkoloniaal erfgoed begrepen wordt als een maatschappelijke culturele praktijk in het heden, waarin actief relaties met de (maatschappijen van) het verleden en de toekomst worden gesmeed.

5.3.3.1 Inventariseren, selectief beschermen, bestuderen, publiceren, ontsluiten

Dit veronderstelt ten eerste een verbredende thematische aandacht van alle aspecten van het officiële erfgoedbeheer – van studie en thematische inventarisatiecampagnes, over gerichte bescherming tot ontsluiting voor het publiek. Op die manier kunnen stedelijke plekken en andere vormen van erfgoed die nu niet of amper zichtbaar/bekend zijn en/of gewaardeerd worden door het brede publiek, ook hun plaats krijgen in het collectieve Brusselse erfgoed. Relevante thema's voor die thematische verbreding werden al in *hoofdstuk 3* verkend en van voorbeelden voorzien:

- Wat zijn betekenisvolle plaatsen van collectieve herinnering in Brussel voor voormalige koloniale actoren, personen van Congolese, Burundese of Rwandese afkomst, of het brede publiek?
- Wat zijn representatieve of zeldzame getuigenissen, in de Brusselse stedelijke ruimte, van Brussel als hoofdstad van de koloniale metropool, m.b.t.:
 - de verovering van Congo;
 - de koloniale administratie van Congo-Vrijstaat en Belgisch Congo;
 - de economische exploitatie van en handel met de kolonie;
 - het gebruik van materialen uit de kolonie;
 - de missionering, onderwijs in de kolonie;
 - de wetenschappelijke en culturele bijdragen aan de kolonisatie en de verwerking en toe-eigening van de koloniale realiteit;
 - koloniale mediacultuur, propaganda en officiële (hoofdstedelijke) representatie;
 - financiering van stedelijke projecten en gebouwen met winsten uit de koloniale exploitatie?
- Wat zijn representatieve of zeldzame getuigenissen van de acties en/of aanwezigheid van gekoloniseerde personen en hun afstammelingen in Brussel tijdens de koloniale periode?
- Wat zijn representatieve of zeldzame getuigenissen van postkoloniale migraties uit de voormalige Belgische kolonie en mandaatgebieden?

Voor al deze laatste twee vragen veronderstellen ook exploratief inventarisatiewerk binnen en buiten de methodes van het traditionele literatuur- en archiefonderzoek – ook via *oral history* interviews, focusgroepen, enz. – en de actieve betrokkenheid van (organisaties van) personen afkomstig uit de voormalige Belgische kolonie en mandaatgebieden in Brussel en België.

Hierbij dient ook te worden opgemerkt dat concrete stedelijke ‘objecten’ en ‘plaatsen van herinnering’ tegelijk historisch betrokken kunnen zijn in meerdere van bovenstaande thematische *scopes* – en dus gelaagd en conflictueus ‘overgedetermineerd’ kunnen zijn. Matonge, waar historisch vele koloniale verenigingen gevestigd waren, is daar een voorbeeld van.

Waarderende en problematiserende narratieven

Het gaat ten tweede ook over het actualiseren van de lenzen van waardering:

- opdat patrimonium dat momenteel erkend is voor andere redenen (bv. het Hotel van Eetvelde) ook als koloniaal erfgoed erkend kan worden en de koloniale dimensies in de erfgoednarratieven rondom deze ‘erfgoedobjecten’ betrokken worden;
- opdat het koloniaal ‘erfgoedarchief’ zowel ‘*with the grain*’ (o.a. perspectieven van de metropool) als ‘*against the grain*’ gelezen kan worden (o.a. niet-vertelde verhalen);
- opdat in het erfgoedbegrip en de waardering van concrete ‘objecten’ niet alleen ruimte is voor het ‘optellen’ van verschillende erfgoedwaarden, maar ook voor de spanningen tussen verschillende erfgoedwaarderingen van een ‘object’;
- opdat de omgang met het materieel erfgoed ook verbonden zou worden met aandacht voor het immaterieel erfgoed en immateriële aspecten van het materieel erfgoed, zoals verbeeldingen van België en Brussel vanuit de voormalige Belgische kolonie en mandaatgebieden;
- opdat het expliciteren van de (post)koloniale dimensies in erfgoedobjecten en waarderingen, ook binnen de officiële erfgoedzorg, kaders en argumenten kan bieden voor het behoud en beheer van dit erfgoed.

Dit vraagt om implementatie binnen, en de eventuele aanpassing van, de bestaande *formats* van erfgoedinventarissen en beschermingsmotivaties. Thematische inventarisaties en beschermingsinitiatieven zouden niet louter moeten leiden tot een aparte inventaris van koloniaal en postkoloniaal erfgoed, maar moeten geïntegreerd worden in de instrumenten en de werking van het Brussels erfgoedbeheer. Thematische publicaties, narratieven, acties binnen erfgoeddagen en zo meer zijn wel aanbevolen om de dekoloniale perspectieven en dialoog publiek te maken.

5.3.3.2 *In situ* markeren en informeren, op schaal van gebouw/site in de openbare ruimte, maar ook op microschaal

De koloniale laag in het Brusselse stedelijk en architecturaal erfgoed is vandaag nauwelijks zichtbaar en geduid. *In situ* markeringen en duidingen met tekst en beeld, laten toe om de verwevenheid van plekken, gebouwen, infrastructuur in het Belgische koloniale verleden (administratief, economisch, maatschappelijk, cultureel) sterker naar voor te brengen. Dat geldt ook voor het erfgoed verbonden met de historische aanwezigheid van personen afkomstig uit het voormalige Belgische Afrika in Brussel.

Infoborden

Markeringen en toelichtingen kunnen zichtbaar in de openbare ruimte worden aangebracht, maar soms ook in de interieurs van (publiek toegankelijke) gebouwen, met name bij betekenisvolle plekken, elementen. Terwijl we eerder, in §5.2, al aangaven dat ‘bordjes’, apps en QR-codes, onvoldoende toelaten om de koloniale boodschap en

visuele macht van *intentionele* koloniale monumenten te counteren en in overeenstemming te brengen met wat de actuele maatschappij wil uitdragen, blijft het toevoegen van historische duiding wel belangrijk bij de *niet-intentionele* monumenten (historische sporen). Het laat toe ze te belichten en als ankerpunten aan te grijpen voor kritische historische vertellingen over het koloniaal verleden en de aanwezigheid van Afrikaanse personen in Brussel, en voor dekoloniale bewustwording. Gezien het belang van mondelinge geschiedenis staan apps zoals *Ethnoally* ook toe dat bezoekers van de openbare ruimte zelf informatie toevoegen over locaties, gebouwen, sites, wijken, koloniale en postkoloniale sporen en symbolen enz.

Symbolische markeringen

Markeringen met bijvoorbeeld thematische grafische symbolen op gevels, bij de ingang van sites, langs de straat, kunnen plekken en gebouwen ook meer visueel markeren. Daarbij werkt de herhaling accumulatief en ze kan lagen koloniale geschiedenis, verweven in de stad, zichtbaar maken of clusters van relictten.

Een vraagstuk hierbij is uit te denken of een uniforme visuele markering zinvol is, hoe breed of selectief ze toegepast moet worden en welke eventuele koppelingen aan officiële inventarisatie of bescherming wenselijk zijn.

Vergelijk met:

- logo 'beschermd monument';
- 'Stolpersteine' (NL: struikelstenen): project van kunstenaar Gunter Demnig; messing steentjes aangebracht in de voetpaden van de openbare ruimte herdenken individuele slachtoffers van het nationaal-socialisme rond en tijdens de Tweede Wereldoorlog, voor de laatste woning van deze slachtoffers.

Opmerking: de *Stolpersteine* zijn wel een voorbeeld van verspreide visuele markering, maar niet van (thematisch) historisch erfgoed, eerder als diffuus memoriaal voor slachtoffers, markeringen van afwezigheid.

Wandelingen en publicaties

Wandelkaarten en publicaties, maar ook gegidste wandelingen, zoals *Bakushinta*, *Collectif Mémoire Coloniale et Lutte contre les Discriminations* en *Bamko* die vandaag organiseren, werken aanvullend: ze openen ruimte voor meer complexiteit in de vertelling, voor verbanden, maar ook voor dialoog en ontmoeting rondom het erfgoed. Publicaties, bijvoorbeeld in de reeks *Brussel, Stad van Kunst en Geschiedenis*, over koloniaal en postkoloniaal erfgoed kunnen gelden als een officiële erkenning van deze types erfgoed.

In sommige gevallen kan ook een thematische *tour* doorheen een site of gebouw relevant zijn:

Voorbeeld:

- Het project *Decolonizing the Chicago Cultural Center* was de titel van een publicatie (Chicago Architecture Biennial: 2019) door de organisatie *Settler Colonial City*

Project die een wandeling en tijdelijke curatorische interventies in het *Chicago Cultural Center* begeleidde.

Zie ook de bespreking van de deelstrategie 'thematische herbestemming' (cf. §5.2.) en de museale duiding van het *Palais de la Porte Dorée* in Parijs, als onderdeel van het *Musée de l'histoire de l'immigration*, wat als een maximale variant hiervan begrepen kan worden.

Een meer permanente *routing* door en beheer van een wijk of site (zoals het Jubelpark, cf. *hoofdstuk 7*) met veel sporen is ook mogelijk: het kan dan quasi als een stadsarcheologisch park (zij het dan over een recenter verleden dan gebruikelijk) ontsloten en vormgegeven worden (integratie van het ontwerp van openbare ruimte en *in situ* erfgoedmarkering en -toelichting).

Punctuele kunstinterventies

Tenslotte kunnen ook *in situ* kunstwerken (blijvend of tijdelijk) de koloniale en postkoloniale erfgoeddimensie van een gebouw markeren, interpreteren of problematiseren.

Bijvoorbeeld:

- Lars Ramberg, *Zweifel*, 2005 (tijdelijke interventie op de gecontesteerde *lieu de mémoire* van het voormalige DDR *Palast der Republik* in Berlijn, waarvan op dat moment een debat woedde over het behoud ervan, dan wel de vervanging ervan door een reconstructie van het voormalige Pruisische barokke stadskasteel). De kunstenaar bracht in lichtletters '*Zweifel*' (twijfel) aan op het dak van het toen al leegstaande *Palast der Republik*.
- Hans Haacke, *Der Bevölkerung*, 2000 (permanente interventie in een binnentuin van het Reichstagsgebouw in Berlijn; met o.a. een nieuw tekstopscript '*Der Bevölkerung*' ('Voor de bevolking') dat het oorspronkelijke opschrift boven de ingang van het parlamentsgebouw '*Dem deutschen Volke*' (voor het Duitse volk) beantwoordt en de spanning volk-bevolking problematiseert in relatie tot vertegenwoordiging en democratie).

5.3.3.3 Tijdelijke *in situ* tentoonstellingen, programmatie

Ook tijdelijke tentoonstellingen, open erfgoeddagen en andere programmatie *in situ* kunnen op bepaalde momenten de aandacht vestigen op bepaalde zichtbare of onzichtbare sporen en dimensies van het koloniaal verleden en van een geschiedenis van aanwezigheid van personen uit de voormalige Belgische kolonie en mandaatgebieden in België en Brussel. Het kan om historische tentoonstellingen gaan, tentoonstellingen van hedendaagse kunst, of andere culturele programmatie. Samenwerkingen met wetenschappelijke instellingen, Sub-Saharaans Afrikaanse organisaties en personen in het artistiek veld zijn mogelijk, net als bijvoorbeeld koppelingen met archieven en andere erfgoedinstellingen; ook met bestaande terugkerende evenementen, zoals de Open monumentendagen/*Heritage Days*; *Brussels art nouveau & art deco festival* (BANAD); *Kunstenfestivaldesarts*; *Europalia*; ...

Voorbeelden:

- Congoville. Hedendaagse kunstenaars bewandelen koloniale sporen (2021): Tentoonstelling gecureerd door Sandrine Colard met hedendaagse kunst, die n.a.v. de 60ste verjaardag van de Congolese onafhankelijkheid inspeelde op de koloniale geschiedenis van de site van het Antwerpse Middelheimmuseum en de nabijgelegen voormalige Koloniale Hogeschool (waarvan het gebouw nu deel uitmaakt van Campus Middelheim van UAntwerpen).²¹
- Arts Congo Eza, gecureerd door Anne Wetsi Mpoma, een tentoonstelling in het Warandepark in Brussel, die in 2020, n.a.v. de 60ste verjaardag van de Congolese onafhankelijkheid, het werk van Congolese kunstenaars en Belgische kunstenaars van Congolese afkomst toonde.
- De Duitse negatieven (1917-1918). Het Belgisch kunstpatrimonium door de lens van de bezetter (2017): Onder meer in het Warandepark in Brussel. Confronteerde bestaand en verdwenen artistiek erfgoed uit Brussel, met (reproducties uit) historische foto-archieven. Het vertelde over de erfgoeddocumentatie en -politiek van de Duitse bezetter tijdens de eerste wereldoorlog en over de verandering van het gedocumenteerde erfgoed in de afgelopen eeuw.

5.3.3.3 Permanente (of tijdelijke) tentoonstellingen en programmatie in musea, erfgoedinstellingen

Het is wenselijk dat de overheden van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest alle musea op zijn territorium, ongeacht hun toezichthoudende overheid of ongeacht de aard van hun collecties, zouden aanmoedigen aandacht te besteden aan de (historische) koloniale dimensies van hun domein/discipline, aan de Belgische koloniale geschiedenis en sporen hiervan in hun eigen instelling of elders in Brussel en aan de geschiedenis van de aanwezigheid van Congolezen, Rwandezen en Burundezen in Brussel.

Dit reikt van het museum van het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen, tot het Hallepoortmuseum (KMKG) dat de stedelijke geschiedenis van Brussel bespreekt, het Archief en Museum voor het Vlaams Leven in Brussel, het MigratieMuseumMigration in Sint-Jans-Molenbeek en het nieuwe museum KANAL-Pompidou en het CIVA.

(In §5.1. werd al de aanbeveling gemaakt dat een museum over het Brusselse en Belgische koloniale en postkoloniale verleden en heden zou opgericht worden. Ook kwam de interactie met museumcollecties en tentoonstellingswerking al ter sprake in §5.2. bij het vraagstuk van de bestemming van weggehaalde beelden, plaatsnaamborden.)

²¹ COLARD, S., BOON, P. (o.l.v.), *Congoville. Contemporary artists tracing colonial tracks / Hedendaagse kunstenaars bewandelen koloniale sporen*, Leuven University Press, Leuven, 2021.

5.4 Van analyses naar interventies: scenario's ontwikkelen tussen argument en verbeelding, tussen nood en opportuniteit

In de vorige delen werden verschillende deelstrategieën voor de omgang met intentionele koloniale herdenkingstekens en andere koloniale sporen en symbolen in de openbare ruimte besproken. De scenariovorming en beslissing om in het ene geval de ene en in het andere geval een andere strategie toe te passen, moet rekening houden en afhangen van de gecombineerde overwegingen over:

1. 'OBJECT': de eigenschappen, de erfgoedwaarderingen en de kritische evaluatie vanuit dekoloniaal oogpunt van het individuele 'object' (dit laatste is toegepast voor een selectie van gevallen in *hoofdstuk 4*). Bij de dekoloniale analyse/problematisering van bijvoorbeeld een intentioneel monument komt niet alleen een inschatting in beeld van hoe urgent en belangrijk het is. Ook komen meestal meerdere kritische kwesties in beeld die het vertrekpunt kunnen zijn voor de inhoudelijke uitwerking van nieuwe narratieven en interventiestrategieën.
2. 'DEELSTRATEGIEËN': de globale overwegingen (mogelijkheden, voor- en nadelen) bij de verschillende mogelijke deelstrategieën bij bestaande/nieuwe koloniale sporen en symbolen zoals beschreven (cf. §5.2., §5.3. en §5.4.). Dat maakt ze soms meer of minder geschikt voor specifieke objecten en te ontwikkelen narratieven.
3. 'COMBINATIE': mogelijke inhoudelijke en praktische interacties en opportuniteiten in de combinatie of spreiding van 'objecten', thema's en strategieën in de omgang met verschillende geheugenplekken en interventies in de stad (cf. §5.1.).
4. 'STAD': de verschillende aard, en het diverse lokaal of hoofdstedelijk representatief belang van verschillende concrete openbare ruimtes, straten, pleinen, parken, wijken, stedelijke ontwikkelingen, de aanwezigheid van partners en *stakeholders* in de stad.

Deze scenariovorming en beslissing gebeurt best iteratief – in opeenvolgende en terugkerende stappen. In dit rapport maken we in *hoofdstuk 7* al concrete aanbevelingen voor enkele concrete koloniale sporen en symbolen, als onderdelen van een vertrekscenario, dat verder ontwikkeld moet worden en het voorwerp worden van publiek gesprek. We stellen ook voor dat een regionaal plan gemaakt wordt, waarin grote lijnen uitgezet worden die houvast kunnen geven voor verdere beslissingen; maar die ook verder afgetoetst en ingevuld worden in een samenwerking met andere overheden en actoren en via een burgerdialoog rond zowel de grote lijnen als concrete dossiers.

De ontwikkeling van overtuigende en aangewezen interventies volgt geen lineair en sluitend stappenplan noch een absolute als-dan-logica, maar bovenstaande overwegingen moeten wel vaste onderdelen uitmaken van deze processen. Het veronderstelt systematisch onderzoek en analyse, maar ook dialoog en processen voor verbeelding van creatieve scenario's. Een scenario moet het resultaat zijn van gemotiveerd argumentatief gesprek, maar argumentatie is nooit voldoende om een

scenario te ontwikkelen of te kiezen uit meerdere mogelijke; het aftasten en ontwikkelen van maatschappelijk draagvlak, het maken van duidelijke keuzes, is even belangrijk. Zowel argumentatie op basis van heldere analyse en duidelijke doelstellingen, verbindende narratieven als de verbeelding van toekomstmogelijkheden zijn hierin belangrijk.

HOOFDSTUK 6
JURIDISCHE
BENADERING VAN
DE KOLONIALE
SYMBOLEN IN HET
OPENBAAR DOMEIN

Bij gebrek aan een specifiek juridisch kader voor de koloniale symbolen in de openbare ruimte dringt zich een verduidelijking van hun juridisch toepassingsgebied op (6.1). Er is diverse regelgeving die betrekking heeft op vragen die kunnen rijzen bij de behandeling van deze symbolen. Deze regelgeving kan nuttig blijken om het proces te begeleiden, terwijl ze de overheden verplichten er zich aan te conformeren, bijvoorbeeld de wet op stedenbouw en ruimtelijke ordening (6.2), de regelgeving omtrent erfgoedbescherming (6.3) of de regels rond de wijziging van straatnamen (6.4). Daarnaast beperkt het strafrecht de actiemogelijkheden met betrekking tot de koloniale symbolen door bepaalde misdaden, zoals vandalisme en de beschadiging van het monument, te beteugelen (6.5). Tot slot kunnen ook problemen rijzen rond het intellectuele eigendomsrecht van sommige van deze koloniale symbolen (6.6). Toch is het interessant om, na een analyse van het bestaande recht, kritischer overwegingen te maken omtrent het verband tussen het recht, het erfgoed en de politiek (6.7), voordat we een aantal verkennende ideeën formuleren in verband met de evolutie van het recht ter zake (6.8).

6.1. De koloniale symbolen in de openbare ruimte: welk juridisch toepassingsgebied?

Voordat we de verschillende bestaande wegen analyseren om het concept van ‘koloniale symbolen in de openbare ruimte’ te benaderen, is het nuttig het toepassingsgebied van het rapport te onderzoeken: de koloniale symbolen (A) in de openbare ruimte (B) en hun weerklink in het recht.

A. De koloniale symbolen hebben betrekking op een verscheidenheid van goederen met een koloniaal karakter

In eerste plaats vindt het **begrip ‘koloniale symbolen’** geen directe weerklink in het recht. Er wordt in geen enkele internationale, Europese, nationale of Brusselse juridische tekst een definitie van gegeven.

We treffen wel een verwijzing aan in de Resolutie van het Brussels Parlement van 17 juli 2020 die in haar inleiding vermeldt dat de Resolutie betrekking heeft op de “*symbolen verbonden aan de kolonisatie en de koloniale periode in de openbare ruimte*” en tevens verwijst naar “*koloniale overblijfselen*” of “*koloniaal erfgoed*”. Elders in de Resolutie wordt gevraagd “*een inventaris te maken van de namen van straten, lanen, boulevards, pleinen, monumenten, parken, standbeelden, openbare gebouwen, die de erfenis van het Belgische koloniale verleden dragen*”, wat meteen een opsomming is van wat de parlementsleden onder “*koloniale symbolen*” verstaan.

Met andere woorden, deze symbolen zouden dus betrekking hebben op een **verscheidenheid van goederen**, hoofdzakelijk onroerende maar ook roerende objecten – daar komen we verder op terug – evenals op immateriële elementen zoals straatnamen, die allemaal een koloniaal karakter hebben. Deze verscheidenheid wordt verkend in Hoofdstuk 3, dat verwijst naar de noodzaak om een inventaris op te maken,

hoe complex ook, zoals onder anderen historica Chantal Kesteloot heeft aangetoond waar het gaat om de Brusselse straatnamen²². Het toepassingsgebied is dus breed en evolutief en wordt bepaald door de potentiële banden met de koloniale context.

B. De openbare ruimte behoort vooral tot het openbaar domein, maar reikt ze ook verder?

Ook de **term ‘openbare ruimte’ wordt niet nader gedefinieerd in het Belgisch recht**. Het Brussels Wetboek van Ruimtelijke Ordening (BWRO) vermeldt de term herhaaldelijk, meer bepaald onder zijn doelstellingen in artikel 4/1, lid 2, zonder echter te verduidelijken wat de ordonnantiegever onder dit begrip verstaat:

“Alle interventies in de openbare ruimte en aan het wegennet met betrekking tot de markering, de uitrusting of de inrichtingen, gevraagd en uitgevoerd door een openbare overheid, zijn handelingen en werken betreffende het wegennet en de openbare ruimte in de zin van het eerste lid.”

Omwille van de afwezigheid van een duidelijke definitie is het aangewezen enkele elementen te onderzoeken om het toepassingsgebied van het rapport te verduidelijken.

Ten eerste blijkt vrij duidelijk dat, gezien de kwalificatie ‘openbaar’, de term openbare ruimte slaat op **onroerende goederen die in principe toebehoren aan een publiekrechtelijke rechtspersoon** (Staat, Gewest, Gemeenschap, gemeente...) zodat deze goederen logischerwijze deel zouden moeten uitmaken van de **openbare ruimte van deze openbare eigenaar**.

Het publiek eigendom onderscheidt inderdaad het privaat en het openbaar domein. Het privaat domein is alles wat niet tot het openbaar domein behoort, terwijl het openbaar domein wordt beschouwd als alles *“wat wordt bestemd tot het gebruik van allen of voor een openbare dienst”* (zie artikel 3.45 van het nieuwe Burgerlijk Wetboek, dat op 1 september 2021 in werking is getreden). Het onderscheid tussen openbaar domein en privaat domein is niet eenvoudig en wordt daarenboven uitgehold ten gunste van een grotere opname van goederen in het privaat domein.

Daarnaast kan de openbare eigenaar ook concessies verlenen aan privaatrechtelijke personen. Zo kan het zijn dat bepaalde openbare ruimten door particulieren worden beheerd onder concessies van openbaar domein.

Ten tweede is de lijn tussen deze openbare ruimte – hoofdzakelijk het openbaar domein – en de private eigendom niet altijd makkelijk te trekken. Zo hanteert de Gewestelijke Stedenbouwkundige Verordening (GSV)²³ het **begrip ‘rooilijn’**, gedefinieerd als *“de grens tussen de openbare weg en omliggende eigendommen”* (artikel 2.3 van Titel I van de GSV). Daarnaast is er het begrip ‘naaste omgeving’, het gebied dat grenst aan het bouwwerk en dat bestaat uit:

²² Zie C. Kesteloot, “De la rue Léopold au boulevard Albert II. Monarchie et odonymie bruxelloise”, *La Revue Nouvelle*, 2020, nr. 4, pp. 46-54. Zie ook de verwijzingen in Afdeling 4 van dit hoofdstuk.

²³ Besluit van de Regering van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest van 21 november 2006, *B.S.*, 19 december 2006.

- a) de achteruitbouwstrook²⁴
- b) desgevallend, de zijdelingse inspringstrook²⁵
- c) het gebied voor koeren en tuinen²⁶ (artikel 2.1 Titel I GSV)

In artikel 3 van Titel I van de GSV wordt aan de hand van schema's aangegeven hoe de rooilijn is ingeplant, hetzij tegen de gevel, hetzij op de bouwlijn:

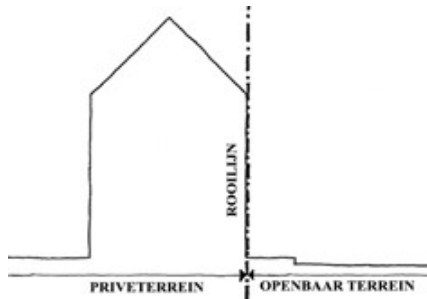

FIG A. Plaatsing op de rooilijn

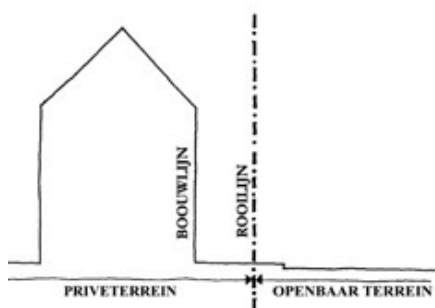

FIG B. Plaatsing op de bouwlijn

Ten derde, en aansluitend bij dit onderscheid tussen wat toebehoort aan de openbare eigenaar (of zijn openbaar domein) en wat toebehoort aan een private eigenaar, kunnen sommige **ruimten in privébezit zijn maar openstaan voor het publiek**. Een voorbeeld zijn de Sint-Hubertusgalerijen in Brussel, die eigendom zijn van private eigenaars, maar belast zijn met een erfdienstbaarheid van uitweg zodat het publiek ze kan betreden. Vermelden we ook het geval van de musea: de openbare musea, die toegankelijk zijn voor het publiek en in het openbaar domein zijn gelegen, zouden in deze notie van openbare ruimte kunnen worden opgenomen. Omgekeerd zijn private musea (bijvoorbeeld het Van Buuren Museum in Ukkel), hoewel ze voor het publiek openstaan, moeilijk onder te brengen in de strikte definitie van het begrip openbare ruimte daar ze dichter aanleunen bij private goederen die voor het publiek openstaan, zoals de Sint-Hubertusgalerijen.

²⁴ "Achteruitbouwstrook: tussen de rooilijn en de bouwlijn gelegen deel van het terrein" (art. 2.25 Titel I GSV); de bouwlijn is het "hoofdvlak dat gevormd wordt door alle voorgevels van de bouwwerken en dat kan inspringen ten opzichte van de rooilijn" (artikel 2.13 Titel I GSV).

²⁵ "zijdelingse inspringstrook: deel van het terrein dat gelegen is tussen de achteruitbouwstrook en het gebied voor koeren en tuinen en dat zich uitstrekt van de zijkant van het bouwwerk tot aan de zijdelingse grens van het terrein" (artikel 2.7 Titel I GSV).

²⁶ "gebied voor koeren en tuinen: het onbebouwde of nog niet bebouwde bovengronds gelegen gedeelte van het terrein, de achteruitbouwstrook en de zijdelingse inspringstrook niet inbegrepen" (artikel 2.26 Titel I GSV).

Ten vierde is het niet altijd makkelijk de goederen in deze openbare ruimte te onderscheiden van de openbare ruimte zelf. Het is immers goed mogelijk dat **de in de openbare ruimte gelegen goederen niet aan de eigenaar van de openbare ruimte toebehoren**, met andere woorden dat ze geen deel uitmaken van het gewestelijke of gemeentelijke eigendom, maar wel in het bezit zijn van particulieren of van een andere publieke eigenaar. Zo zouden rond het standbeeld van Leopold II op het Troonplein de rechten samenvloeien van de federale staat – de eigenares van het standbeeld – en de Koninklijke Schenking – de eigenares van de sokkel – terwijl aan de intekenaars op het standbeeld geen eigendomsrecht zouden toekomen, daar ze veeleer de status van investeerders hebben.

Tot slot zijn sommige regels van toepassing op goederen – openbare of private – die zich niet in de openbare ruimte bevinden, maar die **zichtbaar zijn vanaf de openbare ruimte**. Zo is Titel VI ‘Reclame en uithangborden’ van de GSV van toepassing op:

“de handelingen en werken die zichtbaar zijn vanaf de openbare ruimte, zelfs wanneer deze zich op een privaat terrein bevinden. De Titel beoogt dus alle reclameboodschappen en uithangborden die zichtbaar zijn vanaf de openbare ruimte, en die geplaatst zijn op een drager, een bouwwerk of een vaste inrichting. De reclame- en uithangborden die bijvoorbeeld in de metrostations, in handelszaken of in winkelgalerijen zijn geplaatst, vallen daarentegen buiten het toepassingsgebied van de reglementering wanneer zij niet zichtbaar zijn vanaf de openbare ruimte.”

De koloniale symbolen die zich op een privaat terrein bevinden (een woonhuis of handelszaak met koloniale elementen of gebouwd met uit de kolonies afkomstige materialen), maar die **zichtbaar zijn vanaf de openbare ruimte**, zouden aldus eveneens onder een bredere interpretatie van het toepassingsgebied van het rapport kunnen vallen.

In het kader van onderhavig rapport wordt het begrip openbare ruimte in zijn breedste zin opgevat, rekening houdend niet alleen met het openbaar domein, maar ook met de private ruimten die voor het publiek toegankelijk zijn, de private goederen die zich in de openbare ruimte bevinden en de private of openbare goederen die zichtbaar zijn vanaf de openbare ruimte, met andere woorden elke ruimte die duidelijk zichtbaar is voor het publiek. Voor de ruimten die aan een private eigenaar toebehoren, zal echter in andere regels moeten worden voorzien, met eerbied voor het privaat eigendomsrecht.

Het lijkt derhalve onmogelijk een private eigenaar te verplichten zijn goed te verplaatsen, laat staan af te breken, zonder een wetgevende maatregel te nemen, op gevaar af het basisrecht van eerbied voor de eigendom te miskennen (artikel 16 van de Grondwet en artikel 1 van het Eerste Aanvullend Protocol bij het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens). Desgevallend zou in een schadeloosstelling moeten worden voorzien.

Wijzigingen aan deze openbare ruimte, bijvoorbeeld door de plaatsing van een informatiepaneel of van een hedendaags kunstwerk, veronderstellen de toepassing van een goedkeuringsprocedure, zoals we verderop bespreken. Wanneer elementen van het openbaar domein (dus in de enge betekenis van de openbare ruimte) moeten worden verplaatst of afgebroken, zou het daarenboven nodig zijn om over te gaan tot de

voorafgaande *buitengebruikstelling* ervan, voor zover deze elementen niet langer zijn bestemd tot het gebruik van allen of van de openbare dienst.

6.2. De koloniale symbolen in de regels met betrekking tot het ruimtelijke ordenings- en stedenbouwrecht

Het Brussels Wetboek voor Ruimtelijke Ordening (BWRO) heeft een heel volledige reglementering inzake ruimtelijke ordening en stedenbouw ingevoerd, met name wat betreft de administratieve vergunningen die nodig zijn voor een aanvraag tot wijziging, verplaatsing van een onroerend of roerend goed met een koloniaal karakter, enz. binnen de openbare ruimte, maar ook daarbuiten.

Voor elke op een koloniaal symbool uitgevoerde handeling zal conform het BWRO een procedure moeten worden gevolgd wanneer die een wijziging van de openbare ruimte tot gevolg heeft (toevoegen van een kunstwerk, verwijderen van een beeldhouwwerk, plaatsen van een informatiepaneel...). Daarnaast moeten specifieke procedures worden gevolgd indien het koloniale symbool wordt beschermd door regels inzake het cultureel erfgoed (eveneens in het BWRO, artikel 206 e.v., zie 6.3).

Zo dient een stedenbouwkundige vergunning te worden aangevraagd volgens de procedure bepaald in artikels 98 e.v. van het BWRO. Dezelfde artikels bepalen ook de handelingen en werken waarvoor geen vergunning dient te worden aangevraagd. Daarnaast zijn er, krachtens artikels 175 e.v., gevallen waarin de stedenbouwkundige vergunning door de gemachtigde ambtenaar dient te worden uitgereikt, soms met voorafgaand advies van het college van burgemeester en schepenen.

Krachtens de in het BWRO vervatte regels wordt het grondgebied eveneens ingericht door middel van bestemmingsplannen op gewestelijk – Gewestelijk Bestemmingsplan (GBP) – of gemeentelijk niveau – Bijzonder Bestemmingsplan (BBP) – die beperkingen kunnen inhouden voor de inrichting van de ruimten, met als gevolg een wijziging van het plan wanneer bijvoorbeeld een standbeeld moet worden verplaatst. Het komt echter heel zelden voor dat een dergelijk bestemmingsplan het behoud van een (niet-beschermd) monument in het bijzonder oplegt. Voor zover we weten, is het enige voorbeeld daarvan het BBP Vijfhoek 07-02 *Pacheco*, waarvan artikel 2.9.4.1 voorschrijft:

“De in de site geïntegreerde kunstwerken (monumentaal beeldhouwwerk opgesteld ter hoogte van de zone A2 kant Oratoriënberg, beeldhouwwerk in de speeltuin, beeldhouwwerk opgesteld aan de voet van de Financiëntoren) moeten in het gebied van openbare doorgang worden geplaatst en benadrukt.”²⁷

In het algemeen laten de BBP's een zekere flexibiliteit toe voor het behoud van standbeelden of monumenten, zonder het behoud van specifieke werken op te leggen,

²⁷ Het gaat om beeldhouwwerken van Jean-Pierre Ghysels, Albert Aelby en Nat Neujean: <http://urbanisme-bruxelles.hsp.be/sites/urbanisme-bruxelles.hsp.be/files/prescriptions%2007-02.pdf>

zoals in het geval van het BBP *Pacheco*. In dat laatste geval legt het ruimtelijke ordeningsrecht bijkomende beperkingen op, als een soort erfdiensbaarheid, waarvan kan worden afgeweken wanneer de juiste procedures worden gevolgd. Een GBP of BBP wijzigen kan soms leiden tot de verplichting om een milieueffectenrapport op te stellen²⁸, zelfs al gelden er uitzonderingen voor kleinere wijzigingen of kleine gebieden op lokaal niveau²⁹.

Deze procedureregels voor zowel het verkrijgen van een stedenbouwkundige vergunning als voor de wijzigingen/afwijkingen van de inrichtingsplannen van het grondgebied (een veel zeldzamer hypothese dan die van de stedenbouwkundige vergunning) doen alweer geen afbreuk aan de inhoud, maar omkaderen elke behandeling van de koloniale symbolen in de openbare ruimte en moeten worden toegepast.

Bijvoorbeeld: het standbeeld van Leopold II op het Troonplein staat in een vrijwaringszone, maar is op zich niet beschermd. Dit betekent dat voor een verplaatsing of ontmanteling een stedenbouwkundige vergunning is vereist, met het advies van de overlegcommissie, maar niet dat van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (KCML).

6.3. De als cultureel erfgoed beschermde koloniale symbolen

Sommige koloniale symbolen zijn als cultureel erfgoed beschermd, wat impliceert dat de specifieke regels moeten worden toegepast (A), inclusief de uitvoering van de voorgeschreven procedures (B).

A. Goederen ingeschreven op de inventaris, goederen ingeschreven op de bewaarlijst, beschermde goederen, vrijwaringszone

Het BWRO voorziet in maatregelen in verschillende graden: **inschrijving op de inventaris, inschrijving op de bewaarlijst, bescherming, vrijwaringszone**. Daarnaast specificeert artikel 206 van het BWRO de elementen die het voorwerp van een beschermingsmaatregel kunnen zijn:

“1° onroerend erfgoed: het geheel van de onroerende goederen met een historische, archeologische, artistieke, esthetische, wetenschappelijke, sociale, technische of volkskundige waarde, te weten:

²⁸ Cf. Richtlijn 2001/42/EC betreffende de beoordeling van de gevolgen voor het milieu van bepaalde plannen en programma's, omgezet in Ordonnantie van 18 maart 2004 betreffende de milieueffectenbeoordeling van bepaalde plannen en programma's, B.S., 30 maart 2004.

²⁹ Artikel 5, § 3 van bovenvermelde Ordonnantie.

a) als monument: elk merkwaardig werk, met inbegrip van de uitrusting of decoratieve elementen die er integrerend deel van uitmaken;

b) als geheel: iedere groep van onroerende goederen die een stedelijk geheel of een dorpsgeheel vormt dat voldoende samenhangend is om topografisch te worden afgebakend en merkwaardig is door zijn homogeniteit of doordat het in zijn omgeving is geïntegreerd;

c) als landschap: elk werk van de natuur of van de mens of van beide samen, met geen of gedeeltelijke bebouwing en dat een ruimtelijke samenhang vertoont;

d) als archeologische vindplaats: elk terrein, geologische formatie, gebouw, geheel of landschap dat archeologische goederen bevat of kan bevatten.”

Zo is het standbeeld van Émile Storms op de De Meeûssquare samen met de hele square sinds 1972 als landschap beschermd (<https://monument.heritage.brussels.nl/buildings/38217>). Zo ook is het gedenkteken genaamd *Congomonument* in het Jubelpark samen met het geheel van het Jubelpark beschermd als landschap sinds 17 november 1976. In de inventaris zien we onder meer opgenomen het beeldhouwwerk *Weggelopen zwarte slaven worden aangevallen door honden* of het beeldhouwwerk *Monument voor de koloniale pioniers van de gemeente Elsene* op de Rode-Kruissquare. Andere goederen met een koloniaal karakter kunnen beschouwd worden als elementen van een geheel of van een landschap, beschermd of op de inventaris ingeschreven. In die laatste hypothese is het interessant te beklemtonen dat de bescherming van een koloniaal symbool als *element* van een geheel of van een landschap niet noodzakelijkerwijs betekent dat dit element als dusdanig is beschermd, hoewel het dat wel op bijkomende of incidentele wijze kan zijn. Met andere woorden, de verplaatsing of de opheffing van bescherming van een dergelijk element mag geen afbreuk doen aan het erfgoedkundige karakter van het landschap of van het geheel dat beschermd moet blijven. Juridisch gezien dienen de hieronder uiteengezette procedures voor deze elementen uiteraard te worden gevolgd, maar het kan ook nuttig zijn in de verantwoording om een vergunning voor de verplaatsing of de opheffing van bescherming van een koloniaal symbool al dan niet te aanvaarden.

Omgekeerd zijn bepaalde goederen niet als dusdanig erfgoed, maar behoren ze tot een ‘vrijwaringszone’ rond een beschermd. Zo staat het ruitersstandbeeld van Leopold II aan het Troonplein in een vrijwaringszone rond de als monument beschermde Académie Royale de Belgique. Dat wil zeggen dat *“alle handelingen en werken, die van die aard zijn dat ze het uitzicht op het goed dat tot het onroerende erfgoed behoort, of vanaf dat goed wijzigen, gebonden [zijn] aan het advies van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, evenals aan het advies van de overlegcommissie”* (artikel 237 BWRO).

De grote meerderheid van de door het BWRO als cultureel erfgoed beschermde goederen zijn **onroerende goederen**, hetzij door incorporatie (zie artikel 3.47 van het nieuwe Burgerlijk Wetboek: *“Zijn onroerend door incorporatie, alle bouwwerken en beplantingen die, doordat zij geïncorporeerd zijn in onroerende goederen uit hun aard, hiervan een inherent bestanddeel vormen. Ook inherente bestanddelen van deze bouwwerken en beplantingen zijn onroerend door incorporatie, ongeacht of zij geïncorporeerd zijn.”*), hetzij door bestemming (artikel 3.47 van het nieuwe Burgerlijk

Wetboek: “*Accessoria van een onroerend goed worden geacht onroerend door bestemming te zijn.*”) Zo zijn **standbeelden werken die geïncorporeerd zijn in de grond, net als de ‘herdenkingsmonumenten’ of andere beeldhouwwerken.** Anderzijds kunnen sommige standbeelden onroerend door bestemming zijn, wanneer ze niet vasthangen aan de grond maar bijvoorbeeld in een speciale nis worden geplaatst.

Toch kunnen sommige van die goederen, doordat ze niet in de grond zijn geïncorporeerd (onroerend uit hun aard), niet als onroerend maar als roerend worden beschouwd, waardoor ze niet langer vallen onder de bescherming van het onroerend erfgoed. Als men dus wil dat deze definitief losgemaakte objecten – dat wil zeggen, zonder dat ze opnieuw worden geïncorporeerd in of bestemd worden voor een onroerend goed – als cultureel erfgoed beschermd blijven, dan zal men moeten teruggrijpen op de ordonnantie van 25 april 2019 betreffende het roerend en immaterieel cultureel erfgoed van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Deze ordonnantie vestigt de bevoegdheid van het Brusselse Gewest om de roerende cultuurgoederen te beschermen, met inbegrip van die welke zijn losgemaakt van een onroerend goed en/of de grond.

B. Te volgen procedures in geval van verplaatsing, royerering of afbraak van als cultureel erfgoed beschermde goederen

Voor de beschermingsmaatregelen die betrekking hebben op de goederen die op de inventaris of op de bewaarlijst zijn ingeschreven of die beschermd zijn, dient een specifieke procedure te worden gevolgd om over hun lot te kunnen beslissen.

Bijvoorbeeld, als men een **beschermd goed** wil **verplaatsen**, is een stedenbouwkundige vergunning nodig die onderworpen is aan het eensluidend advies van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (KCML) (artikel 177, § 2, 2° BWRO). Wil men de bescherming van het goed **opheffen** omdat men bijvoorbeeld van oordeel is dat zijn erfgoedwaarde verdwenen is – wat veronderstelt dat men het goed desgevallend mag wijzigen of verplaatsen, en zelfs afbreken als men er de eigenaar van is – dient de opheffingsprocedure te worden gevolgd, inclusief een openbaar onderzoek van 15 dagen en een gunstig advies van de KCML krachtens artikel 239 BWRO.

Indien het goed op de **bewaarlijst** is ingeschreven, kan het worden **geroyeerd** of kan men de bijzondere bewaringsvoorwaarden wijzigen volgens de procedure beschreven in artikel 220 BWRO. Daarnaast is het mogelijk een op de bewaarlijst ingeschreven goed **af te breken** volgens de procedure van artikel 215 BWRO: beslissing van de burgemeester met goedkeuring van de Brusselse Regering (binnen 40 dagen).

Indien het goed **op de inventaris is ingeschreven**, kan het worden **verplaatst** na uitreiking van een stedenbouwkundige vergunning:

“Elke aanvraag van stedenbouwkundige vergunning, verkavelingsvergunning of stedenbouwkundig attest die betrekking heeft op een goed dat is ingeschreven op de inventaris van het onroerend erfgoed, is onderworpen aan het advies van de overlegcommissie. De Koninklijke Commissie voor Monumenten en

Landschappen wordt slechts geraadpleegd op verzoek van de overlegcommissie.” (artikel 207, § 1 BWRO)

Wat het BWRO niet apart vermeldt, is dat een op de inventaris ingeschreven goed uiteraard kan worden **geroyeerd** volgens dezelfde procedure als de inschrijving, naar analogie.

In die zin kan de wetgeving beperkend blijken te zijn. Zolang echter de procedure wordt gevolgd, wordt de uitkomst om zo te zeggen niet door het recht gedictieerd. De behandeling van de beschermde goederen met een koloniaal karakter hangt veeleer af:

- van de wens om een dergelijke verplaatsings-, opheffings-, royerings- of afbraakprocedure in te stellen;
- van de aanbevelingen van de KCML en/of de overlegcommissie;
- van de stedenbouwkundige vergunning/beslissing tot opheffing/royering/afbraak die al dan wordt niet toegekend door de bevoegde openbare overheid (Gewest of gemeente);
- (eventueel van de rechterlijke toetsing uitgeoefend op de administratieve handeling, die zou kunnen uitmonden in de nietigverklaring en/of opschorting van de handeling in kwestie).

Het **initiatief** kan van diverse partijen uitgaan, wat de zaken vergemakkelijkt daar dit dus niet uitsluitend afhangt van de eigenaar van het beschermde goed.

Voor een **verplaatsing** wordt de vergunning in principe aangevraagd door de eigenaar of door een andere zakelijk gerechtigde, of door een andere aanvrager maar vergezeld van informatie die aan die laatste wordt bezorgd (zie artikel 6 van het Besluit van 12 december 2013 van de Brusselse Hoofdstedelijk Regering tot vaststelling van de samenstelling van het dossier van de aanvraag voor een stedenbouwkundige vergunning, B.S., 12 maart 2014).

De **aanvraag tot opheffing van de bescherming** kan door vijf verschillende partijen worden gedaan:

“De Regering stelt de procedure in hetzij op eigen initiatief, hetzij op voorstel van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, hetzij op verzoek van:

1° het college van burgemeester en schepenen van de gemeente waar het goed gelegen is;

2° een vereniging zonder winstoogmerk die de handtekening verzameld heeft van honderdvijftig personen die ten minste achttien jaar oud zijn en hun woonplaats hebben in het Gewest. Deze vereniging moet het behoud van het erfgoed tot doel hebben en haar statuten moeten ten minste drie jaar voordien in het Belgisch Staatsblad bekendgemaakt zijn;

3° de eigenaar, wanneer hem een stedenbouwkundige vergunning of attest geweigerd is louter omdat zijn goed beschermd of zich in een vrijwaringszone bevindt.” (artikel 239 BWRO)

Hetzelfde geldt voor een aanvraag tot royerering van de bewaarlijst (artikel 220 BWRO).

In geval van een aanvraag tot afbraak, royerling of opheffing van de bescherming is het belangrijk dat kan worden aangetoond dat de erfgoedwaarde waarop de beschermingsmaatregel oorspronkelijk steunde, niet langer bestaat. Dat zal misschien niet evident zijn, daar het goed (beeldhouwwerk, monument, standbeeld, enz.) een waarde voor het (historische, soms artistieke, zelfs stedenbouwkundige of andere) erfgoed kan behouden terwijl de eigenaar het van de hand wenst te doen om legitieme redenen, zoals de erkenning van het koloniale en bijgevolg problematische karakter van het erfgoedobject in kwestie. Het erfgoed behelst ook de bescherming van donkerder elementen uit de geschiedenis, vaak met als doel de sporen te bewaren van een verleden waarvan men afstand wil nemen (cf. de bescherming van de Dossinkazerne in Mechelen of de erkenning door de Unesco van het *Slave Route*-project in 1994).

In dat opzicht lijkt het eenvoudiger om over te gaan tot een aanvraag tot verplaatsing (via een stedenbouwkundige vergunning) die niet zozeer de erfgoedwaarde van het goed, maar veeleer zijn zichtbaarheid in de openbare ruimte betreft. De analyse van de culturele rechten sluit aan bij deze opmerking, zoals verder uiteengezet in 6.7.

6.4. De specifieke regels voor straatnamen³⁰

De regels die voor de wijziging van straatnamen dienen te worden gevolgd, zijn opnieuw hoofdzakelijk procedureel.

Voor gemeentelijke straten is het college van burgemeester en schepenen enkel bevoegd om de naam van nieuwe straten te bepalen, terwijl de naamsverandering van bestaande straten binnen de gemeenteraad wordt geregeld.³¹ Volgens bijvoorbeeld een Verordening van de Stad Brussel, moeten ook de buurtbewoners worden geraadpleegd: *“Het voornemen om een benaming te wijzigen moet worden bekendgemaakt aan alle inwoners, buurtbewoners van de betrokken weg; deze moeten ingelicht worden dat ze over een termijn van vijftien dagen beschikken om hun eventuele klachten over te maken aan de Gemeenteraad.”* (artikel 4, § 2).

Voor gewestwegen valt elke naamswijziging binnen de bevoegdheid het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

Naast de gemeentelijke of gewestelijke bevoegdheid bestaat ook de Koninklijke Commissie voor Toponymie & Dialectologie die in 1926 werd opgericht en sinds 1972 wordt geraadpleegd voor de wijziging van straatnamen en binnen de maand na indiening

³⁰ Met dank aan Chantal Kesteloot, op wier presentatie “Colonisation, décolonisation. Quelle place dans l’odonymie bruxelloise?” van 21 april 2021 deze afdeling onder meer is gebaseerd.

³¹ Cf. bijvoorbeeld de Gemeentelijke Verordening betreffende de Toekenning van Adressen: https://www.bruxelles.be/sites/default/files/bxl/texte_nl.pdf. Zie ook de omzendbrief van 23 februari 2018 van de minister van Binnenlandse Zaken, die deze exclusieve gemeentelijke bevoegdheid voor de gemeentewegen erkent: https://www.ibz.rn.fgov.be/fileadmin/user_upload/nl/rr/omzendbrieven/BeSt_Address_Richtlijnen_20180223.pdf

van de aanvraag advies geeft³². In geval van wijziging van een bestaande naam, moet de keuze van de nieuwe naam bij de Commissie voor Toponymie worden gemotiveerd.

Op haar website vermeldt Koninklijke Commissie de redenen voor een eventuele wijziging van straatnamen en de aspecten waarmee desgevallend rekening moet worden gehouden: <https://www.toponymie-dialectologie.be/fr/denomination-voies-publiques/> (in het Frans).

Dit schrijft men over de persoonsnamen:

“Algemene opmerking omtrent de persoonsnamen. – Wanneer het gaat om personen die meer dan vijftig jaar geleden zijn overleden, kan normaal gezien geen enkel bezwaar worden geformuleerd.

Namen van nog levende personen worden niet aanvaard, behalve die van staatshoofden. Voor leden van de koninklijke familie dient aan de Koning toelating te worden gevraagd via de minister van Binnenlandse Zaken.

Wanneer het gaat om personen die minder dan vijftig jaar geleden zijn overleden, moet worden nagegaan of hun naam daadwerkelijk verdient te worden herinnerd, binnen vijftig jaar en verder, ten behoeve van de toekomstige generaties, omdat het werk van deze personen of hun rol bijzonder opmerkelijk zijn geweest. Het is uiteraard moeilijk om voor elk geval een vaststaand oordeel te geven, maar kennelijk moet men ten minste:

1° het gebruik van namen van politieke personaliteiten afremmen (de enige bron voor veel gemeenten);

2° het aandeel van persoonsnamen beperken (6 op 6 nieuwe namen is bijvoorbeeld overdreven);

3° namen uitsluiten die zijn gekozen in functie van gebeurtenissen die tot de privésfeer behoren (zoals een honderdjarige);

4° namen vermijden die moeilijk te schrijven en uit te spreken zijn, met name buitenlandse namen waarvan het schriftsysteem afwijkt van het Frans of het Nederlands³³: Lloyd, Allende. Dit geldt ook voor soornamen, zoals de naam van een Engels regiment;

5° namen vermijden die tot dubbelzinnigheid of spot kunnen leiden. Dit kan ook worden toegepast op andere determinatoren dan persoonsnamen.”

Voor opmerking nr. 4 – de moeilijkheid om namen uit te spreken of te schrijven – lijkt de intentie begrijpelijk, maar ze mag in geen geval leiden tot de al te snelle uitsluiting van bepaalde namen. Dit criterium is overigens niet opgenomen in de ministeriële omzendbrief van 2018, artikel 8.³⁴

³² Omzendbrief van de minister van Binnenlandse Zaken van 7 december 1972 gericht aan de provinciegouverneurs en de burgemeesters, B.S., 23 december 1972. Zie ook artikel 5, §7 van de Gemeentelijke Verordening betreffende de Toekenning van Adressen.

³³ In de originele tekst wordt enkel naar het Frans verwezen.

³⁴ Zie ook de omzendbrief van 23 februari 2018 van de minister van Binnenlandse Zaken, die deze exclusieve gemeentelijke bevoegdheid voor de gemeentewegen erkent:

Zoals N. Ouali *et al.* opmerken:

“Schematisch gezien bestaat de formele procedure voor de naamgeving van wegen door gemeenten uit de volgende stappen (die daarom niet allemaal nageleefd of in die volgorde uitgevoerd worden): naamvoorstel op initiatief van de verkozenen, gemeentediensten of burgers; goedkeuring door het college en door de gemeenteraad; goedkeuring door de KCTD; stemming in de gemeenteraad; opname van de naam in het rijksregister; verspreiding van de informatie; uitvoering en plaatsing van borden op de openbare weg; eventuele registratie bij Google Maps.”³⁵

De kwestie van de wijziging van straatnamen zou kunnen worden uitgebreid tot de namen van openbare gebouwen (ziekenhuizen, schoolinstellingen, enz.), hoewel daar bij ons weten geen specifieke procedure voor lijkt te bestaan. Kennelijk kan dat worden beslist door de openbare eigenaar van de betrokken instelling.

6.5. De wijziging van koloniale symbolen en het strafrecht

Binnen de waaier van juridische vragen die de openbare overheden zich kunnen stellen omtrent de koloniale symbolen in de openbare ruimte, heeft één aspect betrekking op de mogelijke gevolgen van handelingen die deze koloniale symbolen wijzigen, zoals het aanbrengen van graffiti of andere geschilderde merktekens (A) of de afbraak of beschadiging ervan (B). Deze wijzigingen kunnen onder het strafrecht vallen, dat daartoe in specifieke inbreuken voorziet in het Strafwetboek³⁶. Het is dus belangrijk het toepassingsgebied van deze strafrechtelijke inbreuken te bepalen, als aanvulling op het bestaande juridische kader, zelfs al vallen deze handelingen, al dan niet uitgevoerd met de goedkeuring van de openbare overheden – zoals met de in dit rapport bedoelde aanvraag tot behandeling van de koloniale symbolen – in principe buiten het strafrecht.

A. Het aanbrengen van verf, graffiti of tags op koloniale symbolen als strafbare daad van vandalisme

Een van de strategieën om de openbare ruimte te dekoloniseren bestaat erin om op de koloniale symbolen zichtbare merktekens aan te brengen, zoals rode verf of andere graffiti of tags. Kunnen deze op een standbeeld, een monument of op andere bestaande goederen aangebrachte merktekens echter als ‘graffiti’ of de ‘opzettelijke beschadiging

https://www.ibz.rn.fgov.be/fileadmin/user_upload/nl/rr/omzendbrieven/BeSt_Address_Richtlijnen_20180223.pdf

³⁵ Ouali et al., “Vrouwen in Brusselse straatnamen. Topografie van een minorisering”, *Brussels Studies. La revue scientifique pour les recherches sur Bruxelles/Het wetenschappelijk tijdschrift voor onderzoek over Brussel / The Journal of Research on Brussels*, maart 2021, beschikbaar op: <https://journals.openedition.org/brussels/5431> (geraadpleegd op 29 oktober 2021)

³⁶ Cf. H.-D. Bosly, en C. De Valkeneer, “§ 8. - Graffiti et dégradation des propriétés immobilières (C. pén., art. 534bis à 534quater)” in *Les infractions – Volume 1*, 2e uitgave, Brussel, Larcier, 2016, pp. 863-874.

van een onroerend eigendom' worden vervolgd in de zin van het Strafwetboek, en kunnen ze bijgevolg als vandalisme worden beschouwd?

De wet van 25 januari 2007 tot bestraffing van graffiti en van beschadiging van onroerende eigendommen en tot wijziging van de nieuwe gemeentewet³⁷, voegde artikels 534**bis** en 534**ter** in het Strafwetboek in, luidend:

“Afdeling IVbis. - Graffiti en beschadiging van onroerende eigendommen.

Artikel 534bis. § 1. Met gevangenisstraf van één maand tot zes maanden en met geldboete van zesentwintig euro tot tweehonderd euro of met een van die straffen alleen wordt gestraft hij die zonder toestemming graffiti aanbrengt op roerende of onroerende goederen.

§ 2. Het maximum van de gevangenisstraf wordt gebracht op één jaar gevangenisstraf bij herhaling van een in de eerste paragraaf bedoeld misdrijf binnen vijf jaar te rekenen van de dag van de uitspraak van een vorig veroordelend vonnis dat in kracht van gewijsde is gegaan.

Artikel 534ter. Met gevangenisstraf van een maand tot zes maanden en met geldboete van zesentwintig euro tot tweehonderd euro of met een van die straffen alleen wordt gestraft hij die opzettelijk andermans onroerende eigendommen beschadigt.”

Hoewel het onderscheid tussen artikel 534**bis** – de bestraffing van het niet toegestaan aanbrengen van graffiti – en artikel 534**ter** – de bestraffing van elke beschadiging aan een onroerend eigendom – op het eerste gezicht niet altijd duidelijk is³⁸, bestraft eerstgenoemd artikel graffiti aangebracht op zowel onroerende als roerende goederen (verf, niet in de grond geïncorporeerd standbeeld, enz.)³⁹. Daarenboven kan de auteur van een graffiti worden vervolgd zodra dit zonder toestemming is aangebracht, zonder dat daarbij sprake is van een beschadiging van het goed, in tegenstelling tot de inbreuk onder artikel 534**ter**. Er is echter een moreel element nodig opdat voornoemd wanbedrijf kan worden vervolgd: de auteur van het graffiti moet de intentie hebben gehad zijn graffiti aan te brengen wetende dat hij daarvoor geen toestemming had.

Het begrip graffiti wordt overigens niet door het Strafwetboek omschreven. In het nieuwe Belgische Strafwetboek (in ontwerp) wordt **vandalisme** wel gedefinieerd als **“Vandalisme is alle wetens en willens op enig goed dat aan een ander toebehoort gestelde gedraging die bestaat in het vernielen, het beschadigen, het onbruikbaar maken of het aanbrengen van graffiti zonder toestemming”**.

³⁷ B.S., 20 februari 2007.

³⁸ B. Van Besien, “Hoofdstuk 13. Provenance: over diefstal en vervalsingsproblematiek”, in O. Lenaerts (red.), *Handboek kunstrecht*, Antwerpen, Intersentia, 2021, pp. 365-383., p. 375. Zie ook H.-D. Bosly, en C. De Valkeneer, “§ 8. - Graffiti et dégradation des propriétés immobilières (C. pén., art. 534bis à 534quater)”, *op. cit.*, pp. 868-869, die van mening zijn dat dit onderscheid moeilijk te begrijpen is.

³⁹ In dat opzicht is het interessant aan te stippen dat de sancties waarin artikel 534**bis** voorziet, strenger zijn dan de algemenere sancties voor elke beschadiging van een roerend goed krachtens artikel 559, par. 1 van het Strafwetboek.

Toch heeft de wetgever, ondanks het ontbreken van een duidelijke definitie, graffiti of beschadigingen aangebracht uit racistische of discriminerende motieven zwaarder willen bestraffen (in artikel 534^{quater}, ingevoegd door de wet van 10 mei 2007⁴⁰):

“Artikel 534^{quater}. In de gevallen bepaald in de artikelen 534bis en 534ter kan het minimum van de bij die artikelen bepaalde straffen worden verdubbeld in geval van correctionele straffen en met twee jaar verhoogd in geval van opsluiting, wanneer een van de drijfveren van het wanbedrijf bestaat in de haat tegen, het misprijzen van of de vijandigheid tegen een persoon wegens diens zogenaamd ras, zijn huidskleur, zijn afkomst, zijn nationale of etnische afstamming, zijn nationaliteit, zijn geslacht, zijn seksuele geaardheid, zijn burgerlijke staat, zijn geboorte, zijn leeftijd, zijn fortuin, zijn geloof of levensbeschouwing, zijn huidige of toekomstige gezondheidstoestand, een handicap, zijn taal, zijn politieke overtuiging, een fysieke of genetische eigenschap of zijn sociale afkomst.”

Overigens kunnen naast de strafrechtelijke straffen ook **administratieve geldboetes** worden opgelegd krachtens artikel 119bis van de Nieuwe Gemeentewet, dat verwijst naar de van commentaar voorziene bepalingen van het Strafwetboek (534bis en ^{ter}). Deze boetes bedragen maximaal 350 euro (meerderjarige overtreder) of 175 euro (minderjarige overtreder); het College van Burgemeester en Schepenen kan met de procureur een protocol voor de vervolging van deze gemengde inbreuken afsluiten⁴¹.

Om dus naar de oorspronkelijke vraagstelling terug te keren: het lijkt heel goed mogelijk dat acties gevoerd tegen koloniale symbolen kunnen worden vervolgd op basis van de van commentaar voorziene artikels inzake vandalisme in het Strafwetboek. Maar zelfs al is het materiële element zichtbaar geworden (het aanbrengen van een graffiti en/of de beschadiging van een onroerend goed), dan nog moet het morele element in aanmerking worden genomen.

In dat opzicht moeten we verwijzen naar een recente uitspraak van de Politierechtbank van Brussel van 25 februari 2020 (Stad Brussel vs. K. Retsin, niet uitgegeven), die luidt: *“Het aanbrengen van een tekst op een kunstwerk is immers niet voldoende om van de wil tot beschadigen gewag te maken [...] er slechts sprake kan zijn van graffiti indien er sprake is van een blijvend karakter van de aangebrachte tekst.”* Merktekens aangebracht op bepaalde koloniale symbolen door middel van afwasbare verf en zonder blijvend karakter, zouden dus niet binnen het toepassingsgebied van het Strafwetboek vallen...

Daarnaast blijkt duidelijk dat **wanneer het plaatsen van een graffiti is toegestaan, deze handeling niet strafbaar is**⁴². Het is aan de eigenaar van de goederen of aan de persoon die het goed (met akkoord van de eigenaar) gebruikt om een dergelijke toestemming te verlenen, schriftelijk, om elke betwisting te vermijden⁴³, ook al lijkt de impliciete toestemming in de rechtspraak te worden aanvaard. Vermelden we evenwel

⁴⁰ Wet van 10 mei 2007 ter bestrijding van bepaalde vormen van discriminatie, B.S., 30 mei 2007.

⁴¹ B. Van Besien, “Hoofdstuk 13. Provenance: over diefstal en vervalsingsproblematiek”, *op. cit.*, p. 376.

⁴² *Gedr. St. Kamer*, G.Z. 2005-2006, nr. 51-2654/001, p. 7, zie ook H.-D. Bosly, en C. De Valkeneer, “§ 8. - Graffiti et dégradation des propriétés immobilières (C. pén., art. 534bis à 534^{quater})”, *op. cit.*, p. 865.

⁴³ *Gedr. St. Kamer*, G.Z. 2005-2006, nr. 51-2654/001, p. 8, zie ook H.-D. Bosly, en C. De Valkeneer, “§ 8. - Graffiti et dégradation des propriétés immobilières (C. pén., art. 534bis à 534^{quater})”, *op. cit.*, p. 865.

dat de toestemming van de gemeente niet voldoende is, zoals Bosly en De Valkeneer opmerken. Zij betreuren dat het **uitsluitend door de eigenaar is dat een dergelijke toestemming kan worden gegeven, en niet door de gemeentelijke overheden gezamenlijk**: *“Het kan in dat opzicht vreemd lijken dat private toestemmingen, zelfs al zijn ze theoretisch, het gemeentelijke beleid ter zake potentieel kunnen dwarsbomen. Naar onze mening had men expliciet een dubbele toestemming moeten eisen: die van de gemeentelijke overheden én die van de eigenaar van het beoogde goed.”*⁴⁴

B. De vernieling of beschadiging van monumenten en kunstvoorwerpen

Vanaf de inwerkingtreding van het Strafwetboek in 1867 werd de beschadiging en vernieling van monumenten, standbeelden of andere kunstvoorwerpen in de openbare ruimte of in gebedshuizen of gedenkplaatsen beschouwd als een wanbedrijf (dat trouwens erger is dan het vandalisme besproken in punt A hierboven):

“Afdeling III. – Vernieling of beschadiging van graven, monumenten, kunstvoorwerpen, titels, bescheiden of andere papieren.

Artikel 526. Met gevangenisstraf van acht dagen tot een jaar en met geldboete van zesentwintig [euro] tot vijfhonderd [euro] wordt gestraft hij die vernielt, neerhaalt, verminkt of beschadigt:

Grafsteden, gedenktekens of grafstenen;

Monumenten, standbeelden of andere voorwerpen die tot algemeen nut of tot openbare versiering bestemd zijn en door de bevoegde overheid of met haar machtiging zijn opgericht;

Monumenten, standbeelden, schilderijen of welke kunstvoorwerpen ook, die in kerken, tempels of andere openbare gebouwen zijn geplaatst.”

Worden aldus in brede zin beoogd: zowel nuttige en decoratieve voorwerpen zoals monumenten, standbeelden of kunstvoorwerpen (schilderijen of andere decoratieve voorwerpen), als gedenktekens zoals grafsteden, grafstenen of andere met graven verband houdende tekens.⁴⁵

Dit uitgebreide toepassingsgebied omvat eveneens de straatnaamborden, zoals het Hof van Cassatie bevestigt in een uitspraak van 8 maart 1938 met betrekking tot de Frans klinkende straatnamen die in de jaren 1930 door flaminganten werden overschilderd gezien hun vermeende niet-conformiteit met de taalwetten⁴⁶. Het Hof oordeelde dat dergelijke acties binnen het toepassingsgebied van artikel 526, par. 3 van het

⁴⁴ *Ibid.*, p. 866.

⁴⁵ *Gedr. St. Kamer.*, G.Z.. 2005-2006, nr. 51-2654/001, p. 8, zie ook H.-D. Bosly, en C. De Valkeneer, “§ 8. - Graffiti et dégradation des propriétés immobilières (C. pén., art. 534bis à 534quater)”, *op. cit.*, p. 865. Deze auteurs betreuren dat het uitsluitend via het eigendom is dat een dergelijke toestemming kan worden gegeven, en niet door de gemeentelijke overheden gezamenlijk: *“Het kan in dat opzicht vreemd lijken dat private toestemmingen, zelfs al zijn ze theoretisch, het gemeentelijke beleid ter zake potentieel kunnen dwarsbomen. Naar onze mening had men expliciet een dubbele toestemming moeten eisen: die van de gemeentelijke overheden én die van de eigenaar van het beoogde goed.”* (p. 866).

⁴⁶ Cass., 8 maart 1938, *Pas.*, 1938, pp. 41-42. Zie ook Brussel, 18 juni 1975, *Pas.*, 1976, II, p. 74.

Strafwetboek vallen en dat burgers in geen geval beschikken over een individueel recht om de taalwetten te doen naleven.⁴⁷

Deze voorwerpen kunnen zich bevinden in een openbaar gebouw (inclusief een kerk of tempel) of in een plaats bestemd voor openbaar nut (met andere woorden, de openbare ruimte).

Deze noties van openbaar gebouw of kunstvoorwerp worden weliswaar niet gedefinieerd, maar impliceren, wat het openbare gebouw betreft, dat er een openbare bestemming voor deze onroerende goederen is, zelfs al zijn deze door particulieren opgericht (met de toestemming van de bevoegde overheid).⁴⁸

De **meeste van deze koloniale symbolen** vallen waarschijnlijk onder paragraaf 3 van artikel 526, met andere woorden onder de **“monumenten, standbeelden of andere voorwerpen die tot algemeen nut of tot openbare versiering bestemd zijn en door de bevoegde overheid of met haar machtiging zijn opgericht”**.

Worden op vrij brede wijze bestraft, alle **dadenvan vernieling, neerhalen, verminking of beschadiging**. Men zou daar dus ook bij kunnen onderbrengen: de beschildering (bijvoorbeeld het met rode verf besmeuren van een standbeeld), evenals het in brand steken van een van deze goederen (artikel 510 Strafwetboek).

Zo stelt de Correctionele Rechtbank van Brussel in een vonnis van 19 oktober 2012: *“Het aanbrengen van een grote tag op een justitiepaleis kan worden gelijkgesteld met de vernieling van een openbaar gebouw, strafbaar gesteld door artikel 526 van het Strafwetboek. Deze daad kan het voorwerp zijn van een veroordeling tot een gevangenisstraf van maximum één jaar en kan dus de uitvaardiging van een aanhoudingsbevel rechtvaardigen.”*⁴⁹

Het morele element van de inbreuk bestaat *“enkel in de wil om het door het strafrecht bestrafte feit te plegen”*⁵⁰. Met andere woorden: *“het volstaat dat de dader heeft beseft dat hij een voorwerp bestemd voor openbare versiering of voor openbaar nut heeft beschadigd of vernield”*, ongeacht of hij daarmee zijn politieke of sportieve mening⁵¹ over een gebeurtenis heeft willen laten kennen.

Wanneer deze standbeelden, monumenten, kunstvoorwerpen of straatnaamborden op deze manier worden aangetast, komt het toe aan de materiële eigenaar ervan – meestal

⁴⁷ *“Is strafbaar op grond van artikel 526 van het Strafwetboek het feit straatnaamborden, geplaatst door de gemeenteoverheid, die daartoe bevoegd is, te vernielen of te beschadigen. De burgers hebben geen individueel recht strekkende tot het eerbiedigen van de bepalingen der wet van 28 Juni 1932 op het gebruik van de talen in bestuurszaken; de miskenning van de voorschriften dezer wet door het Bestuur kan geen aanleiding geven tot een betwisting voor de rechterlijke macht”*, Cass., 8 maart 1938, *Pas.*, 1938, pp. 41-42.

⁴⁸ Cass., 16 oktober 1973, arrest nr. F-19731016-10: *“Artikel 526, paragraaf 4, van het Strafwetboek straft eenieder die vernielt, neerhaalt, verminkt of beschadigt: monumenten, standbeelden, schilderijen of welke kunstvoorwerpen ook, die in kerken, tempels of andere openbare gebouwen zijn geplaatst, zelfs al behoren ze toe aan particulieren.”*; H.-D. Bosly, en C. De Valkeneer, “§ 3. - Destructures ou dégradations de tombeaux, monuments et objets d’art (C. pén., art. 526)”, *op. cit.*, pp. 830-831.

⁴⁹ Corr. (Raadk.), Brussel, 19 oktober 2012, *J.L.M.B.*, 2013, p. 148. Deze analyse wordt echter niet door iedereen gevolgd, met uitsluiting van de toepassing van artikel 526 in geval van tags een voorkeur voor de toepassing van 534bis, eventueel met artikel 453 Strafwetboek, zie H.-D. Bosly, en C. De Valkeneer, “§ 8. - Graffiti et dégradation des propriétés immobilières (C. pén., art. 534bis à 534quater)”, *op. cit.*, pp. 866 en 833-834.

⁵⁰ H.-D. Bosly, en C. De Valkeneer, “§ 3. - Destructures ou dégradations de tombeaux, monuments et objets d’art (C. pén., art. 526)”, *op. cit.*, p. 834.

⁵¹ Cass., 22 juli 1974, *Pas.*, 1974, I, pp. 1135-1137.

een openbare overheid, zelfs al bestaan er gevallen van private koloniale symbolen in de openbare ruimte (zie Afdeling 1) – om schadevergoeding te eisen voor de opgelopen schade door samen met de strafvordering een herroeping in te dienen.

Ook hier geldt dat er geen inbreuk is in geval van toestemming van de eigenaar, gezien de afwezigheid van moreel element, wat wellicht het geval zou zijn in de hypothese van een wijziging van de koloniale symbolen door of met de toestemming van de openbare overheden – maar men moet ook de toestemming van de eigenaar krijgen indien het niet om dezelfde personen gaat (openbare overheid en eigenaar).

6.6 Schenden acties tegen de koloniale symbolen de morele rechten van de auteur van een dergelijk werk?

Sommige koloniale symbolen kunnen auteursrechtelijke bescherming, op voorwaarde dat dit symbool wordt beschouwd als een origineel kunstwerk en op voorwaarde dat men zich nog binnen de periode van 70 jaar na het overlijden van de auteur bevindt. Advocaat Bart Van Besien merkt terecht op dat sommige standbeelden met een koloniaal karakter, met name die van Leopold II, in de jaren 1950 of later werden opgetrokken en dus nog onder de auteursrechtelijke bescherming vallen⁵². Het is bijgevolg belangrijk **om voor elk omstreden werk te bepalen of het nog het voorwerp is van een bescherming als het intellectueel eigendom van de beeldhouwer die het heeft ontworpen.**

Zo zijn het gedenkteken *Congomonument* in het Jubelpark van Thomas Vinçotte (overleden in 1925) en het beeldhouwwerk *Weggelopen zwarte slaven worden aangevallen door honden* van Louis Samain (overleden in 1901) niet langer auteursrechtelijk beschermd. Omgekeerd blijft het **standbeeld van Émile Storms op de De Meeûssquare, een werk van Marnix D’Haveloose (overleden in 1973), auteursrechtelijk beschermd tot in 2043.** Zo ook wordt het beeldhouwwerk *Monument voor de koloniale pioniers van de gemeente Elsene* op de Rode-Kruissquare van Marcel Rau (overleden in 1966) nog altijd auteursrechtelijk beschermd, tot in 2036.

De tegen deze koloniale symbolen gevoerde acties (plaatsing van een duidingsplaat, besmeuren of andere merktekens aanbrengen op het standbeeld, verplaatsing of vernieling, of nog de opstelling van een hedendaags kunstwerk), kunnen de morele rechten van de auteur inderdaad schaden, in welk geval de auteur of diens erfgenamen **een vordering tot schadevergoeding kunnen instellen wegens inbreuk op de morele rechten inzake de integriteit van en het respect voor het kunstwerk**, op basis van artikel XI.165, 2, par. 6 van het Wetboek van Economisch Recht.

Het morele recht op de integriteit van zijn werk is evenwel niet absoluut, ook al schept het de mogelijkheid zich te verzetten tegen zowel materiële als niet-materiële wijzigingen van het werk (Cass. 8 mei 2008). Zo valt een artistieke uiting aangebracht op een

⁵² De auteur merkt evenwel op dat het standbeeld van Leopold II aan het Troonplein, uitgevoerd door Thomas Vinçotte, niet langer het voorwerp van auteursrechten vormt, B. Van Besien, “Hoofdstuk 13. Provenance: over diefstal en vervalsingsproblematiek”, *op. cit.*, p. 379.

auteursrechtelijk beschermd werk weliswaar onder de fundamentele vrijheid van meningsuiting (artikel 19 van de Belgische Grondwet en artikel 10 van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens), maar die vrijheid kan worden beperkt door het intellectueel eigendomsrecht van de auteur van het oorspronkelijke werk. **Tussen deze verschillende fundamentele rechten (vrijheid van mening tegenover eigendomsrecht) zal geval per geval een delicate evenwichtsoefening moeten worden gemaakt.**

Het Europees Hof voor de Rechten van de Mens heeft in een Turkse zaak geoordeeld dat het met verf overgieten van een openbaar standbeeld een daad kan zijn die onder de vrijheid van meningsuiting valt.⁵³ In deze zaak was de heer Murat Vural veroordeeld tot de zware straf van 13 jaar gevangenisopsluiting met ontzetting uit zijn burgerrechten, omdat hij vijf standbeelden van Atatürk die in de openbare ruimte stonden opgesteld met verf had besmeurd. De Turkse rechter had de heer Murat Vural overigens niet voor vandalisme of beschadiging veroordeeld, maar wel voor het beledigen van de nagedachtenis van de oprichter van de Turkse Republiek, Mustafa Kemal Atatürk. Het Europese Hof oordeelde evenwel dat een dergelijke schending van de vrijheid van meningsuiting volledig disproportioneel was.

Aldus vormt het aanbrengen van een duidingsplaat op werken met een koloniaal karakter niet per se een inbreuk op de morele rechten van de auteur van het werk, daar het de geest van het werk niet automatisch aantast. Volgens Bart Van Besien moet dit in evenwicht worden gebracht met de vrijheid van meningsuiting van een ander deel van de bevolking. Hetzelfde geldt voor een verplaatsing van het werk, waar de rechten van de materiële eigenaar (die van het standbeeld of van het monument als dusdanig) kunnen primeren op de rechten van de intellectuele eigenaar (die van de schepper van de geest van het oorspronkelijke werk).⁵⁴ De bestraffing van dergelijke daden van beschadiging – want het besmeuren met verf kan een daad van beschadiging zijn, zelfs al wordt die daad ook door de vrijheid van meningsuiting beschermd – blijft evenwel toegelaten, op voorwaarde dat ze proportioneel is, wat in het Belgische strafrecht veeleer het geval lijkt te zijn (8 dagen tot één jaar gevangenisstraf of een boete van 26 tot 500 €).

Essentieel is de analyse van de proportionaliteit van elke maatregel, waarbij het antwoord aan elk specifiek geval is aangepast, met respect voor alle betrokken rechten en belangen (zie schema in 6.8.).

⁵³ Europees Hof voor de Rechten van de Mens, arrest van 21 oktober 2014, Murat Vural vs. Turkije.

⁵⁴ Voor een recente toepassing, zie de uitspraak van de Rechtbank van Eerste Aanleg van Brugge van 30 december 2016: de kunstenaars verzetten zich tegen de verplaatsing van hun standbeelden van een plein naar een park, maar de rechter is van oordeel dat die verplaatsing geen inbreuk vormt op hun moreel recht en laat de materiële eigendomsrechten van de Stad Brugge primeren op de intellectuele eigendomsrechten van de kunstenaars. De rechter oordeelt eveneens dat de bevoegdheid over de beslissing tot verplaatsen volledig toekomt aan de materiële eigenaar, B. Van Besien, "Hoofdstuk 13. Provenance: over diefstal en vervalsingsproblematiek", *op. cit.*, p. 381.

6.7. Kritische en reflexieve overwegingen omtrent het dissonante erfgoed en zijn behandeling door het recht

A. Het recht dat de koloniale symbolen als cultureel erfgoed beschermt, is politiek gekleurd

FIG. 34. In het Dudenpark in Vorst, werd de buste van Leopold II in 2018 'ontvoerd' en vervangen door een versie in graantjes, om de vogels in het park te voederen. (Foto: Bruzz)

Het cultureel erfgoed is niet alleen politiek gekleurd, het is ook een *“juridische constructie”*, zelfs een *“voorwerp van juridische strijd, dat de macht van de staat bevestigt om te beslissen over het lot van zaken die niet haar eigendom zijn”*.⁵⁵ Aldus speelt de reglementering een dominerende rol in de bescherming van het cultureel erfgoed. Via de juridische maatregelen die de bevoegde openbare overheden nemen, kunnen die hun beleid inzake het te beschermen erfgoed uitwerken. Ze genieten de soevereine macht om dit te doen, ook voor goederen die niet hun eigendom zijn. Met andere woorden: **de door deze openbare overheden uitgewerkte wetgeving legt het kader vast waarbinnen het erfgoed kan worden beschermd en dus bepaald, of omgekeerd, welk erfgoed niet (langer) mag worden beschermd**, zoals het geval van het koloniaal erfgoed, en breder, van de koloniale symbolen lijkt te illustreren.

In het Belgische recht is het toepassingsgebied van wat bescherming verdient in de loop der jaren uitgebreid door de definities te verbreden (van het ‘monument’ van de 19de-begin 20ste eeuw tot het ‘erfgoed’ vanaf 1970-80) en door ruimere belangen die erfgoedbescherming

rechtvaardigen op te sommen. Toch sluit deze bredere juridische visie op wat onder erfgoed wordt verstaan niet uit dat het erfgoed in de praktijk aan bepaalde risico's wordt blootgesteld: het risico (on)bewust te worden vergeten, het risico te worden verwaarloosd of het risico te worden vernield. Deze **erfgoedrisico's kunnen op hun beurt het individuele en collectieve geheugen in de weg staan, manipuleren of beperken**. In het geval van het koloniaal erfgoed schuilt het risico niet zozeer in vergetelheid, verwaarlozing of vernieling – wat ook geldt voor andere categorieën van koloniaal erfgoed die niet in de kijker worden geplaatst of beschermd maar die een ander

⁵⁵ M. Cornu en N. Wagener, “L'objet patrimoine, Une construction juridique et politique?”, *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*, januari 2018, nr. 1., p. 33.

deel van de koloniale geschiedenis vertellen, bijvoorbeeld het verzet ertegen – maar veeleer in een verheerlijking die slechts één versie van het verleden laat zien en op die manier het collectieve geheugen manipuleert. In deze context zou het cultureel erfgoed immers door de ideologie kunnen worden gebruikt om het gezag van de bestaande orde of macht te legitimeren. Zo verheerlijken de koloniale symbolen in onze straten een bepaald deel van de Belgische koloniale geschiedenis, maar verhullen ze er een ander, dat van de slachtoffers van dit imperialisme. Dat komt doordat het *“toe-eigenen van het geheugen [...] niet uitsluitend de specialiteit van totalitaire regimes is; het is het privilege van alle roemlustige leiders.”*⁵⁶ Voor filosoof Paul Ricoeur behelst elk werk over het verleden een schifting en een weloverwogen verbinding van gebeurtenissen onderling, die *“noodzakelijkerwijs zal worden gestuurd door het streven, niet naar de waarheid, maar naar het goede.”*⁵⁷ Hier kunnen we makkelijk een verband leggen met de behoefte om die elementen van het erfgoed te bewaren welke het meest representatiefst zijn voor een bepaald cultureel belang, maar ons tegelijkertijd bewust blijvend van de zoektocht naar historische waarheid in deze selectie van elementen. De vraag rijst dan ook in welke mate de selectie van te beschermen elementen niet het resultaat is van een bepaalde oriëntatie van diegenen die ervoor zorgen dat enkel datgene wordt beschermd wat zij als cultureel erfgoed beschouwen of wat inspeelt op hun eigen lezing van de al dan niet te bewaren geschiedenis.

Het behoud van het erfgoed vereist dat **de staat de culturele identiteiten van haar gehele bevolking beschermt ten behoeve van het verleden, het heden en de toekomst.** Maar die staat zou haar erfgoedbeleid en -reglementering kunnen uitwerken op een manier die haar eigen politieke, ideologische of religieuze agenda dient en dus bepaalde bladzijden van onze geschiedenis bewust of onbewust kunnen wissen of andere overwaarden. Dat wordt vooral problematisch wanneer culturele minderheden geen stem in het kapittel hebben of wanneer de veelvuldige facetten van een culturele identiteit – die veel complexer en diverser is geworden dan de nationale identiteit die de 19de-eeuwse natiestaten voor ogen hadden – worden genegeerd. Het erfgoed omvat immers meer dan alleen maar sporen van ons verleden: via zijn gebruikswaarde voor de maatschappij drukt het ook onze huidige waarden uit. Het is dus belangrijk **een inclusieve en participatieve aanpak aan te moedigen die vertrekt vanuit het fundamenteel recht op cultureel erfgoed.**

B. Voor een inclusieve en participatieve benadering van het recht op cultureel erfgoed, met inbegrip van de koloniale symbolen

Dit **recht op cultureel erfgoed heeft zich langzaam een weg gebaad in de internationale en Europese sfeer.**⁵⁸ Vooreerst door de erkenning van culturele rechten in artikel 27 van de Verklaring van de Rechten van de Mens van 1948, dat bepaalt dat eenieder het recht heeft om vrijelijk deel te nemen aan het culturele leven van de gemeenschap, en dan in artikel 15 §1, a van het Internationaal Verdrag inzake

⁵⁶ P. Ricoeur, *La Mémoire, l'histoire, l'oubli*, Parijs, Seuil, 2000, p. 104.

⁵⁷ T. Todorov, *Les Abus de la mémoire*, Parijs, Arléa, 1995, p. 50, geciteerd door P. Ricoeur, *ibid.*, p. 105.

⁵⁸ Cf. M.-S. de Clippele, “La dimension collective du patrimoine culturel: la nature et les prérogatives des acteurs du collectif. Perspectives de droit belge”, *Revue de Droit de l'Université de Sherbrooke*, 2021, vol. 49.

Economische, Sociale en Culturele Rechten (IVESCR) uit 1966, dat eveneens het recht van eenieder erkent om aan het culturele leven deel te nemen.⁵⁹

Hoewel echte “*rechten op erfgoed*”⁶⁰ lange tijd afwezig waren in de bronnen van internationaal recht voor de mensenrechten, zijn ze kunnen ontkiemen in het kader van de erkenning van de culturele identiteiten en de speciale context van **minderheden en inheemse volkeren**, tot recent eindelijk een “*recht op cultureel erfgoed*” als fundamenteel recht werd vastgelegd.⁶¹ Dit fundamenteel recht op erfgoed is onderdeel van de culturele rechten, als deel van de tweede generatie mensenrechten.⁶²

Het recht op cultureel erfgoed werd in de Verklaring van de ICOMOS van Stockholm van 11 september 1998⁶³ voor het eerst expliciet erkend als deel uitmakend van de rechten van de mens, maar het bevatte geen dwingende maatregelen.

Het was wachten tot de **Kaderconventie van de Raad van Europa over de waarde van cultureel erfgoed voor de samenleving** uit 2005 om het fundamenteel recht op cultureel erfgoed bevestigd te zien. Deze zogenaamde ‘Conventie van Faro’ deed de manier waarop we de bescherming van het erfgoed benaderen in talrijke opzichten evolueren, met name met betrekking tot de definitie van het erfgoed en van de erfgoedgemeenschap. In de Conventie wordt het recht op cultureel erfgoed overigens helder uiteengezet: “*Iedereen, alleen of collectief, heeft het recht om te genieten van cultureel erfgoed en bij te dragen tot de verrijking ervan.*”⁶⁴ Dat impliceert de verantwoordelijkheid van iedereen om het cultureel erfgoed van anderen, hun eigen erfgoed en het gemeenschappelijk erfgoed van Europa te respecteren.⁶⁵ Dit belangt overigens eenieder aan zijn die zijn recht individueel of collectief uitoefent.

De invloed van het vraagstuk van de mensenrechten is duidelijk merkbaar.⁶⁶ Het komt erop aan “*de mensen en de menselijke waarden een centrale plaats in een verbreed en transdisciplinair concept van cultureel erfgoed te geven.*”⁶⁷ Er is niet langer alleen sprake van het recht van cultureel erfgoed, maar ook van het recht op cultureel erfgoed, dat wordt beschouwd als een “*recht inherent aan het recht om te participeren aan het culturele leven*” (artikel 1). De functies voor het behoud veranderen voortdurend en omvatten, naast conservering en bescherming, ook de digitalisering en het verhogen van de waarde van het erfgoed.

⁵⁹ Cf. Algemeen Commentaar nr. 21 van het Comité voor Economische, Sociale en Culturele Rechten (2009), E/C.12/GC/21

⁶⁰ Mylène Bidault, *La protection internationale des droits culturels*, Brussel, Bruylant, 2009.

⁶¹ Mylène Bidault, *La protection internationale des droits culturels*, op. cit., pp. 495-496; Cf. Lyndell V. Prott, “Cultural rights as Peoples’ rights in international law”, in Judith Crawford, *The Rights of Peoples*, Clarendon Press, Oxford, 1988, pp. 103-106; Janet Blake, “On defining the cultural heritage”, *International and Comparative Law Quarterly*, vol. 49, nr. 1, 2000, pp. 77 e.v.

⁶² Patrice Meyer-Bisch, “Analyse des droits culturels”, *Droits fondamentaux*, nr. 7, januari 2008 – december 2009, p. 6.

⁶³ Opgesteld ter gelegenheid van de 50e verjaardag van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens

⁶⁴ Artikel 4. a, van de Kaderconventie van de Raad van Europa over de waarde van cultureel erfgoed voor de samenleving, gedaan te Faro op 27 oktober 2005.

⁶⁵ Het cultureel erfgoed wordt er in brede zin gedefinieerd als “*een groep van hulpbronnen geërfd uit het verleden waarmee mensen zich identificeren, onafhankelijk van het bezitten ervan, als een reflectie en uitdrukking van hun voortdurend evoluerende waarden, overtuigingen, kennis en tradities. Het omvat alle aspecten van de omgeving resulterend uit de interactie tussen mensen en plaatsen doorheen de tijd.*” (artikel 2).

⁶⁶ Marie Cornu, “Culture et Europe”, Fasc. 2400, nr. 5, 2012, Parijs, LexisNexis, 2012, p. 47.

⁶⁷ Inleiding tot de Kaderconventie van de Raad van Europa over de Waarde van Cultureel Erfgoed.

Zo tekende zich, via de internationale en Europese teksten, het recht van personen (individueel en collectief) op cultureel erfgoed af. Dit recht ontwikkelde zich geleidelijk vanuit het recht om te participeren aan het culturele leven (begrepen als de toegang tot de kunsten) en werd nadien verruimd tot het recht op het cultureel leven van minderheden en inheemse volkeren (gekoppeld aan de culturele identiteit en toegang tot de hulpbronnen implicerend). Toen het uiteindelijk als het recht op cultureel erfgoed werd erkend (vertrekkend vanuit het immaterieel erfgoed), zou dit recht worden begrepen als het recht van *toegang* tot het erfgoed en tot de eruit voortvloeiende voordelen, met inbegrip van rechten op collectief gebruik en genot. Daarnaast bieden andere fundamentele rechten, zoals de vrijheid van meningsuiting, de vrijheid van godsdienst, het recht op informatie en het recht op onderwijs, eveneens een juridische grondslag voor het recht van personen op cultureel erfgoed.⁶⁸

Het **recht op cultureel erfgoed** zit daarenboven vervat in **artikel 23, 4° van de Belgische Grondwet**, dat *“het recht op de bescherming van een gezond leefmilieu”* waarborgt, evenals in **artikel 23, 5° van de Grondwet**, dat *“het recht op culturele en maatschappelijke ontplooiing”* waarborgt. Dit recht impliceert verplichtingen in hoofde van de Staat. Ze kunnen in drie categorieën kunnen worden ondergebracht: de verplichtingen om het recht op cultureel erfgoed te respecteren, te beschermen en uit te oefenen, evenzoveel bestanddelen van dat recht.⁶⁹ Niet langer bekeken vanuit het oogpunt van de verplichtingen van de staat, maar wel vanuit de prerogatieven toegekend aan de begunstigten van het recht op cultureel erfgoed, spitsen die prerogatieven zich toe op het **begrip toegang**.

In haar rapport over de culturele rechten inventariseert onafhankelijk expert Farida Shaheed de verschillende vormen van toegang tot het cultureel erfgoed.⁷⁰ Daarnaast impliceert de geleidelijkheid van de toegang eveneens de bevoorrechtiging van sommige toegangswijzen in vergelijking met andere, *“daar de belangen van individuen en groepen afhangen van hun verhoudingen tot specifieke culturele patrimonía”*⁷¹. Zo primeren de toegang van de lokale gemeenschap tot haar cultureel erfgoed en de toegang van de religieuze gemeenschap tot haar erediensruimte op toegang voor het grote publiek. Zo ook krijgen toeristen of onderzoekers enkel toegang tot een bepaald monument als dat niet ten koste gaat van de brongemeenschap van dat monument.

Toegespitst op het begrip toegang, omvat het recht op cultureel erfgoed dus *“het recht van individuen en gemeenschappen om, onder meer, het cultureel erfgoed te kennen, begrijpen, ontdekken en zien, er gebruik van te maken, het te behouden, het te delen en het te ontwikkelen, alsook het recht om van het cultureel erfgoed en van de scheppingen van anderen te genieten.”*⁷² De toegang heeft overigens ook een politieke dimensie, die ze nauwer doet aanleunen bij het concept cultureel belang, want het recht op cultureel erfgoed betekent ook *“het recht om deel te nemen aan de inventarisatie, de interpretatie*

⁶⁸ Rapport van de Onafhankelijke Expert voor culturele rechten, mevrouw Farida Shaheed, 17e zitting, 21 maart 2011, A/HRC/17/38, p. 22.

⁶⁹ C. Romainville, *Le droit à la culture, une réalité juridique - Le régime juridique du droit de participer à la vie culturelle en droit constitutionnel et en droit international*, Brussel, Bruylant, 2014.

⁷⁰ *Ibid.*, p. 18.

⁷¹ *Ibid.*

⁷² Rapport van de Onafhankelijke Expert voor culturele rechten, *op. cit.*, p. 21.

en de ontwikkeling van het historisch erfgoed, evenals aan het ontwerp en de uitvoering van beleidslijnen en programma's voor behoud en bescherming."⁷³

Maar ondanks de invoering van dit recht, heeft het slechts een beperkte doeltreffendheid, zowel in het Belgische als in het internationale en Europese recht. Dat zet sommige auteurs ertoe aan het bestaan van een dergelijk algemeen recht op cultureel erfgoed af te wijzen, daar de bevestiging ervan (of veeleer, volgens ons, zijn afdwingbaarheid) nog te beperkt is⁷⁴. Zo verwijt Lise Vandenhende naar het recente arrest van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens dat, in het vonnis *Ahunbay vs. Turkije*, de erkenning afwijst van een *"universeel individueel recht op de bescherming van cultureel erfgoed"*, onder het voorwendsel dat er *"geen enkele 'Europese consensus, noch zelfs enige tendens onder de Lidstaten van de Raad van Europa'"* in die zin zou bestaan; ten hoogste zouden er *"rechten verbonden met het cultureel erfgoed"* bestaan die zijn voorbehouden *"voor de specifieke status"* van minderheden en inheemse volkeren.⁷⁵ Zodoende lijkt de rechter de Conventie van Faro te willen volgen, een conventie die weliswaar niet door Turkije is ondertekend maar wel in werking is getreden binnen de Raad van Europa en bijgevolg de reële tendens vertaalt om een dergelijk recht te erkennen. Terzelfder tijd lijkt het moeilijk om uit de Conventie een fundamenteel recht op de bescherming van het erfgoed af te leiden; de eisers hadden dit gebaseerd op artikel 8 van de Conventie (bescherming van het privéleven) en niet op artikel 10 (vrijheid van toegang).

Naast zijn geringe afdwingbaarheid, is het recht om deel te nemen aan het culturele leven, waaruit het recht op cultureel erfgoed voortvloeit, onderworpen aan bepaalde beperkingen die door het Comité voor Economische, Sociale en Culturele Rechten worden uiteengezet in Algemeen Commentaar nr. 21 met betrekking tot artikel 15, § 1, a van het IVESCR:

"Het Comité herinnert eraan dat, hoewel het noodzakelijk is rekening te houden met de nationale en regionale eigenheden en met de historische, culturele en religieuze verscheidenheid, het de taak is van de Staten, ongeacht hun politieke, economische en culturele stelsel, om alle rechten van de mens en alle fundamentele vrijheden te bevorderen en te beschermen. Zo mag niemand culturele verscheidenheid inroepen om de door het internationaal recht gewaarborgde mensenrechten te schenden noch om er de draagwijdte van te beperken.

19. In bepaalde omstandigheden, in het bijzonder in het geval van nefaste praktijken – onder meer in verband met gebruiken en tradities – die strijdig zijn met andere mensenrechten, kan het nodig zijn beperkingen op te leggen aan het recht van eenieder om deel te nemen aan het culturele leven. Dergelijke beperkingen moeten een legitiem doel nastreven, moeten verzoenbaar zijn met de aard van dit recht en moeten noodzakelijk zijn voor

⁷³ *Ibid.*

⁷⁴ Cf. De analyse van Lise Vandenhende in haar doctoraatsproefschrift (en de geciteerde referenties), L. Vandenhende, *De beschermenswaardigheid van onroerend erfgoed: naar sterkere bindende criteria*, Gent, Universiteit Gent, 6 juli 2020, pp. 76-102.

⁷⁵ Europees Hof voor de Rechten van de Mens., uitspraak *Ahunbay en anderen vs. Turkije* van 29 januari 2019, § 25 en §§ 23-24. Voor een commentaar op dit arrest, zie L. Vandenhende, "Een evolutieve interpretatie van het EVRM: Is de lans voor het recht op cultureel erfgoed gebroken?", *T.R.O.S.*, 2019, nr. 94, pp. 161-173.

de bevordering van het algemene welzijn in een democratische samenleving, conform artikel 4 van het Verdrag. Ze moeten dus proportioneel zijn, wat wil zeggen dat het de minst restrictieve maatregel is die moet worden aangenomen wanneer verscheidene soorten beperkingen mogelijk zijn. Het Comité onderstreept tevens de noodzaak om rekening te houden met de internationale normen inzake de mensenrechten met betrekking tot de beperkingen die al dan niet legitiem kunnen worden opgelegd aan rechten die intrinsiek zijn verbonden met het recht om te participeren aan het culturele leven, zoals het recht op privacy, de vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst, de vrijheid van mening en meningsuiting, het recht tot vreedzaam vergaderen en de vrijheid van vereniging.

20. Paragraaf 1 a) van artikel 15 kan niet worden geïnterpreteerd als zou een Staat, een groepering of een individu eender welk recht hebben om een activiteit te ondernemen die tot doel heeft de door het Verdrag erkende rechten en vrijheden te vernietigen, of ruimere beperkingen in te voeren dan die waarin voornoemd Verdrag voorziet.”

In dezelfde gedachtegang erkent de speciale VN-Rapporteur voor culturele rechten, Karima Bennouna, dat “de culturele rechten het recht op cultureel syncretisme omvatten” volgens hetwelk culturen evolueren en zich vermengen. In haar rapport over de opzettelijke vernieling van het cultureel erfgoed stelt ze:

*“Een groot deel van wat we als ons erfgoed beschouwen, is de vrucht van de onophoudelijke herschepping ervan in de loop van de geschiedenis, waarbij elke laag tot zijn betekenis en zijn waarde bijdraagt. Zoals de vorige speciale Rapporteur onderstreepte, is het mandaat met betrekking tot de culturele rechten niet ingevoerd om de cultuur of het cultureel erfgoed op zich te beschermen, maar wel om de omstandigheden te beschermen die het voor iedereen, zonder discriminatie, mogelijk maken om toegang te hebben tot, deel te nemen aan en bij te dragen aan het culturele leven op een manier die permanent evolueert. Deze omstandigheden komen ernstig in het gedrang wanneer het cultureel erfgoed wordt bedreigd of vernield. Bijgevolg moet, **prima facie, de vernieling van het cultureel erfgoed worden beschouwd als een schending van de culturele rechten. Toch is het mogelijk dat bepaalde monumenten schendingen van de rechten van de mens uit het verleden verheerlijken of ideeën, begrippen of acties willen bevorderen die niet langer aanvaardbaar zijn, zoals geweld en discriminatie (A/HRC/25/49). Het lot van deze monumenten zou moeten worden bepaald in het kader van de mensenrechten, in het bijzonder in de context van de normen met betrekking tot de beperkingen van de culturele rechten (Algemeen Commentaar nr. 21 van het Comité voor Economische, Sociale en Culturele Rechten, par. 19; A/HRC/14/36, par. 35). Naast deze omstandigheden is het absoluut noodzakelijk grondig overleg te plegen, met name over de uiteenlopende interpretaties van het erfgoed, de oplossingen die de vernieling ervan kunnen vervangen, en de middelen om de herinnering eraan te bestendigen.**”*

Met andere woorden, als een koloniaal symbool als onderdeel van het cultureel erfgoed wordt beschouwd, dan moet erop worden toegezien dat een beperking van het recht van personen op hun cultureel erfgoed (een beperking die zou worden veroorzaakt door de

vernietiging of verplaatsing van dit symbool) proportioneel is, “wat betekent dat het de minst restrictieve maatregel is die moet worden aangenomen wanneer verscheidene soorten beperking mogelijk zijn” (hierboven geciteerd, Algemeen Commentaar nr. 21, § 19). Indien de legitimiteit van deze beperking vanzelf spreekt in het geval van koloniaal erfgoed, voor zover dit monument daden van geweld en discriminatie verheerlijkt, dan nog zou moeten worden aangetoond welke maatregel de minst restrictieve is voor het cultureel erfgoed, om het geheel van culturele rechten te eerbiedigen.

De commentaren inzake culturele rechten laten verstaan dat het aangewezen is een casuïstische evaluatie uit te voeren die, na grondig overleg, de verschillende oplossingen voor de behandeling van de koloniale symbolen (in het bijzonder die met een erfgoedkarakter) zou onderzoeken, erop toeziend dat de oplossing van de vernietiging die van de laatste toevlucht blijft.

Maar wanneer het gaat om een monument van een voormalig onderdrukkingsregime, zoals de kolonisatie, stelt de speciale VN-Rapporteur voor culturele rechten, Farida Shaheed, in haar rapport dat:

“62 – De vraag die moet worden gesteld is hoe een architecturaal erfgoed met sterke symbolische connotaties moet worden beheerd wanneer een onderdrukkingsregime instort. Moet de nieuwe democratische macht dit erfgoed vernietigen, bewaren of transformeren? Het antwoord varieert van geval tot geval en mondt vaak in hevige discussies uit, ook onder de slachtoffers. Onder de frappante voorbeelden vermelden we de discussies rond, in Spanje, el Valle de los Caídos, een herdenkingsmonument met het graf van Franco, in Bulgarije, het mausoleum van de voormalige communistische leider Georgy Dimitrov, dat uiteindelijk werd afgebroken, en, in Duitsland, de bunker van Hitler, die thans onder een parkeergarage in het centrum van Berlijn ligt en enkel met een klein paneel wordt aangegeven.

63 – De keuze om erfgoed te bewaren, te transformeren of af te breken is nooit helemaal zonder betekenis en moet daarom goed worden besproken, omkaderd en geïnterpreteerd. Zo kunnen de vernietiging en de transformatie van dergelijke monumenten worden geïnterpreteerd als de wens om een stuk geschiedenis of een bepaald discours uit te wissen.”⁷⁶

6.8. Slotoverwegingen – Juridisch schema

Aan het einde van deze juridische reis doorheen het geheel van regels die van nabij of van ver verband houden met de koloniale symbolen in de openbare ruimte, kunnen we niet anders dan het uiteenlopende karakter van deze regels constateren.

Om de in het laatste hoofdstuk geformuleerde aanbevelingen te ondersteunen, stellen we voor de toepasselijke regels in een schema te gieten dat de verschillende juridische

⁷⁶ Rapport van de speciale VN-Rapporteur voor culturele rechten, Farida Shaheed, *Les processus mémoriels*, A/HRC/25.49 (2014), §§ 62-63.

vragen omvat die we ons bij de behandeling van een koloniaal symbool zullen moeten stellen.

Voor het overige lijkt het zinvol om een openbaar beleidskader uit te werken dat de behandeling van dit omstreden erfgoed moet begeleiden, zonder daarom een nieuw wettelijk kader in te voeren dat te beperkend zou kunnen zijn voor alle beoogde gevallen van koloniale symbolen.

Terzelfder tijd zou een dergelijk kader, dat het voordeel biedt flexibel te zijn, een zekere vorm van juridische bindendheid moeten hebben om te vermijden dat men uitsluitend van de 'goede' politieke wil afhangt. Dit kader zou ook moeten aandringen op een participatieve en inclusieve benadering toegespitst op het fundamenteel recht van personen om deel te nemen aan het culturele leven en bijgevolg aan het cultureel erfgoed, dit om de ethische waarde van het erfgoed beter te erkennen.

I. JURIDISCHE VRAGEN ROND HET KOLONIAAL SYMBOOL

- 1) Koloniaal Symbool? Het koloniale karakter van het goed bepalen
 - a) Onroerend goed "met een koloniaal karakter"
 - b) Roerend goed "met een koloniaal karakter"
- 2) In de openbare ruimte? Bepalen of het goed gelegen is in de ruimte in enge of in brede zin
 - a) openbaar domein
 - b) private ruimte toegankelijk voor het publiek
 - c) privaat goed gelegen in de openbare ruimte
 - d) privaat of openbaar goed zichtbaar vanuit de openbare ruimte
- 3) Wie is de eigenaar? De maatregelen zouden meer rekening moeten houden met de rechten van de eigenaar indien in privaat bezit
 - a) Openbaar eigendom
 - b) Privaat eigendom
- 4) Wordt het goed als cultureel erfgoed beschermd?
 - a) Beschermd goed
 - b) Goed ingeschreven op de bewaarlijst
 - c) Goed ingeschreven op de inventaris
 - d) Goed gelegen in een vrijwaringszone
- 5) Auteursrechtelijk beschermd goed?
 - a) Werk = "Originele schepping van de geest"
 - b) Binnen de termijn van 70 jaar na het overlijden van de auteur
 - c) Openbaar domein

II. JURIDISCHE VRAGEN OVER DE ACTIES ROND DE KOLONIALE SYMBOLEN

Mogelijke acties:

- Een informatiepaneel aanbrengen
- Het bestaande koloniale symbool markeren met verf, graffiti, enz. Een hedendaags kunstwerk oprichten
- Het koloniale symbool verplaatsen
- Het koloniale symbool afbreken en/of recycleren
- ...

1) Stedenbouwkundige vergunning voor elke actie?

a) Handelingen en werken vrijgesteld van stedenbouwkundige vergunning

Aanbeveling: Nadenken over de opportuniteit van de invoeging van een vrijstelling in het besluit van de Brusselse Hoofdstedelijk Regering van 13 november 2008 tot bepaling van de handelingen en werken die vrijgesteld zijn van een stedenbouwkundige vergunning, van het advies van de gemachtigde ambtenaar, van de gemeente, van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, van de Overlegcommissie evenals van de speciale regelen van openbaarmaking of de medewerking van een architect (genoemd het besluit “werken van geringe omvang”)? Het toepassingsgebied van een dergelijke vrijstelling dient goed te worden afgebakend (met betrekking tot bepaalde thema’s die deze koloniale symbolen overbrengen) – erover wakend dat een dialoog met het publiek plaatsvindt, ondanks de vrijstelling van openbaar onderzoek voortvloeiend uit de vrijstelling van vergunning

b) Handelingen en werken die een stedenbouwkundige vergunning vereisen

- i. Eventuele adviezen (college van burgemeester en schepenen, KCML...)

2) Daden van markering die als vandalisme worden beschouwd?

Aanbeveling: Koppelen aan een verplichte (participatieve) procedure om het morele element van de inbreuk van vandalisme te vermijden (artikel 534*bis* en *ter*), of eenvoudiger, beschikken over de toestemming van de eigenaar

3) Daden van markering of afbraak als strafbaar feit?

Aanbeveling: Koppelen aan een verplichte (participatieve) procedure om het morele element van de inbreuk bepaald in artikel 526 van het Strafwetboek te vermijden, en zich in elk geval van het akkoord van de eigenaar verzekeren

4) Inbreuk op het recht op integriteit van een werk dat als koloniaal symbool wordt beschouwd voor elke actie?

Aanbeveling: Analyse geval per geval om de rechten van de kunstenaar tegenover de rechten van de eigenaar en die van de samenleving in het algemeen af te wegen; in dialoog treden met de auteur of zijn erfgenamen.

HOOFDSTUK 7
AANBEVELINGEN
VOOR DE
DEKOLONISERING
VAN DE OPENBARE
RUIMTE IN HET
BRUSSELS
HOOFDSTEDELIJK
GEWEST

De dekolonisering van de openbare ruimte in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest moet deel uitmaken van een ruimer beleid van dekolonisering dat zich niet beperkt tot het Belgische koloniale verleden: het is nodig om te bouwen aan een inclusief Brussels Hoofdstedelijk Gewest waarin elke Brusselaar zich herkent en zich erkend voelt. Gelet op het mandaat van de Werkgroep beperken haar prioritaire algemene en specifieke aanbevelingen zich echter tot sporen m.b.t. het Belgische koloniale verleden in de openbare ruimte: in eerste instantie publieke sporen, in mindere mate ook privésporen.

De Werkgroep benadrukt bovendien dat de dekolonisering van de openbare ruimte deel moet uitmaken van een globaal beleid dat de impact en de gevolgen van de kolonisatie voor mensen van Sub-Saharaans Afrikaanse afkomst erkent. Daarom is het cruciaal een overeenkomstig beleid te ontwikkelen voor andere domeinen, waaronder een aantal die onder de bevoegdheid van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest vallen, zoals gezondheid, huisvesting, onderzoek, urbanisatie en werkgelegenheid.

Niet alle voorgestelde beleidsacties rondom deze koloniale sporen in Brussel vallen onder de bevoegdheden van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest of de gemeenten die er deel van uitmaken. Sommige behoren bijvoorbeeld tot de bevoegdheden van de Belgische Staat. Historisch waren sommige sporen ook nauw verbonden met koloniale sporen buiten het Gewest, zoals het (federale) Koninklijk Museum voor Midden-Afrika in Tervuren, dat zich in Vlaanderen bevindt, en het Agentschap Plantentuin Meise dat wordt beheerd door de Vlaamse overheid.⁷⁷ In het Huis van de Europese Geschiedenis van het Europese Parlement is de rol en het belang van de overzeese Europese kolonisatie onderbelicht, maar de instelling kan net een relevante plek zijn in Brussel om dit narratief te ontwikkelen.

Gelet op zijn functie als hoofdstad van België en Europa is het belangrijk dat het Brussels Hoofdstedelijk Gewest overleg pleegt met de federale overheid, Vlaanderen, de Franse Gemeenschap Brussel-Wallonië (CFWB) en de Europese Unie opdat zowel bepaalde problematiserende interventies als nieuwe (nationale) herdenkingsmonumenten tot stand kunnen komen 'in naam van het hele land' en hopelijk als voorbeeld kunnen dienen voor andere landen van de Europese Unie.

⁷⁷ Op de site van de Plantentuin werken zowel werknemers van de Vlaamse Overheid als van de Franse Gemeenschap, cf. <https://www.plantentuinmeise.be/fr/pQ5eCw/over-ons>.

7.1. Algemene beleidsmaatregelen voor een actief en continu dekoloniseringsbeleid van de openbare ruimte

7.1.1. Erkenning van koloniaal en postkoloniaal erfgoed

Een actief en continue dekoloniseringsbeleid van de openbare ruimte berust op de erkenning van koloniaal en postkoloniaal erfgoed dat zich niet beperkt tot expliciete en intentionele koloniale gedenktekens, maar ook aandacht heeft voor minder zichtbare en leesbare koloniale sporen en voor de geschiedenis van Congolezen, Rwandezen en Burundezen in Brussel en bij uitbreiding van personen van Sub-Saharaans Afrikaanse afkomst die geïdentificeerd worden als zijnde zwart als gevolg van de geschiedenis van de trans-Atlantische slavenhandel en de Europese kolonisatie van grote delen van Sub-Saharaans Afrika.

Terwijl veel koloniaal erfgoed nu al erkend is op basis van andere criteria, is dat niet het geval voor erfgoed verbonden met de historische aanwezigheid van Congolezen, Rwandezen en Burundezen in België. Dat erfgoed is fragiel. Eerdere pogingen om het gebouw in de Belliardstraat nr. 220, waar het *Centre International* en *Présence Africaine* gehuisvest waren, te redden faalden omdat het historische belang van het gebouw niet werd erkend. De benoeming van Matonge als 'deelwijk' van de Naamsepoort op de website van de gemeente Elsene en het bestaan van de bushalte Matonge zijn niet meer dan holle gestes als er geen actief beleid is om het Afrikaanse karakter van de wijk, dat onder druk staat, te bewaren. Gebouwen en sites die vanuit historisch perspectief belangrijk zijn voor mensen van Congolese, Rwandese en Burundese afkomst in België moeten in aanmerking kunnen komen voor bescherming, los van hun architecturale waarde.

Dit specifieke erfgoed heeft nood aan een specifiek beleid en aan constant verder onderzoek. Er is echter al voldoende onderzoek gebeurd om werk te kunnen maken van dekoloniaal beleid m.b.t. de openbare ruimte en koloniale sporen en om de communicatie over erfgoed en toerisme bij te werken. Bij evenementen zoals het *Festival van de Architectuur* en *Heritage Days*, het Jaar van de Art Nouveau (in de context van de Koloniale Tentoonstelling in Tervuren in 1897 'Congo stijl' genoemd) in 2023 enz. moet kritisch worden gekeken naar de koloniale oorsprong/implicatie van bepaalde gebouwen, door hun functie, financiering, materialen en typologie, en moet systematisch aandacht worden besteed aan erfgoed dat betrekking heeft op de geschiedenis van Congolezen, Rwandezen en Burundezen in Brussel, met bijzondere aandacht voor vrouwelijk erfgoed. Zo kan het grote publiek via bestaande kanalen kennis maken met koloniaal en postkoloniaal erfgoed.

FIG. 35. Sammy Baloji, *Hobé's Art Nouveau Forest and Its Lines of Color*, 2021. Baloji thematiseert de koloniale dimensies van de Belgische art nouveau. (Foto: Martin Argyroglo, met de toestemming van de kunstenaar)

Er moet echter nog heel veel verder onderzoek uitgevoerd worden door een heel scala van personen en organisaties: academische historici en amateurhistorici met expertise over koloniale geschiedenis en/of de geschiedenis van de aanwezigheid van personen uit Congo, Burundi en Rwanda en hun nazaten in België, over stadsgeschiedenis, en over koloniale geheugencultuur en propaganda; antropologen, architecten en bouwhistorici; heemkundige kringen; juristen, kunstenaars en kunstwetenschappers, sociologen, stedenbouwkundigen; Sub-Saharaanse activisten en verenigingen; verenigingen die werken rond de dekolonisering van de openbare ruimte, verschillende soorten instellingen (bedrijven, culturele instellingen, financiële instellingen, missiecongregaties...) die archieven, collecties enz. bewaren.

Mondelinge geschiedenis vormt een belangrijk aspect van dit onderzoek, zeker wat betreft de geschiedenis van de aanwezigheid van Congolezen, Burundezen en Rwandezen in Brussel. Er is nood aan een campagne om het publiek te sensibiliseren over het belang van erfgoed verbonden met de aanwezigheid van Congolezen, Rwandezen en Burundezen in Brussel; er kan ook gedacht worden aan een interactieve app, zoals *Ethnoally* (die mee werd ontwikkeld door Prof. Dr. Paolo Favero van de Universiteit van Antwerpen) die bezoekers aan de openbare ruimte toestaat om zelf informatie toe te voegen.

De Werkgroep vraagt ook aandacht voor erfgoed dat betrekking heeft op de rol die Brussel heeft gespeeld in de trans-Atlantische slavenhandel en vraagt dat dit onderwerp en haar dekoloniale behandeling prioritaire (onderzoeks)thema's worden voor Innoviris en voor subsidies voor erfgoedverenigingen. We zouden

eveneens overkoepelende onderzoeksprojecten over deze onderwerpen tussen Innoviris en BELSPO kunnen aangemoedigen.

7.1.2. Constante maatschappelijke dialoog over koloniale en postkoloniale sporen

De nadruk moet niet alleen liggen op verandering in de fysieke ruimte (aanwezigheden problematiseren, afwezigheden aanduiden), maar ook in de collectieve mentale ruimte. De beweging moet participatief en vooral inclusief zijn om ervoor te zorgen dat zoveel mogelijk bewoners zich thuis voelen in Brussel.

Voor wat betreft gecontesteerde (intentionele) koloniale gedenktekens, begint de maatschappelijke dialoog vanaf het moment dat ze fysiek en dus zichtbaar worden gecontesteerd. Nadien moeten deze gedenktekens worden voorzien van een tijdelijk verklarend bord dat informatie bevat over wat wordt afgebeeld, de gebruikte materialen, het problematische karakter van de representatie en de iconografie (cf. *hoofdstuk 5*), maar ook over de data van informatiebijeenkomsten die georganiseerd zullen worden om de maatschappelijke dialoog formeel te organiseren.

Bij fysieke contestatie komt het er immers op aan om geval per geval een dialoog op gang te brengen. Wij nodigen de lokale autoriteiten uit een participatief proces te ontwikkelen waarbij ze bewoners, personen en verenigingen die bezig zijn met dekolonialiteit en andere (extra)lokale actoren betrekken. De debatten moeten omkaderd worden met voorlichtingsbijeenkomsten en moeten bijdragen tot betere kennis van de koloniale en postkoloniale geschiedenis.

De bedoeling is niet om de geschiedenis te wissen (cf. *hoofdstuk 1*), maar om haar ook te vertellen vanuit het perspectief van de onderdrukten dat momenteel geheel ontbreekt. Om het exclusieve perspectief van de veroveraars te overstijgen en een openbare ruimte te creëren rond nieuwe waarden van gelijkheid en veerkracht, is het nodig de kolonisatie te erkennen als een gemeenschappelijk gedeeld verleden, de bron van een nieuwe manier van samenleven. Deze burgerdialoog moet beperkt zijn in de tijd en moet leiden tot een concrete keuze die geen afwezigheid (en dus geen taboe) creëert, maar een tegen-verhaal.

Wij raden een benadering op basis van een volksstemming af. Zoals recente gevallen in binnen- en buitenland hebben getoond, kiezen bewoners ofwel voor een neutrale naam om elke mogelijk controversie in de toekomst te vermijden (zoals bv. *Park View House* als de nieuwe naam van het voormalige het *Cecil Rhodes House* in Londen (Gentleman 2021)) of een naam die vervolgens opnieuw weerstanden of blinde vlekken aan het licht brengt (zoals de Annie Cordy-tunnel die enerzijds verwijst naar Brusselse populaire cultuur en anderzijds de koloniale elementen in het oeuvre van de zangeres negeert). Vanuit een dekoloniaal perspectief is het trouwens nodig om verwijzingen naar witte kolonisatoren te vervangen door verwijzingen naar (voormalige) koloniale onderdanen. Vandaar het belang van herinneringseducatie (cf. §7.1.4.).

Als wordt beslist een beeld, buste, monument, plakkaat, straatnaam, enz. te verwijderen, dan moet vermeden worden dat dit gebeurt zonder ceremonie en

zonder een spoor van het debat achter te laten. De autoriteiten moeten een verklarende tekst verspreiden waarin de datum van verwijdering en de eventuele toekomstige locatie van het koloniale gedenkteken worden aangekondigd. De verwijdering van beelden, bustes, monumenten, plakATEN, enz. en de herbenoeming van straatnamen moeten op een ceremoniële manier gemarkeerd worden, in aanwezigheid van de actoren en organisaties die bij het voorafgaande proces betrokken waren.

De bevolking moet ook op de hoogte worden gehouden van de vervanging (idealiter) van het gedenkteken in kwestie (cf. *hoofdstuk 5* en *infra*).

Bij intentionele koloniale herdenkingstekens moet het begrip '~~vandalisme~~' worden genuanceerd, zowel bij het beheer ervan als bij gerechtelijke procedures. De Werkgroep wil geen *carte blanche* geven aan al wie objecten in de openbare ruimte wil vernietigen of vandaliseren, maar erkent dat de fysieke sporen van contestatie van bepaalde koloniale monumenten, beelden en straatnamen geen zuiver destructief ~~vandalisme~~ zijn. Het zijn gerichte handelingen die het signaal uitzenden om de samenleving te dekoloniseren en de monumentale representaties uit het koloniale regime te herzien: dergelijke interventies openen een debat of brengen een historische waarheid aan het licht.

Hoewel regelmatig uitgewist, hebben activistische interventies op koloniale standbeelden hun rol gespeeld als getuigen en katalysatoren van de geschiedenis. Dergelijke fysieke contestatie van koloniale gedenktekens zou voor de verantwoordelijke autoriteiten een signaal moeten zijn om zo snel mogelijk een dialoog met burgers op gang te brengen over het monument in kwestie. Een verklarend informatiebord plaatsen is te verkiezen boven onmiddellijke restauratie.

De verantwoordelijkheid voor het problematiseren van deze monumenten mag niet alleen aan het publiek worden overgelaten. Wij dringen erop aan lokale processen op gang te brengen die ruimte en tijd laten voor een dialoog met de burger als fundamentele stap vóór elke definitieve interventie. In een eerste fase kan de dialoog de vorm aannemen van tijdelijke participatieve werken, op het koloniale gedenkteken of in zijn omgeving. Deze interventies kunnen op korte termijn uiting geven aan debatten. In een tweede fase, moet er via co-creatie een tegendiscours worden ontwikkeld dat veruitwendigd wordt in een nieuwe creatie op de plaats van het gecontesteerde koloniale gedenkteken. De inzet daarbij is om een lokaal antwoord te bieden op de volgende vragen: wie, welke gebeurtenis en welke waarden willen wij in onze openbare ruimte vieren en gedenken?

Men dient rekening te houden met het feit dat ook nog na de ontwikkeling van een gewestelijk dekoloniseringsbeleid fysieke koloniale sporen in de publieke ruimte het risico lopen om toch ~~gevandaliseerd~~ te worden. Daarom pleiten we ervoor dergelijke interventies niet te vervolgen en bepleiten we een beheer van monumenten dat ruimte laat voor sporen van dekoloniale contestatie: graffiti, schilderijen, tijdelijke interventies, plakATEN waarop mensen hun mening kunnen uiten, enz.

Als ~~gevandaliseerde~~ beelden, monumenten en straatnamen na verloop van tijd gerestaureerd worden, dan moet het ~~vandalisme~~ gedocumenteerd worden via foto's of beeldopnames.

Recent werd het ~~ge vandaliseerde~~ beeld van generaal Storms opnieuw gereinigd. Omdat noch de gemeente Elsene, noch het Brussels Hoofdstedelijk Gewest daarvoor verantwoordelijk zijn, mag men veronderstellen dat het om een (anoniem) burgerinitiatief ging, vergelijkbaar met een groep monarchisten die systematisch de bekladde buste van Leopold II in het park van het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika reinigt/restaureert. De Werkgroep raadt aan dat Urban.brussels duidelijk communiceert dat restauratie professioneel moet gebeuren en dat restauratiepogingen door amateurs nog meer schade kunnen aanrichten.

7.1.3. Juridische aanbevelingen

Er moet nagedacht worden over de wenselijkheid van een vrijstelling die moet worden ingevoegd in het besluit van de Brusselse Hoofdstedelijke Regering tot bepaling van de handelingen en werken die vrijgesteld zijn van:

- een stedenbouwkundige vergunning;
- het advies van de gemachtigde ambtenaar, van de gemeente;
- het advies van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen;
- de overlegcommissie;
- de speciale regelen van openbaarmaking of van de medewerking van een architect (de zogenaamde opdracht 'kleine werken').

Men moet voorzichtig zijn met het specificeren van de reikwijdte van een dergelijke vrijstelling (met verwijzing naar bepaalde thema's die door deze koloniale sporen worden opgewekt) – zorg ervoor dat er een dialoog met het publiek plaatsvindt, ondanks de vrijstelling van een openbaar onderzoek met betrekking tot de vergunning vrijstelling (cf. *infra* en *hoofdstuk 6*).

Met betrekking tot als ~~vandalisme~~ beschouwde markeringsacties adviseert de werkgroep om bij gecontesteerde koloniale sporen en symbolen als tijdelijke maatregel een gesuperviseerde (participatieve) procedure aan te brengen om de morele component van het delict vandalisme te vermijden (artikel 534bis en ter), of beter gezegd toestemming verkrijgen van de eigenaar.

Wat betreft markerings- of sloopacties, beveelt de Werkgroep aan om een gecontroleerde (participatieve) procedure aan te brengen om het morele element van de overtreding bedoeld in artikel 526 van het Wetboek van Strafrecht te vermijden en om op welke manier dan ook de instemming van de eigenaar te verkrijgen.

Met betrekking tot de inbreuk op het intellectueel eigendomsrecht op de integriteit van een werk dat als een koloniaal symbool wordt beschouwd, beveelt de werkgroep aan om geval tot geval te analyseren om de rechten van de kunstenaar af te wegen tegen de rechten van de eigenaar en die van de samenleving in het algemeen; en in dialoog te treden met de auteur of zijn erfgenamen.

7.1.4. Herinneringseducatie

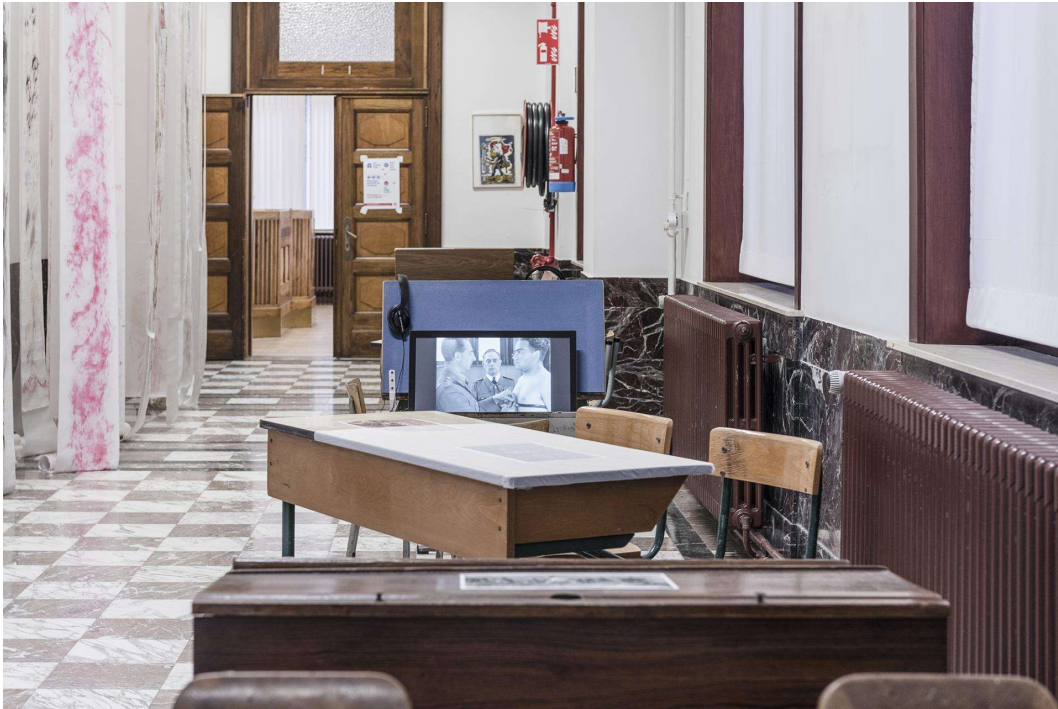

FIG. 36. Pélagie Gbaguidi, *The Missing Link. Dicolonisation Education by Mrs Smiling Stone*, 2017 (opstelling tijdens Congoville in 2021). Met de toestemming van de kunstenaar en Xeno X.

De inzet is om de herziening van de officiële vertegenwoordiging van de koloniale herinnering in de openbare ruimte te combineren met de verspreiding van kennis over koloniale geschiedenis en een bezinning over zijn blijvende, actuele gevolgen in België en in de landen van voormalig Belgisch Afrika.

Herinneringseducatie moet:

- burgers het beeld van een eerlijk en veerkrachtig Brussel ten overstaan van zijn koloniale verleden aanbieden;
- de historische rol van Brussel als epicentrum van officiële monumentale herinneringen aan de kolonisatie in Congo, Rwanda en Burundi erkennen en kritische tools aanrijken om deze monumentale herinnering te kunnen problematiseren;
- de geschiedenis van de aanwezigheid van Congolezen, Burundezen en Rwandezen in Brussel erkennen;
- bezinningsmomenten, conferenties, debatten en sensibiliseringsactiviteiten over dit thema organiseren.

Deze herinneringseducatie beperkt zich momenteel grotendeels tot de activiteiten van Sub-Saharaans Afrikaanse verenigingen zoals *Bakushinta*, *Bamko* en *Collectif Mémoire Coloniale et Lutte contre les Discriminations* die in Brussel dekoloniale wandelingen organiseren rond bepaalde thema's of in sommige buurten. Aangezien deze methode haar nut heeft bewezen, bevelen we aan deze initiatieven op grotere schaal te ontplooiën en andere organisaties die rondleidingen in Brussel organiseren aan te moedigen om gidsen van Sub-Saharaans Afrikaanse afkomst in dienst te nemen. De betrokkenheid van

dekoloniale verenigingen moet een systematisch onderdeel van het hele proces worden. Correcte tewerkstellingsvoorwaarden en vergoedingen maken daar eveneens deel van uit.

7.2. Algemene aanbevelingen voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest

7.2.1. Een regionaal dekoloniseringbeleid

7.2.1.1. Algemeen

Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest moet een dekoloniseringsplan uitwerken op de schaal van het hele Gewest, dat rekening houdt met de verspreiding van koloniale sporen over het hele Gewest: sommige gemeenten of zelfs wijken worden meer gemarkeerd door verschillende soorten koloniale sporen dan andere. Alleen het Gewest kan het volledige overzicht houden, ook wat betreft de ontwikkeling van nieuwe thema's en representaties verspreid over het grondgebied.

Wij pleiten voor een goed evenwicht tussen de coördinatie binnen het Brussels Gewest en het lokale beleid inzake dekolonisering van de openbare ruimte. Op die manier kunnen de lokale acties mee een uitwerking vormen van een gedeelde visie en zo is er in het regionaal plan ook betrokkenheid en inbreng vanuit de gemeentes die hiertoe aangemoedigd moeten worden.

Dit plan zal dienen als een algemeen scenario, met inbreng van de gemeenten, voor de coördinatie van de transformatie van specifieke terreinen en clusters (cf. §5.2.2).

Op basis van deze gemeenschappelijke doelstellingen kunnen de gemeenten zelf vorm geven aan de ontwikkeling van bepaalde onderdelen. Het Gewest moet de 19 Brusselse gemeenten steunen in hun proces van dekolonisering van de openbare ruimte door hen de nodige instrumenten te geven om beslissingen te nemen in hun eigen gemeenten.

Een masterplan voor het hele Gewest laat toe om op een ruimtelijk en thematisch gecoördineerde manier concrete scenario's voor de transformaties van stedelijke geheugenplekken en de ontwikkeling van nieuwe geheugenplekken op het grondgebied te verbeelden en aan te sturen. In het bijzonder stedelijke clusters van sporen (bijvoorbeeld in de Koningswijk en de Leopoldswijk) en koloniaal erfgoed met een stedenbouwkundige dimensie (bijvoorbeeld het Jubelpark met zijn assen) vereisen visievorming op de stadsgewestelijke schaal. Een masterplan biedt ook een toets- en richtkader voor de gegarandeerde aanwezigheid en distributie van te ontwikkelen thema's (cf. §5.2.) en representaties. Ook de balans tussen (kritische) erfgoedvalorisatie en stedelijke transformatie kan via een masterplan expliciet worden gemaakt.

De ontwikkeling van het masterplan moet ook in dialoog gebeuren met het middenveld, andere beleidsniveaus, instellingen, stedelijke actoren en het opvolgingscomité (cf. §7.2.2.). Het is tegelijk zelf een wervend visiedocument dat verdere dialoog en toe-eigening mogelijk moet maken bij de uitwerking van deelprojecten door bijvoorbeeld een gemeente of een federale museuminstelling. Ook het opzetten van gecoördineerde samenwerkingen met bijvoorbeeld de federale museuminstellingen gebeurt het best via het Gewest.

7.2.1.2. Jaarlijkse herdenkingsdagen

Herinneringen moeten niet alleen in de ruimte, maar ook in de tijd gemarkeerd worden door de organisatie van:

- een jaarlijkse herdenkingsdag over de koloniale geschiedenis die:
 - slachtoffers van de kolonisatie moet herdenken;
 - de veerkracht, het verzet en de weerstand van koloniale onderdanen moet eren;
 - moet aanzetten tot nadenken over de rol die Congolezen, Rwandezen en Burundezen gespeeld hebben in de Belgische geschiedenis.
- een jaarlijkse herdenking van de onafhankelijkheid van Congo, Rwanda en Burundi. Voormalig Premier Sophie Wilmès creëerde een precedent toen ze in 2020 een gedenksteen voor de Congolese onafhankelijkheid inhuldigde aan de inkomhal van het gemeentehuis van Elsene.

7.2.1.3. Een nationaal monument ter herdenking van de slachtoffers van de Belgische kolonisatie van Congo, Rwanda en Burundi

Dit monument wordt idealiter gecreëerd op een symbolisch beladen plaats. Bij de specifieke aanbevelingen (cf. §7.4.) wordt het Troonplein aangewezen als een geschikte locatie, in een vervangingsscenario (met materieel hergebruik) van het huidige ruitersstandbeeld van Leopold II.

7.2.1.4. Oprichting van een documentatiecentrum

Op korte termijn moet een documentatiecentrum worden opgericht om:

- i.s.m. verschillende experts een inventaris bij te houden van al het koloniale en postkoloniale erfgoed: niet alleen intentionele koloniale herdenkingstekens, maar ook sporen die wijzen naar de geschiedenis van de aanwezigheid van Congolezen, Burundezen en Rwandezen;
- de informatie over dit erfgoed beschikbaar te stellen:
 - aan de gemeenten van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest;
 - aan het publiek en dit via verschillende media: een interactieve app, georganiseerde wandelingen, publicatie van boeken (bijvoorbeeld in de collectie *Brussel, Stad van Kunst en Geschiedenis*), teksten op de website van het documentatiecentrum etc.
- als referentiepunt te dienen voor de Brusselse gemeenten en het opvolgingscomité;

- contacten te leggen met andere organisaties die vanuit een internationaal perspectief rond hetzelfde thema werken;
- de analyse van concrete dossiers voor te bereiden om de verdere besluitvorming te ondersteunen;
- op te treden als tussenpersoon tussen de verschillende actoren (advocaten, ambtenaren, experts, instellingen, middenveld, etc.) ter ondersteuning van het opvolgingscomité;
- om een aanspreek- en steunpunt te bieden voor bedrijven, financiële instellingen, horeca, privépersonen, publieke instellingen (culturele instellingen, scholen), religieuze organisaties, verenigingen, enz. dat hen daarbij:
 - sensibiliseert over de problematiek van koloniale sporen;
 - aanmoedigt om onderzoek te doen/te laten verrichten over de rol die zij gespeeld hebben in het koloniale verleden en/of de geschiedenis van de aanwezigheid van Congolezen, Rwandezen en Burundezen en hun nazaten en die informatie te delen met het publiek via hun website, publicaties, tentoonstellingen etc.
- specifieke privéinstellingen adviseert om foutieve informatie over het koloniale verleden te corrigeren (zoals bv. de informatie op de website van het *Hôtel des Colonies* in Sint-Joost-ten-Node).

7.2.1.5. Oprichting van een museum over Brussel als koloniale en postkoloniale stad

Op (midden)lange termijn moet dit documentatiecentrum ondergebracht worden in een fysiek museum over Brussel als koloniale stad en postkoloniale stad in relatie tot het koloniale verleden. Het museum zorgt er voor dat 'geen geheugen verloren gaat' maar dat de stad, en haar bezoekers, zich net bewuster een kritisch geheugen kunnen vormen. Het museum biedt met vaste en tijdelijke tentoonstellingen een overzicht van en inzicht in de historische samenhang van de ontwikkeling van Brussel en zijn monumenten met de (post)koloniale geschiedenis van België en zijn (voormalige) kolonie en mandaatgebieden. Het museum kan ook onderdak bieden aan een aantal (kleinere) beelden en monumenten die verplaatst werden uit de openbare ruimte en daar kritisch gecontextualiseerd kunnen worden, samen met bijvoorbeeld relevante archiefstukken, documenten en getuigenissen.

7.2.1.6. Oprichting van een centrale 'stortplaats' voor afgedankte bustes, monumenten, standbeelden, plakaten etc.

Naast de oprichting van een museum met documentatiecentrum beveelt de werkgroep ook de aanleg van een centrale 'stortplaats' aan voor het Gewest, waar (ook grote) afgedankte koloniale beelden en andere herdenkingsmonumenten die weggehaald werden uit de openbare ruimte kunnen in worden ondergebracht, als één van de mogelijke bestemmingen (sommige beelden komen bv. wel in een museum terecht). Dergelijke stortplaats/bergplek is geen louter logistieke infrastructuur, maar een symbolische openbare plek en één van de bestanddelen die de dekoloniale transformatie van het stedelijk monumentenlandschap zullen markeren.

Verder beveelt de werkgroep onder de rubriek van specifieke aanbevelingen aan om in het Jubelpark deze stortplaats voor (brokstukken van) weggevoerde koloniale monumenten in te richten (cf. §7.4.1.3). Drie aandachtspunten:

- Belang van de esthetiek en zijn betekenis: geen opstelling van de objecten als monumenten, ook geen begraafplaatsesthetiek.
- Belang van de betekenis van de naam: geen museum, begraafplaats, wel een bergplaats (bvb. bergplaats voor kernafval) / stortplaats (exacte naam verder te overwegen). Het gaat eerder om een ‘*dépotoir*’ dan depot. Depot klinkt immers zoals een erfgoed- of museumdepot: wat bijgehouden wordt om later tentoon te stellen, te onderzoeken; het moet echter duidelijk zijn dat het hier om bewust symbolisch en materieel opgegeven voormalige vereringsobjecten gaat.
- Er moet beperkt informatie gegeven worden over de inhoud en logica van de ‘stortplaats’.

7.2.1.7. Verplaatsing van bepaalde koloniale beelden in de openbare ruimte naar musea in Brussel, inclusief federale musea

Brusselse musea kunnen een sleutelrol spelen in het brengen van een ge-update, dekoloniale en meerstemmige geschiedenis van het Belgische koloniale verleden, in interactie met de monumentale voorstellingen van deze geschiedenis en het gemarkeerde koloniaal stedelijk erfgoed in de openbare ruimte. Dit veronderstelt dan wel een actief dekoloniaal beleid bij deze musea dat zich niet beperkt tot de contextualisering van standbeelden, bustes, plakaten enz. die op termijn kunnen terechtkomen in museumcollecties, maar ook oog heeft voor personeelsbeleid, zeker op het vlak van curatoren, collectievorming, tentoonstellingsprogrammatie, samenwerking met externe curatoren uit Congo, Rwanda en Burundi / van Congolese, Rwandese en Burundese afkomst enz. (cf. §3.3.11.).

Het kan gaan om kunst(historische) musea, zoals Museum van Elsene, de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, maar ook om het Koninklijk Instituut voor Natuurwetenschappen enz., op voorwaarde dat beelden daar niet louter getoond worden omwille van hun esthetische of historische kwaliteiten maar actief kritisch gecontextualiseerd worden. We zijn er ons van bewust dat veel musea kampen met plaatsgebrek, maar de Werkgroep dringt desalniettemin aan op zinvolle samenwerkingen om problematische monumenten uit de openbare ruimte weg te halen en ze te contextualiseren in een museaal kader.

7.2.1.8. Nieuwe herdenkingsplekken, monumenten en kunstwerken in de openbare ruimte

Niet alleen de vervanging van bestaande en de creatie van nieuwe gedenktekens (incl. toponiemen) over de (post)koloniale geschiedenis zullen bijdragen aan de dekolonisering van de Brusselse openbare ruimte en het inclusiever maken ervan. Ook kunst in de publieke ruimte kan hiertoe bijdragen. De werkgroep adviseert bij de creatie van nieuwe monumenten en kunstwerken in de publieke ruimte nadrukkelijk kansen te bieden aan kunstenaars en ontwerpers van Sub-Saharaans Afrikaanse afkomst die in België wonen.

7.2.1.9. Een aantal algemene aanbevelingen m.b.t. intentionele koloniale sporen

7.2.1.9.1. Algemeen

Als vector van verandering moet het Gewest een participatief en educatief proces op gang brengen voor de herbenoeming van straten en de verwijdering en vervanging van monumenten op gewestwegen. Aangezien de kolonialiteit van ons stadsweefsel via de Tervurenlaan verbonden is met het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika moet een partnerschap tussen het Brussels Gewest en de gemeente Tervuren tot stand worden gebracht.

Zoals vermeld in eerdere hoofdstukken kan de geschiedenis niet herleid worden tot de acties van individuele 'helden' (en in mindere mate 'heldinnen') maar moet via de dekolonisering van de openbare ruimte het grote bestaande onevenwicht doorbreken om tot een betere vertegenwoordiging te komen wat betreft geslacht, herkomst en een aantal thema's, waaronder:

- zwarte mensen die een rol hebben gespeeld in de strijd voor de afschaffing van de trans-Atlantische slavenhandel;
- Congolezen, Rwandezen en Burundezen die:
 - op verschillende vlakken hebben bijgedragen tot de politieke en economische dekolonisatie van hun landen;
 - tijdens de twee wereldoorlogen hebben gevochten in/voor België of tijdens Wereldoorlog II lid waren van een verzetsbeweging of het geheime leger;
 - belangrijke figuren zijn (geweest) op artistiek, cultureel, economisch, literair, politiek, sociaal enz. vlak, niet alleen tijdens de koloniale, maar ook tijdens de prekoloniale en postkoloniale periode.

Het eerste criterium daarbij moet zijn dat de gedeelde geschiedenis tussen België, Congo, Rwanda en Burundi aan bod komt en een tweede criterium dat het gaat om personen van Sub-Saharaans Afrikaanse afkomst die een link hebben met België. Zo moet men bijvoorbeeld niet de voorkeur geven aan Nelson Mandela boven Patrice Lumumba, aan George Floyd boven Semira Adamu, Lamine Moïse Bangoura of Yaguine Koita en Fodé Tounkara, aan Rosa Parks of Miriam Makeba boven Mathilde Idalie Huysmans of Marie N'koi. Het is daarbij belangrijk om uit te leggen wat deze personen verwezenlijkt hebben.

7.2.1.9.2. Toponymie

Hoewel vrouwen de helft uitmaken van de bevolking, verwijzen slechts 6,1% van alle straatnamen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest naar vrouwen (De Sloover 2020). Onder de voorstellen die gedaan werden op de site <https://equalstreetnames.brussels/nl/index.html#10.78/50.8389/4.363> vinden we een aantal Congolese vrouwen (Sophie Kanza, Maman Marie Muilu Kiawanga Nzitani, Marie N'koi, de Belgisch-Congolese Mathilde Idalie Huysmans, de Nigeriaanse Semira Adamu en de Zuid-Afrikaanse Miriam Makeba.

Recent hernoemde de MIVB een bushalte in de Koloniënstraat tot Rosa Parks-halte. We beseffen dat het veranderen van een bus- of tramhalte gemakkelijker is

dan het veranderen van een straatnaam of de naam van een metrohalte, maar het contrast tussen de straatnaam en de naam van de bushalte in kwestie is pijnlijk en moeilijk te begrijpen voor het grote publiek dat niet noodzakelijk beseft wie verantwoordelijk is voor deze veranderingen.

De aard en de locatie van de straten, pleinen etc. die vernoemd worden naar personen uit Sub-Saharaans Afrika is een bijzonder aandachtspunt. De Lumumbasquare is bijvoorbeeld een plein waar niemand woont en waar vooral passanten langskomen. Dat ondergraaft de symbolische betekenis van de nieuwe naam.

We raden aan een chronologie op te stellen van de namen die prioritair moeten veranderd worden. In afwachting zouden alle koloniale toponiemen idealiter uitgelegd worden.

Namen die tot verwarring leiden zoals de Charles Lemairestraat in Oudergem en de Renkinstraat in Schaarbeek (cf. §4.3.2.5.) moeten worden voorzien van een korte uitleg. Een goede algemene vuistregel is dat als iemand waard wordt geacht zijn/haar naam aan een publieke ruimte te geven, het publiek recht heeft te weten waarom dat zo is.

Bij dubbelzinnige gevallen, zoals Generaal Jacques (cf. §4.3.2.1.) en Alexandre Galopin (cf. §4.3.2.2.) bevelen we een naamswijziging aan, gelet op de behoefte aan de vertegenwoordiging van mensen die tot groepen behoren in een minderheidspositie.

7.2.1.9.3. Beelden, bustes, monumenten, plakkaten etc.

De locatie waar een driedimensioneel intentioneel koloniaal herdenkingsteken zich bevindt kan een belangrijke afweging zijn om te beslissen over zijn toekomst.

Kerkhoven zijn openbare ruimtes, maar graven zelf zijn privé. Kerkhoven zijn plekken waar mensen komen om hun naaste overledenen te herdenken. Doden moeten op hun laatste begraafplaats in vrede kunnen rusten en men moet ten allen tijde respect hebben voor hun nabestaanden. Daarom raden we aan om bijvoorbeeld de zerk van Hubert Lothaire met inscriptie van Albert I (cf. §3.3.9.) ongemoeid te laten, ook al kan men ernstige vragen stellen bij de acties van de man in de Onafhankelijke Congostaat.

Wat Leopold II betreft, stelt de werkgroep voor een onderscheid te maken tussen gedenkplaten op privé-terreinen die herinneren aan de inhuldiging van gebouwen door deze koning, zoals de Koninklijke Sint-Hubertusgalerijen, die privé-bezit zijn, en standbeelden die ter nagedachtenis aan hem in de openbare ruimte worden opgericht. Ze beveelt niet éézijdig aan om alle standbeelden van Leopold II te verwijderen uit de openbare ruimte, maar wel om de monumentale herinnering van Leopold II met verschillende interventiestrategieën kritisch te ontmantelen en te actualiseren. De verwijdering of ingrijpende transformatie van het belangrijkste monument ter ere van Leopold II, het ruitersstandbeeld op het Troonplein (cf. §7.4.1.1.), moet op het niveau van het hoofdstedelijk gewest deze officiële herziening inluiden. Bij andere beelden, in verschillende gemeenten, kunnen overlegprocessen tot vergelijkbare of andere narratieven en interventies komen. Daarnaast stelt de werkgroep ook voor om systematisch te signaliseren waar en

op welke manier Leopold II de openbare ruimte in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest vorm heeft gegeven en zo ook stedelijke plekken en infrastructuur alsook koloniaal erfgoed, verbonden met deze vorst, in bredere zin te problematiseren.

7.2.1.10. Signalisatie, bescherming, dekoloniale valorisatie en ontsluiting van koloniaal en postkoloniaal erfgoed

7.2.1.10.1. Signalisatie

Er moet een duidelijke en coherente signalisatie ontwikkeld worden voor koloniaal en postkoloniaal erfgoed in al zijn vormen:

- individuele plakaten voor:
 - intentionele koloniale herdenkingstekens: beelden, bustes, monumenten, plakaten, straatnamen...;
 - historische personen en gebeurtenissen: een systeem vergelijkbaar met de blauwe plakaten van *English Heritage* (zie: <https://www.english-heritage.org.uk/visit/blue-plaques/>);
 - historische gebouwen en sites: een systeem vergelijkbaar met de plakaten in Brussel-Hoofdstad.
- een overzicht van gebouwen en sites per wijk: een systeem vergelijkbaar met de plakaten in Brussel-Hoofdstad;
- informering over de veranderingen m.b.t. gecontesteerde intentionele herdenkingstekens met vermelding van bijvoorbeeld de datum van verwijdering, vervanging, historische informatie, enz.

7.2.1.10.2. Bescherming

Met gerichte beschermingen van historische gebouwen en stedelijke sites moeten belangrijke (representatieve zowel als zeldzame) getuigenissen van de administratieve, economische en culturele rol van Brussel als hoofdstad van de koloniale metropool bewaard blijven, net zoals representatieve en zeldzame getuigenissen van de aanwezigheid en de acties van gekoloniseerde personen en van hun afstammelingen tijdens en na de koloniale periode.

7.2.1.10.3. Dekoloniale valorisatie en ontsluiting

De nodige intellectuele en financiële investeringen moeten worden opgezet om het koloniaal erfgoed voor het publiek toegankelijk en beleefbaar te maken. De situering, duiding en de erfgoedwerking rondom de erfgoedobjecten moeten ook vanuit dekoloniaal oogpunt worden geactualiseerd.

7.2.2. Een opvolgingscomité

Dit comité zal toezien op de opvolging en de uitvoering van de aanbevelingen van de Werkgroep. We vinden het belangrijk dat dit comité zich op dit punt op lange termijn kan professionaliseren, zodat dit werk niet beperkt blijft tot de politieke wil van het moment.

Het comité zal ook een netwerk vormen van de verschillende actoren onder wie burgers, culturele instellingen en verenigingen, erfgoedactoren, kunstenaars, politieke vertegenwoordigers, verenigingen van Afrodescendenten enz. Het comité moet niet alleen zorgen voor een billijke vertegenwoordiging in het besluitvormingsproces, maar ook als referentie-instelling fungeren en onder meer de volgende taken vervullen:

- een methodologie ontwikkelen voor dekolonisering i.s.m. buurtbewoners en experts, inclusief verenigingen van Afrodescendenten, die rekening houdt met *good practices* in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en elders;
- een herdenkingsdag (cf. §7.2.1.2.) benoemen en een datum kiezen die verband houdt met de koloniale geschiedenis, maar verschilt van de onafhankelijkheidsdata of de belangrijkste data van Congo, Rwanda en Burundi;
- een lijst opstellen van problematische koloniale toponymie en een prioriteitenlijst opstellen van de namen die in eerste instantie moeten herdoopt worden;
- een lijst opstellen van verenigingen die actief zijn op het gebied van de dekolonisering van de openbare ruimte in Brussel, zoals *Bakushinta*, *Bamko*, *Change*, *Collectif Mémoire Coloniale et Lutte contre les Discriminations*; hun capaciteit versterken door hen de mogelijkheid te geven om subsidies te verkrijgen en door hun structurele opvolging aan te bieden;
- overleg plegen met de adviesgroep die Staatssecretaris voor Relance, Strategische investeringen en Wetenschapsbeleid Thomas Dermine heeft samengesteld om voorstellen te doen over de toekomst van het Jubelpark in aanloop naar de 200ste verjaardag van de Belgische onafhankelijkheid (cf. §7.4.1.3.);
- een lijst opstellen van verschillende vormen van veerkracht, verzet en weerstand (op artistiek, cultureel, militair, religieus, etc. vlak) van tot slaafgemaakte personen (zoals Oloudah Equiano, Jean-Jacques Dessalines, Marie-Cessette Dumas, Abram Petrovich Gannibal, Ignatio Sanchez), Congolezen, Rwandezen en Burundezen en Belgen van Congolese, Rwandese en Burundese afkomst tijdens de koloniale en postkoloniale tijd (zoals Paul Bonga Bonga, Augusta Chiwy, Paul Panda Farnana, Adou Elenga, Mathilde Idalie Huysmans, Lusinga Iwa Ng'ombe, Joseph Malula, Marie Muilu, Denis Mukwege, Louis Rwagasore, Lomami Tshibamba) die herinnerd kunnen worden in de openbare ruimte.

Het is immers belangrijk dat Congolezen, Rwandezen en Burundezen niet altijd en in eerste instantie worden afgebeeld als slachtoffers van de Belgische kolonisatie.

7.2.3. Een dekoloniaal bewustzijn en aanwervingsbeleid voor Urban.brussels

De aanneming van verschillende resoluties en de oprichting van de Werkgroep geven aan dat de Brusselse regering bereid is om een dekoloniaal proces op gang te brengen dat begint met bewustwording en het leren kennen van de koloniale geschiedenis en zijn postkoloniale consequenties. Ambtenaren die instaan voor de uitvoering van een dekoloniseringsbeleid moeten op alle niveaus, via dekoloniale

wandelingen, lectuur, lezingen, de organisatie van conferenties, workshops, tentoonstelling enz. bewust worden gemaakt van wat dekolonisering precies inhoudt.

De diversificatie van het team van Urban.brussels is een noodzakelijke vereiste voor de dekolonisering van de publieke ruimte op het vlak van stedenbouw, cultureel erfgoed en stadswaardering.

7.3. Bijkomende aanbevelingen voor de 19 gemeenten van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest

De gemeenten moeten onderzoek ondernemen naar koloniale sporen op basis van hun archieven en in samenwerking met verschillende soorten experts (cf. §7.1.1.).

Het gemeentelijk niveau is de plaats van de burgerdialoog en daarmee ook de basis van het proces van maatschappelijke dialoog dat we centraal willen stellen. Daartoe moet elke gemeente een groep voor de dekolonisering van de openbare ruimte oprichten die in eerste instantie bestaat uit vertegenwoordigers van het middenveld, inclusief Sub-Saharaans Afrikaanse verenigingen en leden van het gemeentepersoneel en die onder meer de volgende taken heeft:

- de selectie van tijdelijke participatieve werken i.s.m. de Culturele Dienst van de gemeente;
- in het geval van gecontesteerde koloniale gedenktekens:
 - de organisatie van ceremonies, debatten en voorlichtingsbijeenkomsten, waaraan bewoners, experts, vrijwilligersorganisaties en andere (extra-)lokale actoren deelnemen, die moeten bijdragen tot herinneringseducatie;
 - de communicatie bepalen van het hele proces,
 - beslissen over de toekomst van elke specifieke casus;
- i.s.m. met lokale en externe experts, organisaties, personen, verenigingen etc. onderzoek doen over het koloniale verleden van de gemeente en over de geschiedenis van de aanwezigheid van Congolezen, Burundezen en Rwandezen en deze informatie via verschillende kanalen ter beschikking stellen van de bewoners.

7.4. Aanbevelingen voor een aantal koloniale sporen

7.4.1. Prioritaire beelden, monumenten, plakkaats en sites die herzien moeten worden als voorbeelden en katalysatoren van een uitgebreider proces en mogelijke scenario's

De verschillende standbeelden, monumenten, gedenkplaten en locaties zijn beschreven in *hoofdstuk 4*.

7.4.1.1. Het ruiterstandbeeld van Leopold II aan het Troonplein

Er is binnen de werkgroep genoeg draagvlak om het standbeeld van koning Leopold II, de belangrijkste representatie van deze vorst te Brussel aan het Troonplein, weg te halen of aan te passen (cf. analyse §4.3.1.1.). Niet in het minst omdat het zich bevindt op een heel prominente plaats in de Koningswijk, het Belgische politieke centrum en zichtbaar is langs de Brusselse stadsring. Het standbeeld van Leopold II aan het Troonplein is niet beschermd maar bevindt zich in een beschermingszone.

Aangezien het ruiterstandbeeld van Leopold II zich in een staat van regelmatige officieuze contestatie bevindt, kan reiniging en instandhouding niet verder blijven duren. De werkgroep is het erover eens dat het toevoegen van informatieve historische of andere duiding bij het bestaande monument of het louter ontwikkelen van een performatieve kritische herdenkingspraktijk rondom het monument evenmin kunnen volstaan als langetermijns scenario.

We bevelen een gefaseerd traject aan, met ruimte voor maatschappelijke dialoog, maar schuiven ook twee concrete scenario's naar voren als verder te concretiseren horizon.

A. Fase van de maatschappelijke dialoog

A.1. Het ruiterstandbeeld blijft tijdelijk op zijn sokkel staan maar wordt visueel losgekoppeld van zijn relatie met de openbare ruimte door een tijdelijke constructie die het verbergt (bv. een tent of steigerconstructie, een paviljoen of een cilindervormige muur die het standbeeld in de open lucht laat staan). Deze structuur die het standbeeld verbergt, is toegankelijk voor het publiek aangezien de bezoeker zich naar een verhoogd platform kan begeven vanwaar hij of zij zich niet 'gedomineerd' hoeft te voelen door de afbeelding van de koning, omdat hij of zij omhoog moet kijken naar het standbeeld.

De omhullende structuur hoeft niet noodzakelijkerwijs als enige functie te hebben de monumentaliteit van het standbeeld tegen te gaan en te verbergen; zij zou ook kunnen dienen als een informatie-instrument ter plaatse:

- Ter ondersteuning van een historische uiteenzetting door middel van tekst en beeld over Leopold II, de koloniale geschiedenis en de repercussies daarvan in de huidige maatschappij; en een commentaar waarin wordt uitgelegd waarom dit gedenkteken in twijfel wordt getrokken. (Deze uitleg is bijvoorbeeld te vinden aan de binnenzijde van de cilinder).
- Als communicatiemiddel over het interventieproces (tijdschema, actoren) en de ontwikkeling van concrete scenario's (bv. op de buitenkant van de cilinder). De informatie over dit onderwerp kan in de loop van de tijd veranderen.
- Bijvoorbeeld gedurende een periode van drie jaar :
 - waarbij andere sleutelementen van een gewestplan worden verduidelijkt en gerealiseerd – bv. de ontwikkeling van een opslagplaats voor de verwijderde standbeelden, de oprichting van een museum gewijd aan Brussel als koloniale stad;
 - Tijdens deze periode vindt de maatschappelijke dialoog en de politieke besluitvorming over de keuze en de gedetailleerde uitwerking van een permanent scenario plaats.

Elk van deze scenario's moet het voorwerp kunnen zijn van een maatschappelijke dialoog, die het maatschappelijk draagvlak garandeert na een zorgvuldig georganiseerd proces van historische en sociologische verheldering, actief overleg met burgers, organisaties en andere belanghebbenden, scenario-ontwikkeling, democratische besluitvorming en artistieke uitwerking in de vorm van concrete en overtuigende voorstellen.

A.2. Het standbeeld weghalen van zijn sokkel en de lege sokkel laten voor tijdelijke artistieke interventies.

FIG. 37. Céline Gaza, *Hymne*, 2021. Tijdens het SOKL festival heeft Gaza eer betoond aan personen die in de koltanmijnen omgekomen zijn, door hun namen op de pedestal te klevens. (Foto: Anne Reijniers, en met de toestemming van de kunstenaars)

De werkgroep is van mening dat de lege sokkel de Brusselaars eraan zal herinneren waarom het standbeeld van Leopold II werd weggehaald. Er kunnen voorstellingen op deze sokkel gemaakt worden, naar het voorbeeld van *SOKL Festival* of het *Fourth Plinth Project* op Trafalgar Square in Londen (cf. §5.3.1.).

B. Besluitvormingsfase

De Werkgroep stelt de volgende pistes voor:

B.1. Het standbeeld laten smelten en met het gesmolten materiaal een herdenkingsmonument maken voor de slachtoffers van de kolonisatie

FIG. 38. Laura Nsengiyumva, *PeopL*, 2018. (Foto: Julien Truddaïu)

De werkgroep meent dat het omsmelten van een triomfmonument om er een gedenkend memoriaal van te maken een sterk symbolisch proces inhoudt dat precies voor dit zeer gecontesteerde beeld en doel gepast kan zijn:

- Een hergebruik van materiaal is een symbolisch sterk gebaar van verandering, waaraan complexere verhalen opgehangen kunnen worden, die precies in dit geval direct relevant zijn:
 - De materialiteit van het beeld wordt gethematiseerd met directe verwijzing naar de koloniale exploitatie van het koper en tin uit Congo, ontgonnen door Congolese arbeiders, tewerkgesteld voor koloniale ondernemingen (het koper voor het beeld werd geleverd door UMHK);
 - Op die manier gaat het nieuwe verhaal niet alleen over de oude en nieuwe voorstelling maar ook over het extractiekolonialisme, het ontginnen en verplaatsen van materialen in de koloniale periode en vandaag over ecologie, ...;

In dit eerste scenario wordt het ruitersstandbeeld van Leopold II opgevat als een intentioneel monument dat niet langer representatief kan zijn voor de hedendaagse maatschappij en komt er een ander intentioneel monument in de plaats. De sterkte van dit scenario ligt in de kracht van het symbolisch gebaar van deze vervanging: dit is een symbolische manier om een afstand te nemen van dit standbeeld, het gewelddadige karakter van Leopold II's heerschappij over Congo te erkennen en eer te betuigen aan de slachtoffers. Het oorspronkelijk problematische historische object verdwijnt niet helemaal: zijn materialiteit blijft *in situ* behouden.

Verder beschouwt de werkgroep deze locatie als een goede plek voor het oprichten van een hoofdstedelijk memoriaal voor de slachtoffers van de Belgische kolonisatie en het kolonialisme: vlak bij de nationale politieke instellingen en in een buurt waar tal van koloniale organisaties, bedrijven, instellingen aanwezig waren, maar ook dichtbij Matonge, een winkelbuurt en ontmoetingsplek voor vele mensen van Sub-Saharaans Afrikaanse afkomst uit binnen- en buitenland.

Kunstenaars zoals Sammy Baloji, Laura Nsengiyumva en Freddy Tsimba hebben de aandacht gevestigd op koloniale essentie van materialen. De werkgroep stelt daarom voor om één of meer kunstenaars aan te duiden die deze complexiteit beheersen.

Het eerbetoon aan de slachtoffers moet expliciet zijn in de artistieke interventie om te vermijden dat het geweld dat inherent was in het originele beeld wordt gereproduceerd door dit materiaal te vieren.

Zelfs als het beeld wordt omgesmolten, blijft het identieke beeld in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis in het Jubelpark bestaan. Dat moet echter ook gecontextualiseerd worden m.b.t. het koloniale verleden. Dat is tot nog toe niet het geval.

B.2. Het standbeeld verplaatsen en met de vrijgekomen plaats een nieuwe narratief vertellen

Het oorspronkelijk problematische historische object verdwijnt niet maar wordt verplaatst naar een stortplaats voor afgedankte beelden.

Indien men het beeld wenst te vervangen door iets anders dan is het belangrijk om de volgende narratieven mee te geven:

- de absolute macht van Leopold II over de Onafhankelijke Congostaat;
- de nauwe band tussen de regering van Leopold II in Congo en het kapitalisme;
- de miljoenen slachtoffers;
- de onteigening van gronden;
- economische exploitatie;
- 'rassenclassificatie' en -'segregatie';
- de nabijheid van Matonge;
- verschillende vormen van weerstand en verzet;
- stedenbouwkundige projecten;
- markering van de koninklijke wijk.

Door deze interventie wordt het geheugen niet gewist maar gewijzigd: door dit problematische beeld van deze zeer symbolische plek te verwijderen wordt vrije ruimte gecreëerd om een ander verhaal te vertellen. Zo zou deze ruimte een educatieve plek kunnen worden om uit te leggen waarom het ruitersstandbeeld van Leopold II problematisch was en werd weggehaald. Een andere piste zou zijn om op deze plaats ruimte te laten voor artistieke interventies en ze te transformeren in een ontmoetingsplek.

7.4.1.2. *Weggelopen zwarte slaven verrast door honden*

Dit beeld toont de onderwerping van de zwarte man tijdens de slavernij en het toont eveneens hoe sommige honden in die periode getraind werden om slaven en andere voortvluchtigen te volgen (cf. analyse §4.4.1). Het extreme afgebeelde geweld ten aanzien van zwarte personen maakt dat dit kunstwerk niet langer zijn plaats kan hebben in de openbare ruimte. De iconografie van geweld tegenover zwarte personen maakt echter wel deel uit van een traditie waarover kritische bewustwording nodig is.

De Werkgroep stelt de volgende pistes voor om het marmeren beeld te breken en de afgebroken materiaal te hergebruiken om een nieuwe beeld op de vrijgekomen plaats te zetten:

- Het beeld is niet gekoppeld aan de geschiedenis van België. Het heeft geen toegevoegde waarde in de openbare ruimte en het vertelt niets over de Belgische betrokkenheid tijdens de trans-Atlantische slavernij.
- De werkgroep beveelt aan om op de vrijgekomen plaats een ander kunstwerk te plaatsen dat in het teken staat van verzet tegen de trans-Atlantische slavernij.
- De vrijgekomen plaats zou eveneens kunnen dienen om een kunstwerk te plaatsen dat personen van Sub-Saharaans Afrikaanse afkomst op een niet stereotiepe wijze afbeeldt of de hedendaagse stedelijke diversiteit uitbeeldt.
- Er bestaat bovendien een pleisterversie van het beeld, die zich vandaag (ook problematisch) in het Justitiepaleis bevindt.
- Indien men het beeld verwijdt of recycleert dan zou men een bordje met uitleg moeten zetten op de plaats waar het oorspronkelijke beeld stond om te duiden wat het was en waarom het uit de openbare ruimte werd weggehaald;

De pleisterversie die wordt bewaard in het Justitiepaleis wordt verplaatst naar een museum en gebruikt als documentair en didactisch object, niet zomaar als kunstwerk. Dat moet gebeuren in een museum dat zich kan engageren om rondom dit object en rondom andere objecten een historisch geïnformeerd en kritisch narratief te ontwikkelen, met aandacht voor de relaties tussen trans-Atlantische slavernij en kolonialisme, stereotyperende beeldvorming over zwarte personen, geweld op zwarte personen en de relatie tussen het beeld en de roman van Beecher Stowe als cultuurproducten en hun ideologieën.

- We spreken geen voorkeur uit over het museum waarin dit best gebeurt, er zijn meerdere zinvolle oplossingen maar deze narratieve hercontextualisering is de beslissende voorwaarde.

- Een territoriale nabijheid is niet belangrijk in dit geval – de sculptuur heeft bv. geen specifieke claim te spreken in naam van een gemeente (i.t.t. bv. gedenkplaten of monumenten voor de pioniers van een bepaalde gemeente)

7.4.1.3. Het Jubelpark

Als cluster met verschillende geconcentreerde objecten op dezelfde plek (gebouwen, sculpturen, instellingen...) vereist het Jubelpark een gecoördineerde aanpak (cf. analyse §4.3.1.2.).

Het Jubelpark, als park op de as Wetstraat-Tervuren, inclusief zijn gebouwen, heeft een grote dichtheid aan symbolen en sporen verbonden met de koloniale geschiedenis maar ze zijn elk afzonderlijk en zeker samen vandaag nauwelijks zichtbaar.

De werkgroep beveelt aan om voor het hele Jubelpark de talrijke koloniale elementen samen in situ visueel te highlighten en informatief te ontsluiten in een archeologische themaroute door het park. Voor elk spoor afzonderlijk kan daarbovenop nagegaan worden welke andere interventie nodig is.

De werkgroep beperkt zich in dit rapport tot de bespreking van de volgende monumenten die zich in het Jubelpark bevinden:

1. De triomfboog
2. De herdenkingsplaat Belgische Dynastie en Congo
3. Het monument voor de Belgische pioniers
4. Het standbeeld van Albert Thys
5. *Autoworld* als locatie van het 2de Pan-Afrikaanse congres

Bijgevolg zullen we in dit rapport geen aanbevelingen geven over de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis (cf. analyse §4.3.1.2.3.) en het Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis (cf. analyse §4.3.1.2.4.), de moskee of het paviljoen van menselijke passies. De Werkgroep raadt de twee bovenvermelde musea evenwel ten sterkste aan om hun collecties en displays vanuit een dekoloniaal perspectief te evalueren en te herdenken. Alleen zo kan men een totaalherziening van de koloniale sporen op de site van het Jubelpark bekomen.

Voor het Jubelpark is er volgens de werkgroep een ambitieus project nodig. Op korte termijn moeten alle koloniale plekken van het park gemarkeerd worden en moet duidelijk gemaakt worden hoe nauw Belgisch nationalisme en kolonialisme met elkaar verweven waren. Op langere termijn moet er een stedenbouwkundig project opgezet worden om de centrale, imperialistische as tussen het Koninklijk Paleis in Brussel-Stad en het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika in Tervuren te thematiseren.

7.4.1.3.1 De triomfboog

De Werkgroep stelt voor om de geschiedenis van de triomfboog te belichten zodat Brusselaars het verband leren kennen tussen de triomfboog en het Belgische koloniale verleden (cf. analyse §4.3.1.2.2.).

7.4.1.3.2. De herdenkingsplaat Belgische Dynastie en Congo

De werkgroep stelt vast dat deze herdenkingsplaats niet goed zichtbaar is en amper gekend is (cf. analyse §4.3.1.2.3.6.). Ze moet daarom beter onder de aandacht worden gebracht en geduid worden. De plaat werd recent beklad met rode verf. De werkgroep stelt voor om deze niet te verwijderen.

7.4.1.3.3. Het *Monument voor de Belgische pioniers in Congo*

De verschillende scènes van dit monument vormen een volledig overzicht van vrijwel alle standaardonderdelen van het Belgische officiële koloniale discours uit het interbellum, de belangrijkste periode van prokoloniale propaganda onder meer via koloniale monumenten (cf. analyse §4.3.1.2.3.7.). Die onderdelen komen er ook flagrant in voor. Het monument is dan ook van grote didactische waarde om te leren over dit problematisch koloniaal discours dat nog steeds doorwerkt in de Belgische maatschappij. Die instrumentele waarde moet aangegrepen worden door alle onderdelen die actief racistische en kolonialisme-legitimerende ideologieën aantonen, te bespreken en te weerleggen.

De Werkgroep stelt bijgevolg de volgende aanbevelingen voor:

Scenario 1): behoud dit monument materieel en op zijn locatie in het Jubelpark

- De werkgroep beveelt aan om dit monument om te bouwen tot een ander monument met een nieuwe betekenis. Het omgebouwde monument wordt dan de drager van een nieuwe vertelling en wordt ook omgedoopt met een nieuwe naam: ***Monument voor de deconstructie van Belgische koloniale propaganda***.
 - De inhoudelijke deconstructie wordt gesymboliseerd en ondersteund door een materiële deconstructie van het monument.
 - Het monument wordt daarbij ontmanteld door het op te delen in zijn deel-scènes (afbeelding + tekstboodschap) en dus niet willekeurig opgedeeld in brokstukken.
 - De onderdelen komen in een nieuwe draagstructuur terecht – bv. een stalen 3D-grid, eventueel gedeeltelijk omhuld tot een open paviljoen – die het mogelijk maakt elk van de verschillende delen (scènes) visueel en met tekst te hercontextualiseren en te counteren: valse historische feiten en argumentaties worden weerlegd; er wordt naar de actuele historische kennis over deze thema's verwezen. Andere voorstellingen en opschriften worden toegevoegd. (Ook afwezige onderwerpen kunnen worden toegevoegd.)

- De propagandistische scènes en de slogans in het bestaande moment zijn zo flagrant dat het monument bij uitstek geschikt is om ‘zichzelf’ te deconstrueren...
- De Werkgroep wijst ook op het belang van de expliciete verwijzing naar ‘Araabschen’ in dit monument en het belang daarvan voor de Brusselse bevolking: het monument laat niet alleen toe om het historische koloniale superioriteitsdiscours van de witte Europeaan over ‘de’ zwarte Afrikaan te adresseren en te veroordelen, maar ook dat van de witte Europeanen over ‘de Arabier’ en elk identair essentialisme te veroordelen.

Scenario 2): Vernietig dit monument en organiseer een deconstructie van zijn discouren via een reproductie in een museum

- De Werkgroep is van mening dat deze optie zwakker is omwille van de symbolische locatie van het monument. Daarom beveelt ze resoluut aan om het *in situ* te houden in het park. Een andere reden is dat het monument zo gemakkelijker toegankelijk blijft.

7.4.1.3.4. Het standbeeld van Albert Thys

De werkgroep stelt voor om het beeld te verplaatsen naar de stortplaats voor afgedankte beelden.

7.4.1.3.5. Autoworld als locatie van het 2e Pan-Afrikaanse congres

Het 2de Pan-Afrikaanse congres werd georganiseerd in het gebouw dat nu *Autoworld* huisvest (cf. analyse §4.3.1.2.5).

De werkgroep stelt de volgende aanbeveling voor:

1. Voor de ingang van *Autoworld* een fototentoonstelling creëren van het congres in relatie tot de geschiedenis van het Panafrikanisme, met bijzondere aandacht voor de organisatoren en sprekers tijdens het congres. Op die manier wordt de herinnering aan historische actoren uit andere landen dan Congo, Rwanda en Burundi levend gehouden.
2. Een ruimte voorzien in het gebouw of elders op de site waar Afrikaanse verenigingen kunnen vergaderen en bijeenkomsten kunnen organiseren.

7.4.1.3. Lever House:

Dankzij de bescherming van de binnen-en buitenkant van het gebouw is het behoud van de getuigenis van de geschiedenis van de Belgische koloniale bedrijven verzekerd (cf. analyse §4.3.3.1.).

De Werkgroep stelt de volgende pistes voor:

1. **Thematische herbestemming** van deze voormalige koloniale bedrijfszetel van *Savonneries Lever Frères/Huileries du Congo belge*, haar geschiedenis en materiële cultuur als vertrekpunt voor een bredere blik op Brussel als koloniale en postkoloniale stad naar een Informatie- en discussieplatform en naar een museum:

- Telkens met een curatorische identificatie en ontsluiting van de koloniale elementen in de site:
 - Erevestibule met materiaalgebruik verwijzend naar het Museum voor Midden-Afrika, en met de twee bronzen beelden die een Pende man die palmbomen kapt en een Pende vrouw voorstelt.
 - De voormalige 'cinema' en 'museum' op het gelijkvloers achteraan Kunnen eventueel conceptueel gereconstrueerd worden en vervangen worden door een actuele projectiezaal.
- Direct via deze casus aan te snijden thema's:
 - De aanwezigheid van private en publieke actoren van het koloniaal systeem, in en rond de Koningswijk (stadsgeschiedenis)
 - De aanwezigheid van private en publieke actoren van het koloniaal systeem: *Unilever* dat in 1930 ontstond uit een fusie van Britse *Lever Brothers* en het Nederlandse *Margarine Unie* is sterk aanwezig in België en bezit het gebouw in de Montoyerstraat met een inscriptie en bas-reliëf die zijn activiteit voorstellen.
 - *Lever Brothers* als voorbeeld van de concessie-exploitatie (land, bevolking/arbeid, natuurlijke rijkdommen), in dit geval op vlak van palmolie winning, laat toe om het economisch model van de Onafhankelijke Congostaat, Belgisch Congo, en in de postkoloniale periode te behandelen (economische geschiedenis)
 - Visuele cultuur van het kolonialisme op onder meer de internationale tentoonstellingen: architectuur, beeldende kunsten, museografie (kunstgeschiedenis en beeldcultuur)
 - Officiële propaganda en bedrijfspropaganda (politieke geschiedenis, media geschiedenis).
 - Congolees verzet en repressie van verzet: de zogenaamde 'revolte' van de Pende (geschiedenis).
- Op korte termijn te realiseren:

Informatie- en discussieplatform over koloniaal en postkoloniaal erfgoed en dekolonisering in Brussel (informatie, participatie, proces, actie).

 - Dekolonialiteit moet dan ook sterke symbolische pendant krijgen voor het historisch-koloniale in het gebouw, bijvoorbeeld door een cinema te reconstrueren voor dekoloniale boodschappen of door participatieve evenementen met tribunes, projectruimtes, enz.
 - Officiële site van het Brussels Hoofdsteljk Gewest, waar ook andere actoren kunnen ontvangen worden.
 - Een documentatiecentrum is het minimum dat op korte termijn moet gerealiseerd worden.

- Op lange termijn te realiseren:

Museum over Belgische koloniale geschiedenis, Brussel als koloniale en postkoloniale stad, en dekolonialiteit (historische educatie)/

- Nieuwe instelling of satelliet-instelling van een bestaande Brusselse of federale instelling/
- In dit museum kunnen ook enkele uit de openbare ruimte (en uit de interieurs van instellingen) weggehaalde beelden tentoongesteld worden binnen kritisch duidende tentoonstellingen, maar op deze locatie kan het museum wellicht niet de enige verzamelplek worden voor weggehaalde koloniale monumenten en kunstwerken.

- Variant:

Wanneer het gebouw een andere herbestemming zou krijgen, beveelt de Werkgroep aan om het koloniaal verleden van *Lever House* toch geconcentreerd te vertellen via punctuele displays aan de buitenkant, in de vestibule en de filmzaal.

2. Buitenmarkering: deze verborgen geschiedenis tonen op straat

- Variant a) Markering van het *Lever House* als deel van een cluster van koloniale bestuursgebouwen, bedrijfsgebouwen en organisaties in de Koningswijk en de Leopoldswijk.

Met uniforme bordjes? Route en app?

- Variant b) Artistieke interventie die het koloniaal verleden en de nieuwe instelling zichtbaar maken in de openbare ruimte van de Koningsstraat en het Congresplein.
 - Delicate opgave, gezien het *ensemble*-karakter van het Congresplein.
 - Inhoudelijk relevante nabijheid van de Congreskolom als viering van de grondwettelijke vrijheden, en het graf van de onbekende soldaat – telkens te problematiseren m.b.t. exclusie wat betreft Congolezen, Rwandezen en Burundezen op deze nationale herdenkingsplekken.

7.4.1.5. Buste van generaal Storms op de De Meeûssquare in Elsene:

- De werkgroep is van mening dat een gewelddadige figuur zoals Storms geen plaats verdient in de openbare ruimte (cf. analyse §4.3.1.3.).
- We hebben de buste van Storms niet nodig om de problematiek van koloniaal geweld aan te kaarten.

De werkgroep stelt voor om het beeld te vernietigen of samen met de sokkel te verplaatsen naar een stortplaats en te vervangen door een beeld van een Sub-Saharaans Afrikaanse Elsenaar. Deze ingreep zet het thema van een pantheon verder:

- Het object voegt zich in de landschappelijke logica van de persoonsmonumenten op het plein: één van vele, punctuele, niet dominant aanwezige beelden op het plein, zij het anders dan de andere hedendaags 'gedenkobject'.
- Wanneer men de buste van Storms wil vervangen door de herdenking van een persoon van Sub-Saharaanse Afrikaanse afkomst in de gemeente Elsene die zich verzet heeft tegen de kolonisatie, is het noodzakelijk om de term 'verzet' in de brede zin te interpreteren. Het beeld van Storms vervangen door een beeld gecreëerd door een Congolese kunstenaar is bijvoorbeeld op zich al een krachtig symbool.
- Ondanks het feit dat de buste van generaal Storms gelegen is in een beschermde site (De Meeûssquare) merkt de Werkgroep op dat de buste geplaatst werd na de inrichting van het plein en dat een verwijdering op zich weinig effect zal hebben op het uitzicht van het plein.

7.4.1.6. Hotel van Eetvelde:

Hotel van Eetvelde is een privémonument.

De Werkgroep stelt voor dit monument hoe dan ook te contextualiseren door in het ergoednarratief de aandacht te vestigen op zijn koloniale aspecten (cf. analyse §4.3.3.1.). De aanbevolen interventie zou zijn om:

- de verschillende historische verbanden tussen dit gebouw uit de kunstgeschiedeniscanon, de art nouveau en de koloniale geschiedenis te ontwikkelen door bijvoorbeeld de eigenaars of de administratie uit te nodigen om met instemming van de eigenaars reflecties over de koloniale dimensie te integreren in hun *in situ* documentatie, in hun communicatiekanalen, publicaties, evenementenprogrammatie, zelfs verbanden te ontwikkelen met de buitenmarkeringen rond het gebouw, met het oog op een koloniale erfgoedroute. Het is belangrijk om het problematiseren van de koloniale geschiedenis uit te breiden naar het bredere discours over erfgoed. Het gaat hier om het ontwikkelen van een breder erfgoednarratief;
- De eigenaars, *Explore Brussels* en het hele art nouveau-netwerk (*BANAD...*) aanbevelen om occasioneel gebruik te maken van deze prestigieuze werelderfgoed site om dekoloniale evenementen te organiseren in hun vergaderzalen. Het grondplan van Hotel van Eetvelde was gericht op ontvangst in en rondom de centrale octogonale hal. Dit verbluffend architectonisch kader kan dienen als locatie voor representatieve evenementen van organisaties van Congolese, Rwandese en Burundese Brusselaars, dekoloniale evenementen, enz. (symbolisch toe-eigenend gebruik).

Bijkomend scenario: Integratie van een (reversibel) kunstwerk dat een dekoloniaal perspectief en afwezige stemmen en narratieven een plaats geeft.

- Het pand is ontworpen door Victor Horta, die in 1947 stierf, wat betekent dat elementen van auteursrecht die mogelijk van toepassing waren op zijn architecturale plannen sinds 2017 in het publieke domein zijn. Desalniettemin

is Hotel van Eetvelde een monument dat beschermd is als werelderfgoed. Een ingreep kan hier dus veel grotere gevolgen hebben. Hotel van Eetvelde is privébezit en de koloniale verwijzingen zijn niet zichtbaar vanuit de openbare ruimte.

7.4.1.7. Generaal Jacqueslaan:

De werkgroep stelt de volgende aanbeveling voor:

- Naamswijziging

Zonder afbreuk te willen doen aan de bijdragen van Generaal Jacques tijdens Wereldoorlog I, meent de Werkgroep dat Generaal Jacques wegens zijn wrede houding ten opzichte van de inwoners van de Onafhankelijke Congostaat (zoals aangegeven in zijn eigen geschriften) geen plaats verdient in de openbare ruimte. In plaats daarvan krijgt de laan de naam die verwijst naar Congolese veerkracht, verzet of weerstand tijdens de koloniale periode. Hierbij dient wel rekening te worden gehouden met het feit dat de impact van een straatnaamswijziging groter is in het leven van burgers dan die van een wijziging van een monument.

7.4.1.8. Het *Monument voor de koloniale pioniers van Elsene*

De Werkgroep stelt de volgende pistes voor:

Verplaats het monument naar een museum in Elsene en vervang het monument door een hommage aan (een) Congolese vrouw(en).

- De Werkgroep beveelt aan dat de gemeente Elsene actief het scenario ontwikkelt van de weghaling en nieuwe bestemming voor het huidige monument, en van de vervanging ervan.
- Elsene is aan zet, aangezien het monument van de gemeente voor ‘haar pioniers’ was. Elsense erfgoedinstellingen zijn dan de eerste te overwegen plekken om dit weggehaalde object bij te houden en kritisch te contextualiseren. De gemeente kan ook beslissen het contextualiserend werk over de Mangbetu-iconografie via een andere instelling, in combinatie met andere objecten, te realiseren.
- Voorstel voor een nieuw narratief voor een nieuw kunstwerk in de plaats: vertegenwoordiging van Congolese vrouwelijke aanwezigheid.
 - anti-discours tegen het koloniale discours dat de Congolese vrouw in het algemeen en de Mangbetu vrouw in het bijzonder reduceerde tot seksobject van mannelijke kolonisatoren.
 - Het gender-thema blijft voor continuïteit zorgen op deze specifieke plek.

7.4.2.9. De beiaard op de Kunstberg

De stereotiepe, koloniale representatie van de tamtamspeler is gebaseerd op een gebrek aan inzicht in de rol en het belang van oraliteit en muziek in de Congolese cultuur. Tezelfdertijd biedt de beiaard ook de kans om, naast materiële

kunstwerken gecreëerd door onder andere Congolese kunstenaars, ook immateriële Congolese cultuur te introduceren in de openbare ruimte.

De Werkgroep stelt voor om Congolezen de kans te bieden om de foutieve koloniale beeldvorming te weerleggen door bij te dragen aan een nieuwe programmatie voor de beiaard met Congolese rumba en evenementen op de Kunstberg met rumbaconcerten: die ontwikkelde zich tijdens de koloniale periode als een vorm van verzet tegen de Belgische kolonisatie, werd een belangrijk element van de Congolese identiteit en groeide uit tot een cultuurproductie met internationale uitstraling die onlangs door UNESCO werd opgenomen op de representatieve lijst van het immaterieel cultureel erfgoed van de mensheid.

GLOSSARIUM

Afrodescendenten, Afrikanen, zwarte Afrikanen, Sub-Saharaanse Afrikanen, Belgen van Sub-Saharaanse afkomst...

Er bestaat geen eensgezindheid onder mensen afkomstig uit Sub-Saharaans Afrika die in België wonen hoe ze best genoemd worden. Er bestaat een groot scala aan termen in het Frans en in het Nederlands:

‘Afrikaanse diaspora’, ‘Afrikaanse gemeenschap’, ‘Afrobelg’, ‘Afrodescendent’, ‘Afropean’, ‘Afropolitan’, ‘Afrovlaming’, ‘Black’, ‘zwarte Belg’, enz.

Zoals vermeld in het rapport wordt ‘Afrika’ zowel gebruikt om te verwijzen naar het volledige continent dat deel uitmaakt van Afrika-Eurazië, van de Middellandse Zee tot Kaap Goede Hoop (Afrika en Eurazië worden gescheiden door het Suezkanaal), als naar Sub-Saharaans Afrika. Vele mensen die de term ‘Afrika’ gebruiken, bedoelen eigenlijk ‘zwart Afrika’. Het is niet zo dat doorheen de hele menselijke geschiedenis de Sahara als grens heeft gefungeerd tussen de volkeren die in het noorden of het zuiden ervan wo(o)n(d)en of dat er in Noord-Afrika geen mensen wonen met een donkere huidskleur, vergelijkbaar met die van mensen bezuiden de Sahara. Maar het is een feit dat alleen inwoners uit regio’s ten zuiden van de Sahara werden ontvoerd en tot slaaf gemaakt in de context van de trans-Atlantische slavenhandel. Het verklaart waarom een term als ‘Afrodescendent’ (die de Verenigde Naties gebruiken om te verwijzen naar mensen buiten Afrika die afstammen van bewoners van Afrika bezuiden de Sahara) niet slaat op iemand die afkomstig is uit Noord-Afrika. De term slaat zowel op de historische diaspora die ontstond ten gevolge van het vervoer van tot slaaf gemaakte mensen naar andere continenten als op mensen die sinds een aantal jaren of generaties buiten Sub-Saharaans Afrika leven. Hoewel hun ervaringen in vele opzichten kunnen verschillen is er niet echt een strikt onderscheid tussen Sub-Saharaanse Afrikanen die tijdens hun leven naar elders verhuisden en hun kinderen die daar opgroeien. Vandaar dat we in het rapport niet systematisch het onderscheid maken tussen Afrikanen en Afrodescendenten.

Omdat Noord-Afrika buiten het bestek van de Werkgroep valt, zouden we strikt genomen altijd moeten verwijzen naar ‘Sub-Saharaanse Afrikanen’. Om redenen van leesbaarheid gebruiken we echter ook ‘Afrikanen’, tenzij het nodig is om een onderscheid te maken tussen Afrikanen ten noorden en ten zuiden van de Sahara.

Congolezen, Rwandezers, Burundezers of Belgen van Congolese, Rwandese, Burundese afkomst

Er bestaat geen strikt onderscheid tussen Congolezen, Rwandezers en Burundezers enerzijds en Belgen van Congolese, Rwandese en Burundese afkomst anderzijds. Congolezen, Rwandezers en Burundezers die naar België komen, kunnen de Belgische nationaliteit krijgen. Hun kinderen die in België opgroeien kunnen zich beschouwen als Belgen van Congolese, Rwandese of Burundese afkomst, los van hun nationaliteit enz. Personen afkomstig uit deze landen kunnen discriminatie en racisme ervaren (net zoals alle zwarte personen), onafhankelijk van hun officiële nationaliteit. Anderzijds spelen officiële nationaliteiten wel een specifieke rol als het gaat om internationale mobiliteit. Personen met Congolese, Rwandese of Burundese nationaliteit hebben vaak

moeilijkheden om internationale reisvisa te verkrijgen, wat tot onevenwichten leidt (denk bijvoorbeeld aan artistieke producties waarbij Congolese, Rwandese of Burundese artiesten niet mogen afreizen naar België). Bovendien verbiedt de Democratische Republiek Congo (DRC) de dubbele nationaliteit. Bijgevolg hebben vele personen die zich Congolees voelen, hun Congolese nationaliteit niet behouden om de nationaliteit van het land waar zij verblijven te verkrijgen. Daarom behoudt de Werkgroep de twee mogelijke benamingen.

Slaaf of tot slaaf gemaakt

Vanaf de 2de helft van de 20ste eeuw waaide de discussie in de Verenigde Staten om het woord 'slave' te vervangen door 'enslaved' om aan te duiden dat 'slaaf' zijn geen aangeboren categorie of identiteit was, maar een sociaal statuut dat was opgelegd t.g.v. een sociaal systeem van ultiem machtsmisbruik, over naar Nederland en daarna, in mindere mate, ook naar Vlaanderen. In navolging van het Engels werd voorgesteld om het zelfstandig naamwoord 'slaaf' te vervangen door de uitdrukking 'tot slaaf gemaakte'. Dat riep veel weerstand op, om verschillende redenen, waaronder ook en niet in het minst, taalkundige: het omslachtige 'tot slaaf gemaakte' bekt veel minder goed dan het Engelse 'enslaved' en een alternatieve vertaling zoals 'verslaafd' werkt niet omdat dit woord al bestaat en een heel andere betekenis heeft. Daarom wordt er vaak voor gekozen om de woorden 'slaaf' en 'tot slaaf gemaakte' afwisselend te gebruiken, eventueel ook in combinatie met andere uitdrukkingen zoals 'verkochte mensen' enz.

(<https://www.slavernijenij.nl/verantwoording-woordgebruik/>).

Ook de Franse taal is door dit debat beïnvloed. Sommige auteurs gebruiken bijvoorbeeld liever *'les personnes colonisées'* dan *'les colonisés'*.

Wit

Anders dan in het Frans, het Engels en het Duits, heeft het Nederlandse twee woorden voor wit, met name 'wit' en 'blank'. Beide termen komen al vele eeuwen voor om te verwijzen naar huidskleur; denk bijvoorbeeld aan Sneeuw Witje. Opeenvolgende drukken van het woordenboek *Van Dale* tonen aan dat tijdens de 20ste eeuw blank de courante term werd om te verwijzen naar een lichte huidskleur ter onderscheiding van mensen met een donkere huidskleur, terwijl m.b.t. de huid wit gebruikt werd als synoniem voor bleek, bijvoorbeeld 'wit om de neus worden' (<https://onzetaal.nl/taaladvies/wit-en-blank>). Er is ons geen studie bekend over het hoe en waarom van deze evolutie.

Verder kan 'blank' ook kleurloos, maagdelijk, onbeschreven, onbedrukt, rein, transparant betekenen of, in uitdrukkingen zoals 'blank staan' of een 'blank wapen', 'helder' of 'glinsterend'. Sinds de eerste helft van de 21ste eeuw contesteren mensen met een donkere huidskleur, eerst in Nederland, daarna ook in Vlaanderen, het gebruik van de term 'blank' in de betekenis van een lichte huidskleur, omdat een aantal andere betekenissen van het woord suggereren dat de persoon met een lichte huidskleur wordt voorgesteld als de neutrale norm waarvan mensen met een huidskleur die donkerder is afwijken. Ze stellen voor om 'blank' te vervangen door 'wit' om te benadrukken dat wit net zo goed een

geracialiseerde categorie is als zwart die onderhevig is aan veranderingen, afhankelijk van de tijd en de locatie.

Sinds 2016 zijn Nederlandse media begonnen om 'wit' te gebruiken als synoniem van of in plaats van 'blank', een aantal Vlaamse media zijn hen daarin gevolgd. Terwijl het oudere Engelse 'white supremacy' zowel vertaald wordt als 'witte' of 'blanke' suprematie of overheersing, wordt het meer recente 'white saviour' vaker vertaald als 'witte' dan als 'blanke' redder.

Deze evolutie roept weerstand op bij vele mensen die zichzelf nog altijd als 'blank' beschrijven.

Enerzijds heeft iedereen het recht om zichzelf te beschrijven en te benoemen zoals hij/zij dat zelf wil. Anderzijds is de eis van zwarte mensen om m.b.t. huidskleur blank te vervangen door wit een correctie op het feit dat in een context van trans-Atlantische slavenhandel en overzeese kolonisatie witte mensen zich gedurende eeuwen het recht aangemeten hebben om anderen te benoemen volgens hun eigen normen. Nu eigenen zwarten zich het recht toe om witte mensen te benoemen volgens hun eigen inzichten. Dat is geen nieuw fenomeen. Al in 1948 schreef Jean-Paul Sartre :

“Car le blanc a joui trois mille ans du privilège de voir sans qu'on le voie ; il était regard pur, la lumière de ses yeux tirait toute chose de l'ombre natale, la blancheur de sa peau c'était un regard encore, de la lumière condensée. L'homme blanc, blanc parce qu'il était homme, blanc comme le jour, blanc comme la vérité, blanc comme la vertu, éclairait la création comme une torche, dévoilait l'essence secrète et blanche des êtres. Aujourd'hui ces hommes noirs nous regardent et notre regard rentre dans nos yeux ; des torches noires, à leur tour, éclairent le monde et nos têtes blanches ne sont plus que de petits lampions balancés par le vent.” (Sartre 1948: ix)

Men kan het voorstel om 'blank' te vervangen door 'wit' beschouwen als een dekoloniale eis. Daarom schrijven de auteurs van dit rapport consequent 'wit' i.p.v. 'blank'. Uiteraard bestaan er geen mensen met een witte of een zwarte huidskleur. De termen verwijzen naar de contrasten tussen lichtere en donkere huidskleuren en naar de maatschappelijke constructen die hieraan gekoppeld zijn doorheen de eeuwen. Want ook al gaat het om maatschappelijke constructen, ze hebben wel een zeer reële impact op individuele en collectieve levenservaringen, en in het bijzonder die van zwarte personen. In de VS is er ook debat gaande over het hoofdlettergebruik van “B/black” en “W/white” om die maatschappelijke constructen aan te duiden. In het Frans besluiten sommige auteurs geen hoofdletter te gebruiken om de nadruk te leggen op de sociale constructie van het zelfstandig naamwoord ‘Noir’, ‘Blanc’, ‘Juif’, ‘Arabe’ en om een essentialiserende identiteit die door de hoofdletter wordt opgeroepen, in twijfel te trekken of zelfs te deconstrueren. De Werkgroep heeft er echter voor gekozen om, zowel in het Frans als in het Nederlands, trouw te blijven aan de spellingsnorm voor deze termen.

Vandalisme

De werkgroep heeft ervoor gekozen om de term 'vandalisme' te gebruiken maar consequent te doorstrepen in het rapport om de negatieve connotatie ervan te problematiseren. Wanneer materiële markeringen worden toegebracht als contestatie van koloniale sporen, gaat het niet om gratuit, vernietigend vandalisme zonder doel, maar om een actieve vorm van burgerschap die als doel heeft om de openbare ruimte te en het koloniale verleden in vraag te stellen (cf. §2.4.2.).

BIBLIOGRAFIE

Allais, L. (2018). *Designs of Destruction. The Making of Monuments in the Twentieth Century*. The University of Chicago Press.

Anderson, B. (1983). *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. Verso.

Anoniem (2019, 26 juni). Een bordje volstaat niet. *De Standaard*. Geraadpleegd op 12 januari 2022, van https://www.standaard.be/cnt/dmf20190625_04479394.

Anoniem (2019, 19 november). Deze gemeenten hebben nog straten genoemd naar Leopold II en Cyriel Verschaeve. *De Standaard*. Geraadpleegd op 12 januari 2022, van https://www.standaard.be/cnt/dmf20191119_04725303.

ARM (z.d.). *Barak Building*. Geraadpleegd op 1 september, van <https://armarchitecture.com.au/projects/barak-vbuilding/>.

Arnaut, K. (2007). *Gecontesteerd koloniaal erfgoed: de aankondiging van een webstek*. Geraadpleegd op 12 januari 2022, van <https://www.congoforum.be/2007/06/gecontesteerd-koloniaal-erfgoed-de-aankondiging-van-een-webstek-door-karel-arnaut/>.

Arnold, A. (2009). Marguerite Poradowska as Conrad's Friend and Adviser. *The Conradian: the Journal of the Joseph Conrad Society*, 68-83.

Axel, N., Cupers, K., & Hirsch, N. (red.) (2021, september). Coloniality of Infrastructure. *e-flux architecture*. Geraadpleegd op 12 januari 2022, van <https://www.e-flux.com/architecture/coloniality-infrastructure/>.

Bacquelaine, D., Willemsen, F., Coenen, M.-T. (2002). *Parlementair onderzoek met het oog op het vaststellen van de precieze omstandigheden waarin Patrice Lumumba werd vermoord en van de eventuele betrokkenheid daarbij van Belgische politici. Verslag namens de onderzoekscommissie (boekdeel I)*. Geraadpleegd op 12 januari 2022, van https://www.lachambre.be/kvvcr/pdf_sections/comm/lmb/312_6_volume1.pdf.

Ben Yakoub, J. (2021). PeoPL's Bursting Light. *Third Text* 35 (4), 413-430.

Bidault, M. (2009). *La protection internationale des droits culturels*, Collection du Centre des droits de l'homme de l'Université catholique de Louvain, n° v. 10.

Billig, M. (1995). *Banal Nationalism*. SAGE Publications.

Bosly, H.-D., De Valkeneer, C. (2016). § 3. - Destructies ou dégradations de tombeaux, monuments et objets d'art (C. pén., art. 526) » et « § 8. - Graffiti et dégradation des propriétés immobilières (C. pén., art. 534bis à 534quater). In *Les infractions – Volume 1*. Larcier.

Boukari-Yabara, A. (2014). *Une histoire du panafricanisme*, Paris, La Découverte, coll. Cahiers libres.

Brusselse Regering 2019. *Gemeenschappelijke Algemene Beleidsverklaring van de Brusselse Hoofdstedelijke Regering en het Verenigd College van de Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie. Regeerperiode 2019-2024*. Geraadpleegd op 19 januari 2022, van <http://www.parlement.brussels/wp-content/uploads/2019/07/07-20-Algemene-Beleidsverklaring-brussels-parelement-2019.pdf>.

Brussels Hoofdstedelijk Gewest (z.d.). Jubelpark. *Inventaris van het bouwkundig erfgoed*. Geraadpleegd op 1 september 2021, van <https://monument.heritage.brussels/nl/streets/10005026>.

Brussels Hoofdstedelijk Gewest (z.d.). Gebouw Leverhouse. *Inventaris van het bouwkundig erfgoed*. Geraadpleegd op 1 september 2021, van https://monument.heritage.brussels/nl/Brussel_Vijfhoek/Congresplein/2/33366.

Brussels Hoofdstedelijk Gewest (z.d.). Rode-Kruissquare. *Inventaris van het bouwkundig erfgoed*. Geraadpleegd op 1 september 2021, van <https://monument.heritage.brussels/nl/streets/10500840>.

Brussels Hoofdstedelijk Gewest (2005-2006). Weggelopen zwarte slaven worden aangevallen door honden. *Inventaris van het bouwkundig erfgoed*. Geraadpleegd op 1 september 2021, van https://monument.heritage.brussels/nl/Brussel_Uitbreiding_Zuid/Louizalaan/A006/15954.

Brussels Hoofdstedelijk Gewest (2006-2008). Huis Van Eetvelde en opbrengsthuis. *Inventaris van het bouwkundig erfgoed*. Geraadpleegd op 1 september 2021, van https://monument.heritage.brussels/nl/Brussel_Uitbreiding_Oost/Palmerstonlaan/2/18422.

Brussels Hoofdstedelijk Gewest (2009-2010). Congomonument. *Inventaris van het bouwkundig erfgoed*. Geraadpleegd op 1 september 2021, van https://monument.heritage.brussels/nl/Brussel_Uitbreiding_Oost/Jubelpark/A004/18710.

Brussels Hoofdstedelijk Gewest (2009-2010). Triomfboog en hafcirkelvormige zuilengalerij. *Inventaris van het bouwkundig erfgoed*. Geraadpleegd op 1 september 2021, van https://monument.heritage.brussels/nl/Brussel_Uitbreiding_Oost/Jubelpark/A016/18722.

Brussels Hoofdstedelijk Gewest (2021, 5 februari). *Bijlage I bij het besluit van de Brusselse Hoofdstedelijke Regering tot uitbreiding van de bescherming als monument tot de totaliteit van het gebouw gelegen Congresplein 2, Koningsstraat 150-152 en Vandermeulenstraat in Brussel*.

Buls, Ch. (1899). *Croquis Congolais*. Balat. Geraadpleegd op 14 januari 2022, van https://archive.org/stream/croquiscongolais00bulsooft/croquiscongolais00bulsooft_djvu.txt

Carruthers, W. (2019). Heritage, Preservation, and Decolonization: Entanglements, Consequences, Action?. *Future Anterior: Journal of Historic Preservation, History, Theory, and Criticism* XVI (2), ii-xxiv.

Catherine, L. (2002). *Bouwen met zwart geld. De grootheidswaanzin van Leopold II*. Houtekiet.

Catherine, L. (2006). *Wandelen naar Kongo. Langs koloniaal erfgoed in Brussel en België*. Epo.

Catherine, L. (2019). *Het dekoloniseringsparcours. Wandelen langs koloniaal erfgoed in België*. EPO.

Centrum voor Gelijkheid van Kansen en Racismebestrijding (2011). Persdossier in Nederlands. Niet langer beschikbaar online.

Clerbois, S. (2021.) *Ivoire. Sculpture éburnéenne et discours colonial sous le règne de Léopold II*. Geraadpleegd op 12 januari 2022, van https://explore.lib.uliege.be/discovery/fulldisplay/alma9921625200402321/32ULG_INST:MOSA.

Curto, V. (2018). Le tireur à l'arc. La représentation des stéréotypes et le rôle des musées. Geraadpleegd op 12 januari 2022, van https://6274c06d-5149-4618-88b2-ac2fdc6ef62d.filesusr.com/ugd/3d95e3_e1351be858d9415cbebfe74f705c7d82.pdf.

Colard, S., & Boon P. (Red.). (2021). *Congoville. Contemporary artists tracing colonial tracks / Hedendaagse kunstenaars bewandelen koloniale sporen*. Leuven University Press.

Comité National du Monument de Léopold II. (Z.d. [1929] *Léopold II. Les monuments de Bruxelles et de Léopoldville*. Vromant & Cie.

Cornu, M. & Wagener, N. (2018). L'objet patrimoine, Une construction juridique et politique?. *Vingtième Siècle. Revue d'histoire* 1, 33-47.

Cruyen, E.P.A. (1946). Het probleem der mulatten in Kongo. In Van Der Schueren G. (red.) *Onze kolonie en de kolonisatie. Voordrachten en lezingen gehouden in het koloniaal universitair centrum tijdens academische jaren 1939-1940 t.e.m. 1943-1944*. Standaard Boekhandel.

de Clippele, M.-S. (2020). La dimension collective du patrimoine culturel : la nature et les prérogatives des acteurs du collectif. Perspectives de droit belge. *Revue de Droit de l'Université de Sherbrooke* 49.

Delruelle, E. & Torfs, R. (2005). Commissie voor interculturele dialoog. eindverslag: Studie. Centrum voor Gelijkheid van Kansen en Racismebestrijding. (vertaald in het Frans)

Delputte, L. (2021, 19 oktober). Columbus moet wijken voor inheemse vrouw. *De Standaard*. Geraadpleegd op 2 december 2021, van https://www.standaard.be/cnt/dmf20211018_97628490.

Demart, S., Schoumaker, B., Godin, M. & Adam, I. (2017). *Burgers met Afrikaanse roots: een portret van Congolese, Rwandese en Burundese Belgen*. Koning Boudewijnstichting. (vertaald uit het Frans)

De Voeght, L. (2017). Het circus van het 'commonism'. Kansen en gevaren van een nieuwe ideologie. *Rekto Verso*. Geraadpleegd op 12 januari 2022, van <https://www.rektoverso.be/artikel/hetcircusvanhetcommonismkansenengevareneenneenuweideologie>.

Dewilde, M. (2021). L'architecture comme facteur de discrimination raciale. Le cas de Bruxelles. MA scriptie.

Dewulf, M. & Gysel, A. (2016). Alphonse *Jacques de Dixmude*: historische interpretatie van een omstreden figuur. Stichting Kunstboek.

D'Hamers, K., & Doesselaere, E. (2020, september). Van hun sokkel getrokken. Controversiële standbeelden onder vuur. *FARO Tijdschrift over cultureel erfgoed*, 13(3), 6-11.

Foblets, M.-C., & Kulakowski, C. (2010). *Eindrapport van de Ronde Tafels van de Interculturele Dialoog*. Ministerie van Gelijke Kansen. (vertaald uit het Frans)

Gentleman, A. (2021, 21 juni). 'We didn't want it named after another person': how residents of Cecil Rhodes House feel about its new name. *The Guardian*. Geraadpleegd op 21 januari, van <https://www.theguardian.com/uk-news/2021/jun/21/we-didnt-want-it-named-after-a-person-how-residents-of-cecil-rhodes-house-feel-about-its-new-name.out-its-new-name>.

Glendinning, M. (2013). *The Conservation Movement. A History of Architectural Preservation*. Routledge.

- Goffman, E. (1963). *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. Simon & Schuster.
- Harrison, R. (2013). *Heritage: Critical Approaches*. Routledge.
- Henriet, B. (2021). *Colonial Impotence: Virtue and Violence in a Congolese Concession*. De Gruyter.
- Hicks, D. (2020, 9 juni). Why Colston Had to Fall. *Art Review*. Geraadpleegd op 11 januari 2021, van <https://artreview.com/why-colston-had-to-fall/>.
- Hicks, D. (2021, 16 juni). Let's Keep Colston Falling. *Art Review*. Geraadpleegd op 20 juni 2021, van <https://artreview.com/lets-keep-colston-falling/>.
- Dumont, P. (2018, september). Migratie-erfgoed. Afbakening en ontsluiting. *Erfgoed Brussel* (28), 142-145.
- Jacobs, T. (2018). *Empreintes du Congo belge dans l'espace public bruxellois*. Inter-environnement Bruxelles. Geraadpleegd op 12 januari 2022, van <https://www.ieb.be/Empreintes-du-Congo-belge-dans-l-espace-public-bruxellois>.
- Jarassé, D. (2016). Art nouveau ou art congolais à Tervuren ? Le musée colonial comme synthèse des arts. *Gradhiva. Revue d'anthropologie et d'histoire des arts* 23 : 122-144. Geraadpleegd op 12 januari 2022, van <https://journals.openedition.org/gradhiva/3159>.
- Joselit, D. (2020). *Heritage and Debt. Art in Globalization*. The MIT Press.
- Kadima-Nzuji, M. (2000). La lecture publique au Congo: Misère de la politique coloniale. In: M. Kadima-Nzuji, *La littérature zaïroise de langue française*. Karthala.
- Kanza, V. (2007-2008). Alioune Diop et Thomas Kanza, *Présence Africaine*, un réseau de solidarité dans le processus de la décolonisation du Congo belge. *Présence Africaine* 175-176-177, 79-84.
- Kempenaers, J. (2019). *Belgian Colonial Monuments*. Roma Publications.
- Kesteloot, C. (2020). De la rue Léopold au boulevard Albert II. Monarchie et ononymie bruxelloise. *La Revue Nouvelle* 4, 46-54.
- Ketels, R. (1935). *Le Culte de la Race blanche. Critérium et directive pour notre temps*. Weissenbruch s.a.
- Lagae, J. (2010a). From "Patrimoine Partagé" to "Whose Heritage?" Critical Reflections on Colonial Built Heritage in the City of Lubumbashi, Democratic Republic of the Congo. In T. Fenster, H. Yacobi (red.). *Remembering, Forgetting and City Builders*. Ashgate.
- Lagae, J. (2010b). Leopoldville, Bruxelles : villes miroirs? L'architecture et l'urbanisme d'une capitale coloniale et métropole africaine, in: *Villes d'Afrique, Explorations en histoire urbaine*, 67-69.
- Laperrière, E. (2020). *Le racisme est-il (aussi) une question d'urbanisme?*, Avenues.ca, Geraadpleegd op 1 september 2021, van <https://avenues.ca/decouvrir/design-et-architecture/le-racisme-est-il-aussi-une-question-durbanisme/>.
- Lefevere, F. (2021, 13 januari). *Een derde van de bevolking in België is van buitenlandse herkomst of heeft buitenlandse nationaliteit*. Geraadpleegd op 12 januari 2022, van <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2021/01/12/een-derde-van-de-belgen-heeft-buitenlandse-achtergrond-en-dat-i/>.
- Leu, O. (2020). *Leopold's Legacy*. The Eriskay Connection.

The Linnaeus Society of London (z.d.). Linnaeus and Race. *The Linnaeus Society of London*. Geconsulteerd op 14 januari 2022, van <https://www.linnean.org/learning/who-was-linnaeus/linnaeus-and-race>.

Luyten, D. (z.d.). *Galopin, Alexandre*. Geraadpleegd op 18 januari 2022, van <https://www.belgiumwwii.be/nl/belgie-in-oorlog/persoonlijkheden/galopin-alexandre.html>.

Mantilla, J. R. (2019, 1 februari). Doris Salcedo, the Colombian artist who melted 37 tons of FARC weapons. *El País*. Geraadpleegd op 1 juni 2021 van https://english.elpais.com/elpais/2019/01/28/inenglish/1548664699_342362.html.

Maroga, K. (2018, 2 december). PeoPL: koloniale bespokingen en dekoloniale dromen. *Rekto Verso*. Geraadpleegd op 1 september 2021, van <https://www.rektoverso.be/artikel/peopl-koloniale-bespokingen-en-dekoloniale-dromen->.

Mayor of London (2021, 21 oktober). *Mayor's Diversity Commission to celebrate London's Untold Stories* van <https://www.london.gov.uk/press-releases/mayoral/mayors-commission-to-celebrate-londons-stories>, geraadpleegd op 22 januari 2022.

Mayoyo Bitumba Tipo-Tipo (1995). *Migration Sud/Nord, levier ou obstacle? Les Zaïrois en Belgique*. ASDOC-CEDAF.

Meeuwis, M. (1997). Constructing sociolinguistic consensus: a linguistic ethnography of the Zairian community in Antwerp, Belgium. Gerhard-Mercator-Universität - Gesamthochschule Duisburg.

Meeuwis, M. (2005). Het activisme van de verminking. Geraadpleegd op 12 januari 2022, van <https://web.archive.org/web/20090319105547/http://cas1.elis.ugent.be/avrug/erfgoed/pdf/vermink.pdf>.

Merewether, C. (1999). The Rise and Fall of Monuments. *Grand Street* (69), 182-191.

Mies award, European Union Prize for Architecture. *Skanderbeg Square, Tirana*. Geraadpleegd op 1 september, van <https://miesarch.com/work/4190>.

Miller, C. (1985). *Blank Darkness: Africanist Discourse in French*. University of Chicago Press.

Morelli, A. (1994). Les Zaïrois de Belgique sont-ils des « immigrés » ? In G. de Villers (red.). *Belgique-Zaïre, une histoire en quête d'avenir. Cahiers africains*, 152-154.

Musée National de l'histoire de l'immigration. (z.d.). *Palais de la Porte Dorée*. Geraadpleegd op 1 september 2021, van <https://www.palais-portedoree.fr/fr/le-palais-de-la-porte-doree>.

Museo Nacional de Colombia. *Fragmentos*. Geraadpleegd op 1 september 2021, van <https://www.museonacional.gov.co/micrositios1/Fragmentos/index.html>.

Nations Unies (2014). *Rapport de la Rapporteuse spéciale dans le domaine des droits culturels, Mme Farida Shaheed. Les processus mémoriels*. A/HRC/25.49. Geraadpleegd op 12 januari 2022, van https://www.ohchr.org/EN/HRBodies/HRC/RegularSessions/Session25/Documents/A_HRC_25_49_FRE.DOC.

Nations Unies (2011). *Rapport de l'Experte indépendante dans le domaine des droits culturels, Mme Farida Shaheed. 17e session*. A/HRC/17/38.

Ndoma, U. (1984). Belgian Politics and Linguistic Policy in Congolese Schools, 1885 – 1914. *Transafrican Journal of History* 13: 146-156.

Nora, P. (1984). *Les lieux de mémoire*. Gallimard.

Otero-Pailos J., Langdalen E., & Arrhenius S. (red.) (2016). *Experimental Preservation*. Lars Müller Publishers.

Otero-Pailos J., & Widrich M. (2018). Ex Situ: On Moving Monuments. *Future Anterior: Journal of Historic Preservation, History, Theory, and Criticism* XV (2), iii-vii.

Ouali, N., Lannoy, P., Desamoury, V., Guilleaume, S., Mayné, F., Merville, S., Odier, C., Thébaux. (2021). Les femmes dans le nom des rues bruxelloises. Topographie d'une minorisation. *Brussels Studies. La revue scientifique pour les recherches sur Bruxelles / Het wetenschappelijk tijdschrift voor onderzoek over Brussel / The Journal of Research on Brussels*. Geraadpleegd op 12 januari 2022, van <https://journals.openedition.org/brussels/5376>.

Picard, E. (1896). *En Congolie*. Paul Lacomblez & Vve Ferd. Larcier.

Proenza, A. (2018, 14 december) Colombie: un contre-monument pour dénoncer la guerre. *Le Soir*. Geraadpleegd 1 juni 2021, van <https://plus.lesoir.be/195762/article/2018-12-14/colombie-un-contre-monument-pour-denoncer-la-guerre>.

Quinn, M. & Reid, J. (2020, 15 juli). *A Joint statement from Marc Quinn and Jen Reid*. Geraadpleegd op 2 december 2021, van <http://marcquinn.com/studio/news/a-joint-statement-from-marc-quinn-and-jen-reid>.

Ricoeur, P. (2000). *La Mémoire, l'histoire, l'oubli*. Seuil.

Ringelheim, F. (1999). Edmond Picard, jurisconsulte de race. Larcier.

Romainville, C. (2014). Le droit à la culture, une réalité juridique - Le régime juridique du droit de participer à la vie culturelle en droit constitutionnel et en droit international. Bruylant.

Rosaldo, R. (1989). *Culture as Truth: The Remaking of Social Analysis*. Beacon Press.

Rothberg, M. (2010). Introduction: Between Memory and Memory: From Lieux de mémoire to Noeuds de mémoire. *Yale French Studies*, No. 118/119, Noeuds de mémoire: Multidirectional Memory in Postwar French and Francophone Culture, 3-12.

Roth, H. (2020, 1 september). Monumentaal berouw. *Rekto Verso*. Geraadpleegd op 1 december 2020, van <https://www.rektoverso.be/artikel/monumentaal-berouw>.

Rutazibwa, O. (2018). Het einde van de witte wereld: een dekoloniaal manifest. *Mo**. Geraadpleegd op 12 januari 2022, van <https://www.mo.be/essay/het-einde-van-de-witte-wereld-een-dekoloniaal-manifest>.

Sacks, R. (2017). *Congo Style: From Belgian Art Nouveau to Zaïre's Authenticité*. Doctoraatsproefschrift.

Said, E.W. (1978). *Orientalism*. Pantheon Books.

Said, E.W. (1993). *Culture and Imperialism*. Chatto and Windus.

Schildkrout, E. (2008). Les Parisiens d'Afrique: Mangbetu Women as Works of Art. In B. Thompson (red.). *Black Womanhood Images, Icons, and Ideologies of the African Body*. University of Washington Press.

Sartre, J.-P. (1948). Orphée noir. In L.S. Senghor (red.) *Anthologie de la nouvelle poésie nègre et malgache de langue française*. PUF.

- Schils, J. (2020). Déboulonner ? Débaptiser ? Mémoire et imaginaire. Geraadpleegd op 12 januari 2022, van <http://www.mmemoire.be/wp2013/wp-content/uploads/2020/10/interface131.pdf>.
- Schipper, J. (1970). *Koloniale opinies over Kongo: een onderzoek naar enkele opvattingen van de koloniale samenleving in Belgisch Kongo over Kongo, zijn ontwikkeling en inwoners (1940-1960)*. Doctoraatsproefschrift.
- Schoonvaere, Q. (2010). *Studie over de Congolese migratie en de impact ervan op de Congolese aanwezigheid in België. Analyse van de voornaamste demografische gegevens*. Centrum voor Gelijkheid van Kansen en voor Racismebestrijding. (vertaald in het Frans)
- Schoumaker, B. en Schoonvaere, Q. (2014). In J. Mazzocchi (red.) *Migrations subsahariennes et condition noire en Belgique*. Editions Academia.
- Shirey, H. (2019). Engaging Black European Spaces and Postcolonial Dialogues through Public Art: Yinka Shonibare's Nelson's Ship in a Bottle. *Open Cultural Studies* (3), 362-372. Geconsulteerd op 22 januari 2022, van <https://doi.org/10.1515/culture-2019-0031>.
- Sikitele-Gize, C. 2015. *Conférence: l'occasion, ou la cause occasionnelle de la révolte Pende de 1931*. Lusanga, Democratie Republiek Congo.
- Smith, L. (2006). *Uses of Heritage*. Routledge.
- Spivak, G. C. (1988). Can the subaltern speak? In C. Nelson, L. Grossberg (red.) *Marxism and the interpretation of culture*. University of Illinois Press.
- Stanard, M. (2011). *Selling the Congo: A History of European Pro-Empire Propaganda and the Making of Belgian Imperialism*. University of Nebraska Press.
- Standard, M. (2019). *The Leopard, the Lion, and the Cock: Colonial Memories and Monuments in Belgium*. Leuven University Press.
- Stolz, C. (2009). La notion de polyphonie. *Fabula : La recherche en littérature*. Geraadpleegd op 12 januari 2022, van [https://www.fabula.org/atelier.php?La notion de polyphonie](https://www.fabula.org/atelier.php?La%20notion%20de%20polyphonie).
- Strother, Z.S. (2016). *Humor and Violence: Seeing Europeans in Central Africa*. Indiana University Press.
- Stubblefield, T. (2011). Do Disappearing Monuments Simply Disappear? The Counter-Monument in Revision. *Future Anterior: Journal of Historic Preservation, History, Theory, and Criticism*, VII (2), 1-11.
- Settler Colonial City Project (2019). *Decolonizing the Chicago Cultural Center*. Settler Colonial City Project [Chicago Architecture Biennial, 2019].
- Smith, L. (2006). *Uses of Heritage*. Routledge.
- Tallier, P.-A., Van Eeckenrode, M., Van Schuylenbergh, P. (red.). (2021). *Belgique, Congo, Rwanda et Burundi : Guide des sources de l'histoire de la colonisation (19e-20e siècle). Vers un patrimoine mieux partagé !* Brepols Publishers.
- Trafalgar Square Fourth Plinth: Winning design a 'litmus test' for society. (2021, July 5). *BBC.com*. Geraadpleegd op 24 oktober 2021, van <https://www.bbc.com/news/uk-england-london-57699300>.

Tshitungu, A.K. (1992). Une lecture de Poèmes et chansons de Nele Marian. In M. Queghebeur en E. Van Balsberghe (red., in samenwerking met N. Fattweiss en A. Villain). *Papier blanc, encre noire. Cent ans de culture francophone en Afrique centrale (Zaïre, Rwanda et Burundi) vol. I*. Labor.

Tshitungu, A.K. (2011). *Visages de Paul Panda Farnana*. Nationaliste, panafricaniste, intellectuel engagé. L'Harmattan.

Unesco (2000). Habitations majeures de l'architecte Victor Horta (Bruxelles). <https://whc.unesco.org/fr/list/1005/>.

Van Besien, B. (2021). Provenance: over diefstal en vervalsingsproblematiek. In O. Lenaerts (red.) *Handboek kunstrecht*. Intersentia.

Van de Maele, J. & Lagae, J. (2017). 'The Congo must have a presence on Belgian soil.' The concept of representation in governmental discourses on the architecture of the Ministry of Colonies in Brussels, 1908–1960. *The Journal of Architecture*, 22 (7), 1178-1201.

Vandenhende, L. (1999). *De beschermingswaardigheid van onroerend erfgoed: naar sterkere bindende criteria*. Universiteit van Gent.

Van Houwelingen, H. (2020, 19 november) 'Onteren en schaamte moeten op de menukaart van de herdenkingspraktijk worden gezet'. *Rekto Verso*. Geraadpleegd op 1 december 2020 van <https://www.rektoverso.be/artikel/onteren-en-schaamte-moeten-op-de-menukaart-van-de-herdenkingspraktijk-worden-gezet>.

Vandecandelaere, H. (2018, september). Migratie en erfgoed. Het andere Brussel verkennen en erkennen. *Erfgoed Brussel* (28), 132-141.

Vander Elst, M. (2018). Bruxelles, ville impériale : désenvouter l'espace public. Geraadpleegd op 12 januari 2022, van <https://bruxelles-panthere.thefreecat.org/?p=3544>.

Vander Elst, M. & Clette-Gakuba, V. (2018, 20 november). Une tentative de décolonisation de la statue de Léopold II. *Inter-Environnement Bruxelles*. Geraadpleegd op 16 augustus 2021, van <https://www.ieb.be/Une-tentative-de-decolonisation-de-la-statue-de-Leopold-II>

Vander Elst, M. et al. (2020, 25 juni). Minimale voorwaarden voor dekolonisering van de openbare ruimte. *De wereld morgen*. Geraadpleegd op 20 juni 2021 van <https://www.dewereldmorgen.be/artikel/2020/06/25/minimale-voorwaarden-voor-dekolonisering-van-de-openbare-ruimte/>

Van Hove, J. (2017). *Congoism: Congo Discourses in the United States from 1800 to the Present*. Transcript Verlag.

Vanneste, G. (2019, december). Aan de rand van het stadsgeheugen. [Contemporary Monuments in Brussels] A+ (281), 36-40.

Verbeke, D. (2011). Gecontesteerd koloniaal erfgoed. Geraadpleegd op 12 januari 2022, van <http://users.telenet.be/brecht/stage/index.html#12>

Verbeke, D. (2020). Verlegde Sisyphus een steen? Gecontesteerd Belgisch koloniaal erfgoed en de herdenking van de herdenking (2004-2020). *Brood&Rozen* 25(3), 50-59.

Vinegor, A. & Otero-Pailos, J. (2011). What a Monument Can Do. *Future Anterior: Journal of Historic Preservation, History, Theory, and Criticism*, VII (2), iii-vii.

Vints, L. (1984). *Kongo made in Belgium. Beeld van een kolonie in film en propaganda*. Kritak.

Waldfoegel, F. (2008). *The Snowman. Interview with Kasper König*. Open: Cahier on Art and the Public Domain. Geraadpleegd op 12 januari 2022, van [https:// onlineopen.org/the-snowman](https://onlineopen.org/the-snowman).

Waterton, E. & Smith, E. (2009). *There is no such thing as heritage*. In E. Waterton & L. Smith (red.) *Taking Archaeology Out of Heritage*. Cambridge Scholars Publishing.

Weiss, H.F., Woodward, R.B., Strother, Z.S. (met een bijdrage van C. Gudijiga en S. Kiangi). 2016. Art with a Fight in it. Discovering that a Statue of a Colonial Officer Is a Power Object from the 1931 Pende Revolt. *African Arts* 49 (1), 56-69.

Werbner, P. (2005). Islamophobia: Incitement to religious hatred – legislating for a new fear?. *Anthropology Today*, 21 (1), 5-9.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. (2007). *Identificatie met Nederland*. Amsterdam University Press. Geraadpleegd op 12 januari 2022, van <https://www.wrr.nl/publicaties/rapporten/2007/09/24/identificatie-met-nederland>.

Woodward, R.B. 2012. A Rising of the Wind: Art from a Time of Rebellion in the Congo. *Blackbird: An Online Journal of Literature and the Arts*. 11 (1). Geconsulteerd op 21 januari 2022, van https://blackbird.vcu.edu/v11n1/gallery/woodward_r/balot.shtml.

Working Group of Experts on People of African Descent. (2019). *Visit to Belgium. Report of the Working Group of Experts on People of African Descent*. Geraadpleegd op 12 januari 2022, van <https://undocs.org/pdf?symbol=en/A/HRC/42/59/ADD.1>.

World Migration Report. (2015). *World Migration Report 2015: Migrants and Cities, New Partnerships to Manage Mobility*. Geraadpleegd op 13 januari 2022, van <https://worldmigrationreport.iom.int/2015>.

Yates, B. (1982). Colonialism, Education and Work: Sex Differentiation in Colonial Zaire. In: E.G. Bay (red.) *Women and Work in Africa*. Westview Press.

Young, J. E. (2003). Memory/Monument. In Nelson, R. S., Shiff, R. (red.), *Critical Terms for Art History*. The University of Chicago Press.

Young, J.E. (1992). The Counter-Monument: Memory against Itself in Germany Today. *Critical Inquiry* 18(2), 267-296.

Zana, M.A.E. (1993). *In het land van de Banoko: de geschiedenis van de Kongolese/Zairese aanwezigheid in België van 1885 tot heden*. Hoger Instituut voor de Arbeid.

Zana, M.A.E. (2011). *Des écoliers congolais en Belgique*. L'Harmattan.